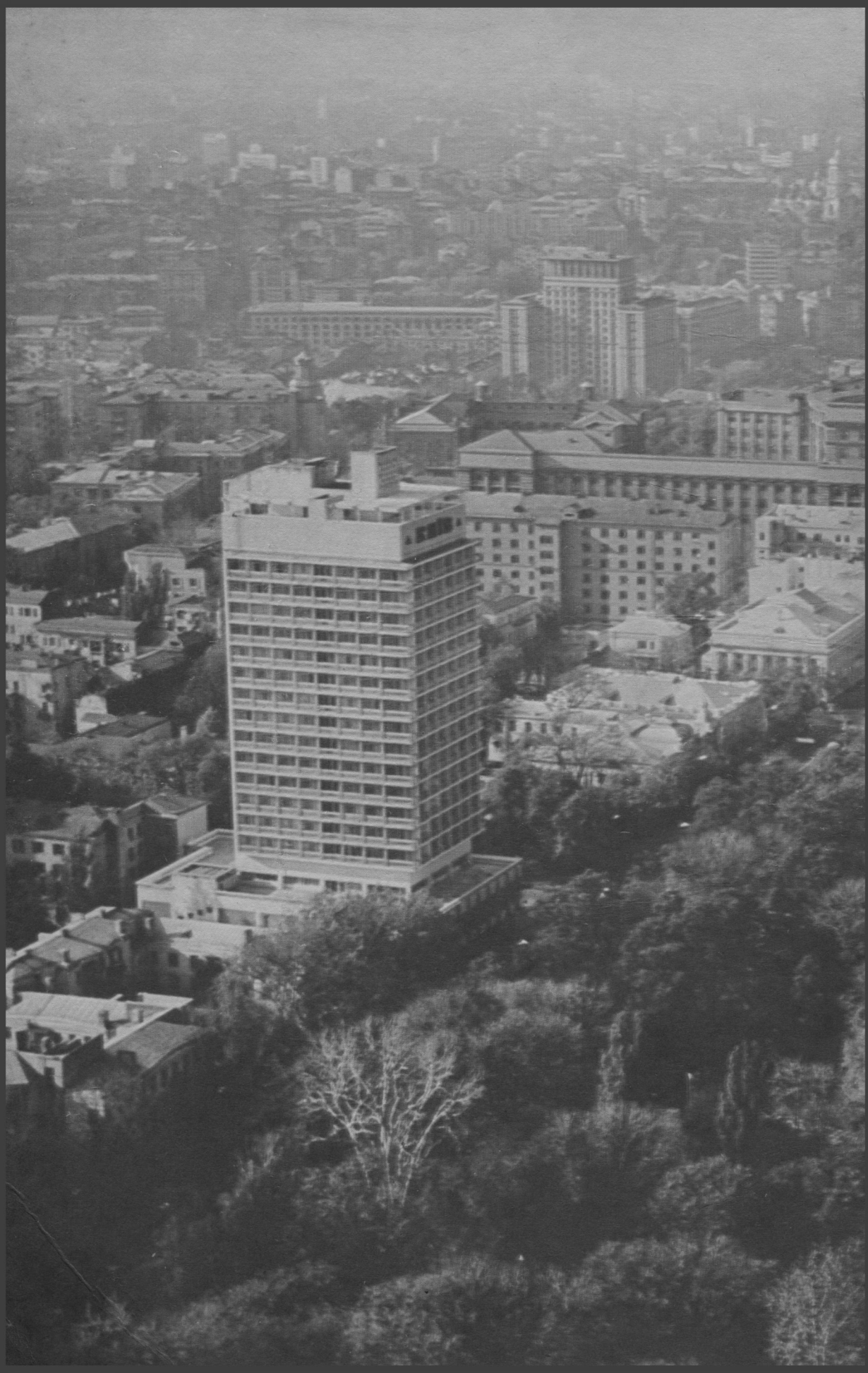

1500

КНИЖ

3.45

КИЇВ | 82

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЗБІРНИК

ВИПУСК 6

Редакційна
колегія:

Ю. БЕДЗИК —
упорядник
П. ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ
Ю. ЗБАНАЦЬКИЙ
Б. ОЛІЙНИК
П. ОСАДЧУК

Художники:

Н. ПРОЖОГІНА
В. ТЕРЕЩЕНКО
В. РУДЕНКО
А. ПУГАЧЕВСЬКИЙ

До 1500-річчя міста Києва

Нові твори: поезія, проза,
нариси, публіцистика,
критика, публікації,
інтерв'ю,
наука, мистецтво.

*Шестой выпуск литературно-художественного
и общественно-политического сборника
состоит из новых
произведений писателей Киева.*

*Это — подборки стихов и рассказов,
повесть и очерки, интервью и документы,
литературно-критические статьи,
юмор и сатира.*

*Сборник иллюстрирован
многочисленными репродукциями картин
известных живописцев и графиков,
слайдами и фотографиями,
в которых запечатлен образ Киева
в его историческом движении
от далеких времен до наших дней.*

**Одне з найдавніших і найгарніших міст
багатонаціональної нашої Батьківщини,
столиця Радянської України Київ
здобув собі славу міста-інтернаціоналіста,
його дружбу й гостинність знають
у всіх наших братніх республіках;
гідно звучить ім'я Києва також
у великій родині споріднених міст...**

ОЛЕСЬ ГОНЧАР

Олесь Гончар

МІСТО П'ЯТНАДЦЯТИ ВІКІВ

орізнному складаються родоводи найбільших міст планети. Одні знають точну дату свого виникнення, знають рік і день, коли в їхню основу був закладений перший камінь. Інші ж склалися поступово, немовби вбираючи нагромаджені сили народу, його могутній дух і будівничу дієздатність.

Такий Київ.

В його долі, в його історії, мабуть, найповніше відбилася доля самого народу.

Наше вічно молоде місто відзначає 1500-ліття свого існування. Одне з найдавніших і найгарніших міст багатонаціональної нашої Батьківщини, столиця Радянської України Київ здобув собі славу міста-інтернаціоналіста, його дружбу й гостинність знають у всіх наших братніх республіках; гідно звучить ім'я Києва також у великій родині споріднених міст, серед яких значаться Братіслава й Кіото, Лейпциг і Флоренція, Тампере, Тулуза і Краків... Посланців близьких і далеких країн можна зустріти на київському Хрещатику і на його славетній Володимирській гірці, яка справедливо вважається тим місцем, звідки відкривається один із наймальовничіших ландшафтів планети.

Постануть звідси вашому зору неосяжна задніпровська далеч з районами новобудов, які білють на сонці, і могутній Дніпро, що мовби несе у своєму невтомному плині думи віків. Є над чим замислитись вам на цьому київському узвишші. Великий зв'язок часів, він тут відчутніший, ніж будь-де.

Розкинувся Київ на кручах-пагорбах над Дніпром, у тій зоні українського Полісся, яка в минулому вважалася, очевидно, важко приступною і, за уявленням городян, могла захистити їх від навали степових кочових племен. Не так сталося, як гадалося, однак. Хижі орди нападників і справді не раз переконувались у стійкості цієї зведеної на придніпровських пагорбах твердині. У наші дні дивно навіть уявити, що на цих горах, де тепер сяють золоті бані чудових архітектурних ансамблів, колись не було нічого, що непрохідні нетрі підступали тут до самого берега первозданно чистої ріки. Лише дикий звір прокладав тут свої стежки серед завалених буреломом похмурих байраків.

І ось прийшла на ці гори людина, з'явилися із довоколишніх селищ чіпки до праці, веселі й життєлюбні русичі, древляни, поляни, стали до діла сповнені жаги будування майстри, і невдовзі постало їхньою волею, засяяло золотом диво, вінчаючи княжий град, заливши радісним світлом увесь тогочасний похмурий світ: появилася Софія, головний собор Русі, який, за свідченням літописців, на цих землях не мав собі рівного.

Перші стоянки людей на території Києва існували з часів незапам'ятних, наука фіксує сліди людини тут в епохи, віддалені від нас 20—25 тисячами років, коли предки полян і древлян вже обробляли у цих місцях перші нелегкі свої ниви, полювали та бортничали у довоколишніх пущах. І все ж як місто Київ, за найновішими даними науки, виник наприкінці п'ятого віку, він немовби увібрив у себе могутню життєву силу трудових слов'янських племен, швидко виріс і зміцнів, перетворившись в одне з найбільших міст Європи. Осідок легендарного Кия стає на три століття stolьним містом Київської Русі — коліски трьох братніх народів: російського, українського та білоруського.

Саме географічне розташування, благодатний клімат, сильна водна артерія, що відкрила потужний шлях «із варяг у греки», тісні зв'язки з Візантією, спадкоємицею античної цивілізації,— все це сприяло тому, що Київ у порівняно короткий відтинок історичного часу сформувався як величезний торговий і господарсько-виробничий центр, виявившись здатним виконати важливу місію у становленні державності розташованих по Дніпру, і навіть у відстороні од нього, слов'янських племен.

Надзвичайно важливий і той історичний факт, що вже і в ранні віки Київ стає для наших предків великою твердинею духовною, містом, звідки щодалі ширше розповсюджується світло знань, культури, усіх тих творінь людського духу, які й наших предків приваблювали гуманізмом, високою моральністю, виховували у них мужність і гідність.

У самому образі стародавнього Києва сучасники вбачали риси духовності. Місто славилось збирачами бібліотек, творцями культурних цінностей, зокрема людьми самовідданою й мудрою праці — літописцями, у храмах міста людському зору відкривалися фрески й мозаїки рідкісної краси. Мистецтво й науки були в пошані, поширенню знань в Київській Русі надавалося державної ваги. Один із князів — Ярослав Володимирович — зажив народного визнання саме в царині духовній. Сучасники назвали його Мудрим, бо у своїх діяннях він покладався не лише на силу меча, а перш за все на світ розуму, істини, творення. Ярослав Мудрий відкривав школи, бібліотеки, зводив храми, піклувався про розвиток ремесел, був покровителем своїх обдарованих сучасників — водчих і художників. Цей князь-просвітитель і розмахом своєї культурної та будівничої діяльності, і тим, що належно дбав про зміцнення держави, здобув повагу і славу нащадків. У ті далекі часи поріднитися з Київським двором вважали за честь для себе королівські династії Європи: дочки Ярослава, здобувши в Києві блискучу освіту, ставали згодом королевами західноєвропейських держав, це відомий і промовистий факт.

Між тим хмари над Руссю щодалі густішали. Зі сходу вже пил здіймався над усім небосхилом — то незліченними полчищами рухалися з глибин Азії розпалені жадобою здобичі завойовники, вороги, які не знали пощади, ті, що змітали все на своєму шляху. І ось уже п'ють коні чужинців світлі води Дніпра, вже скриплять під валами Києва дерев'яні колеса кочових халабуд, і просмерджений кінський потім ординець пускає з лука у бік київських валів свою першу згубну стрілу. Те, що сталося, жажнуло не тільки чудом врятованих літописців, вжахнений був масштабами вчинених злочинів увесь тодішній цивілізований світ. Горами трупів завалені міста Русі, загравами пожеж охоплені її села та хутори. Мужньо билися кияни, до останнього відстоюючи свій stolьний град, хоча дикі коні кочівників уже рвалися до Золотих воріт, хропли і дибалися перед олтарем Софії на території старокиївського кремля. Ніч неволі запановує на довгі роки. У глухі нетрі, у північні ліси відходить уціліла серед усіх злигоднів пісня народна, відходить традиція, місцева і візантійська, негасимий дух творчості,

рятуючись від аркана, йде у суворі широти, щоб продовжити себе потім у дерев'яному зодчестві сіверців, і в билинах поморів, і в безсмертних шедеврах Андрія Рубльова.

Століття неволі, безправства, звичайно, наклали свою печать, населення зневолені земель було потоплене в мороці невігластва, заохочувалися продажність, холопство. Найжорстокішим випробуванням піддалася сама моральність народу, глибинні творчі сили його душі. Наслідки гніту позначилися на всій нашій історії, духовний розвиток загальмувався на віки. І все ж саме об фортечні вали Києва та інших міст Русі розбилися хвилі грабіжницької навали і лише завдяки подвигів безіменних русичів уникнули розорення й спустошення країни Західної Європи. Пасмом Карпат, щим щитом Русі, мужністю слов'янських племен були врятовані від винищення народи багатьох країн.

Нічого, окрім руїн та спустошення, не залишив після себе загарбник. Ні вирощеного колоса, ні плодоносного дерева, ні єдиного рукопису, ні єдиної пісні... Така вже доля загарбника — бути приреченим на духовне безпліддя, на роль споживача, а не творця.

Однак життя має свої закономірності. І після найважчих випробувань врешті-решт беруть гору сили прогресу: місто на Дніпрі поступово відроджується, підводиться з руїн, немовби стаючи символом незнищенності самого життя, невичерпності творчих сил народу, що усвідомлює своє історичне поклонання, зберіг віру в майбутнє.

З кінця XVI віку у Львові, Києві та інших містах України, знаменуючи епоху визвольного руху, виникають так звані братства — громадські організації ремісників, козаків, городян з демократичних низів, які ставлять собі за мету боротися за освіту народу, проти експансії католицизму, за зміцнення братнього союзу України з Росією, Білорусією та Молдавією. Київське братство, що виникло в 1615 році, об'єднуючи ремісничий люд, прийняло до свого складу так само багатьох козаків Січі Запорізької на чолі з гетьманом реєстрового козацького війська Петром Сагайдачним, який не один раз водив запорожців на войовничі кримські улуси, щоб забезпечити Україну від розбійницьких татарських набігів, а помираючи в 1622 році від тяжкої рани, яку дістав у битві під Хотином, заповідав усе своє майно на освітні цілі, зокрема — Київському братству та Львівській братській школі.

У ці ж роки була заснована друкарня Києво-Печерської лаври, окрім того, відкриваються дві приватні друкарні, яким належить важлива роль у розвитку культури народу. 1627 року у лаврській друкарні був виданий знаменитий «Лексикон» Памви Беринди, де зібрано і тлумачено тисячі слів української літературної мови тих часів у її співвідношенні з мовою книжною, церковнослов'янською. Подія воістину знаменна, якщо зважити, що в цей час відбувається бурхливий розвиток національної мови, яка дедалі більше виявляла свою силу і в літописах, і в полемічних працях проти унії, і в таких жанрах, як історичні думи й пісні, де геній народу сягнув свого найвищого злету. Братські школи підготували ґрунт, на якому виросла школа вищого типу — своєрідний університет того часу — Києво-Могилянський колегіум, що згодом став академією, — зі стін цього закладу вийшло багато культурних діячів тієї епохи. Братським школам належить першорядна роль у піднесенні самосвідомості народу, в його патріотичному, антикатолицькому вихованні. Наснажене духом волелюбності й патріотизму, середовище цих шкіл виховало багатьох славних лицарів козацтва, які очолили народні маси у визвольній війні в 1648—54 рр. Вляньмося в бурхливу ту епоху: ось кияни зустрічають героїв, зі стягами й бунчуками проходять під склепіннями Золотих воріт полки Богдана Хмельницького, вони, щойно здобувши перемогу над панською шляхтою, входять на Державний майдан перед Софією, несучи на своїх прапорах народну волю, правду народу, виборену в тяжких визвольних битвах. Це вони, ці полки, разом зі всією людиною України будуть на історичній Переяславській раді укладати договір з посланцями Росії на вічне братерство. Переяславська рада стала знаменною віхою в житті українського народу. В результаті возз'єднання з брат-

нім народом Україна була врятована від закріпачення шляхетською Польщею і від поглинення султанською Туреччиною, а український народ зберіг себе як націю.

Старі площі, майдани Києва, це перехрестя століть, багато могли б вони розповісти...

Ось один із них. Майдан на Подолі, Контрактова, тепер Червона, площа, куди з'їздилися негодіанти зі всього світу,—якими бурунила вона ярмарками: бурсаки, спудеї, що з'являться згодом у творах Гоголя, походжали тут по торгових рядах, жартували з молодіцями, вслухалися в народну соковиту мову. Образ одного з них, вихованця Києво-Могилянської академії, ми бачимо й сьогодні, що стоїть посеред площі. У довгому одязі, босий, задуманий, на рідній землі... Це Григорій Сковорода, славетний наш мандрівний філософ, поет, гуманіст, який босоніж міряв шляхи України та багатьох країн Західної Європи. Ім'я благородного мислителя Володимир Ілліч Ленін вніс 1918 року в декрет Радянського уряду про спорудження у Москві пам'ятників видатним діячам культури. За глибиною ума, за всебічною обдарованістю Григорія Сковороду можемо назвати істинним братом античних філософів.

Відходячи з життя, він і не підозрював, що незабаром його вірші та афоризми, які передавалися з вуст у вуста, буде тайкома переписувати, заховавшись у бур'яні, кріпацький хлопчик на ім'я Тарас Шевченко.

У Петербурзі уже в зрілому віці, будучи викуплений— дякуючи зусиллям російської та української інтелігенції— з кріпацького ярства і ще не знаючи, як складеться його подальша доля, Шевченко мріяв, що Київ надовго стане його життєвим притулком. Закінчивши Академію художеств, Шевченко весною 1845 року приїжджає на Україну, влаштувавшись на роботу художником в Київській тимчасовій комісії по розгляду старовинних актів. Це були, певно, найплідніші його, найнатхненніші роки. Саме в ті роки були створені безсмертні поеми, у яких вперше в українській літературі пролунав голос поета-бунтаря, полум'яного інтернаціоналіста. Про багато чого говорить для нас той факт, що рукопис революційної поеми «Кавказ» був переданий великому співуєві Польщі Адаму Міцкевичу, який перебував у Парижі на вигнанні. Так українська поезія, що клекотіла революційним вогнем, перейнята інтернаціональним гуманістичним духом, вперше виходила на світовий простір. Вступивши в Києві у таємне Кирило-Мефодіївське товариство, очоливши серед його учасників революційно-демократичне крило, Шевченко невдовзі поділив долю своїх товаришів і єдинодумців. 5 квітня 1847 року поета було заарештовано на одній з київських переправ, при обшуку в нього жандарми знайшли бунтарські вірші, які потім викликали скажену злість царських сатрапів і самого царя. В солдатчину, в закатнійську пустелю «із забороною писати й малювати»— таким буде бузувірський вирок, написаний рукою, що заплямувала себе кров'ю декабристів, Пушкіна і Лермонтова, вирок віценосного ката, який, певно, вважав, що з непокірним українським поетом віднині покінчено назавжди.

А поет навіть через століття повернувся у свій улюблений Київ, де волею народу Україна вознесла його на п'єдестал перед приміщенням університету, віддавши під монумент Кобзарю якраз те місце, де до революції стояв набусурмонений, вражаючий несмаком пам'ятник царю. З головного корпусу університету, пофарбованого колись в пурпурово-червоний колір (нібито в покару за студентські бунти), виходить тепер молодь сучасна, юнаки і дівчата іншої долі, вони урочисто кладуть до підніжжя пам'ятника великому Кобзареві квіти, застигши на якийсь час в задумливості. Племя молоде, якому суджено зробити крок в майбутнє, воно міцно зберігає в пам'яті і в серці образи світочів свого народу, благородні їх справи і звершення. Зрослі під сонцем соціалізму, юні кияни пам'ятають все, що належить пам'ятати, дорожать усім, чим належить дорожити. Немає сумніву, що вони не розгублять своїх духовних скарбів; не озлидніють пам'яттю так само і ті, хто буде жити на цих горах завтра, кияни грядущих літ.

Уже з кінця XIX століття Київ стає одним із бастионів революційного руху на Україні. Організованому під керівництвом В. І. Леніна в Петербурзі

«Союзу боротьби за визволення робітничого класу» невдовзі подасть руку його південний співбрат — київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», що був створений весною 1897 року, увібравши у себе енергію і традиції багатьох раніше заснованих марксистських робітничих гуртків. Київ шанує пам'ять професійного революціонера Ю. Мельникова, хто створив на Подолі підпільну друкарню, і Ладю Кеуховелі, який, навчаючись у Києві, сприяв установленню зв'язків між революціонерами Грузії та України. Є в Києві вулиця Б. Жаданівського, що, будучи підпоручиком, восени 1905 року очолив виступ озброєних саперів і понтонерів, об'єднавшись з повсталими робітниками Південно-Російського машинобудівного заводу (тепер завод «Ленінська кузня»). Могутня демонстрація солдатів і робітників була розстріляна царськими військами. Є в Києві вулиця Ульянових (раніше вона називалася Лабораторною), де в одному з будинків у 1903—1904 рр. проживали рідні В. І. Леніна — мати Марія Олександрівна і сестри Марія Іллїнічна та Анна Іллїнічна. Час пощадив цей двоповерховий будинок, ним кияни дорожать — нині тут відкрито музей родини Ульянових.

Період, що передував Жовтню, а також роки громадянської війни, напруженої боротьби за встановлення нового життя мають предостатньо фактів героїчних, самовідданих подвигів кращих синів народу — більшовиків-ленінців. Апофеозом революційної доблесті й героїзму є повстання робітників київського «Арсеналу», чий подвиг гідно відтворений у довженківському фільмі «Арсенал», що обійшов увесь світ, і в однойменній опері Георгія Майбороди.

Загравою Жовтня, утвердженням революційної справи народу починає Київ червоний рядок свого нового літопису, що увібрав у себе роки, наповнені подіями воістину історичними, епохальними. Настав час, який ми маємо право назвати часом могутнього творення, коли всебічно розкрився творчий, будівничий геній народу.

На постаменті пам'ятника В. І. Леніну в Києві викарбувані знаменні ленінські слова: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови». Цей заповіт вождя революції Україна пам'ятає завжди, він втілений у самій ідеї створення Радянської держави.

Уже перше післяжовтнєве десятиліття показало, які могутні сили народу пробудились до творчості, який простір відкрився перед всіма, хто сприйняв початок нової ери справді, як весну людства. Павло Тичина, котрий на власні очі бачив випробування багатостраждального Києва у роки громадянської війни, публікує свої натхненні «Сонячні кларнети» і «Плуг», де оспівує «красу нового дня», з великою життєствердуючою гуманістичною силою передає світовідчуття людини-творця, оптиміста, сповненого жаги творення, будувати світ кращий, сонячний, виплеканий у мріях поколінь. У Києві плідно працює Максим Рильський, починають свій творчий шлях Юрій Яновський, Микола Бажан і Олександр Корнійчук. Тут ставить свої фільми Олександр Довженко, пише могутні полотна художник Федір Кричевський, під квітучими каштанами Києва народжується мажорна музика Левка Ревуцького, Пилипа Козицького, Віктора Косенка. Натхненно, на піднесенні працює інтелігенція, яка усвідомлює свій зв'язок з народом, створюється українська Академія наук на чолі з її першим президентом, видатним ученим Володимиром Івановичем Вернадським. Відкриваються школи з навчанням рідною українською мовою, яка за умов самодержавства була під заборонаю і лише завдяки Жовтню стала повноправною у багатомовній родині націй і народностей Країни Рад.

Час між тим ніс нашому місту нові, нечуваного трагізму випробування. Залізний, сморідний, спустошливий вал — цього разу зі сторони Заходу, брудний фашистський чобіт топче юне розквітаюче життя. Б'ється місто на вогненних рубезжах 1941 року, змагається в партизанських загонах, у підпіллі. Звання міста-героя воістину вистраждане Києвом, патріотичним подвигом тисяч і тисяч заводських дружин, студентських батальйонів, чий окопи до цього часу зберігає Голосіївський ліс, ближчі й дальні підступи

до Києва. Як велика епопея народно́го героїзму входить у нашу свідомість битва за Київ, за визволення міста від полчищ окупантів і наступна за тим напружена многотрудна епопея відродження. У суцільних руїнах лежав Хрещатик, на розчистку руїн виходило усе місто, поряд із загонами робітників працювали і діти, й старі, поряд із воїнами ставали до праці вчені, артисти, письменники. Союзом сердець, символом всенародного єднання— так це можна назвати.

Що вціліло, дісталось нам як спадок віків — утричі має бути дорожчим. Синівський наш обов'язок — берегти тут кожен камінь, кожну фреску, кожний пагорб на кручах Дніпра, не даючи бульдозеру вдиратися у сфери, які належать самій історії, всій нашій Вітчизні.

Київ співочий, що полонить зараз людей у всіх країнах красою голосів артистів Київської опери, мистецтвом народних ансамблів, він, мені здається, теж бере свій розгін від тих днів, коли натхненною працею відродження було охоплено все місто, коли кияни, воскрешаючи Хрещатик, набували впевненість у житті, радість творення, кожним мускулом і нервом пізнавали поезію колективізму. Хіба ж не музикою творення звучать справи тих, хто воздвигав на Лівобережжі, власне, нове величезне, сонячне місто, тих, хто перекинув через русло Дніпра ажурні мости, ветераном серед яких є всесвітньовідомий міст імені Патона.

Первісний Київ виник завдяки зусиллям людини-будівника, і в наші дні у новому, соціалістичному Києві особа будівничого є однією з найпочесніших і, я сказав би, найпоетичніших.

Ось один із них — Іван Бушма, син фронтовика, який загинув у боях за Вітчизну. Працьовитим і вдумливим підлітком прийшов він із поліського села в столицю, щоб навчатись і працювати. І, як він вважає, щастя всюди супроводило його. Щастя хлопець знаходив передусім у добрих наставниках, у друзях, а сьогодні Іван Іванович Бушма вже сам є авторитетним наставником молоді, дружного колективу будівельників, бригаду яких він очолює. Герой Соціалістичної Праці Іван Бушма являє собою той тип сучасного робітника, людини-творця, у чиєму образі ми бачимо визначальні риси народу, який його виростив, народу, який із усіх випробувань виніс в чистоті свою совість і людяність, невичерпну працелюбність.

З 1981 року Україна проводить всенародне Шевченківське свято під девізом: «В сім'ї вольній, новій». Значущий девіз! Друзів з усіх республік зустрічав весняний наш Київ, зустрічав, радіючись братерському спілкуванню, знову й знову відкриваючи в «чутті єдиної родини», в ленінській дружбі народів високий, що кличе до творення, гуманістичний зміст.

*З ВАЛЕНТИНОМ ЗГУРСЬКИМ,
головою виконкому
Київської міської Ради
народних депутатів,
Героєм Соціалістичної Праці*

Кореспондент: — Нині наше місто напередодні свого славного 1500-літнього ювілею. Як і з чим воно йде назустріч цьому святу — святу трьох братніх народів: українського, російського і білоруського?

Згурський: — Київ — одне з найбільших міст Радянського Союзу. Його площа — близько 80 тисяч гектарів (площа Москви — близько 90 тисяч га).

За даними перепису 1979 року в Києві проживає 2 мільйони 144 тисячі чоловік. У місті 12 адміністративних районів, 10 із них на правому березі Дніпра і 2 — на лівому.

Місто славних революційних традицій, Київ слідом за Петроградом і Москвою підняв прапор Великої Жовтневої соціалістичної революції.

За роки Радянської влади з типово губернського міста Київ перетворився у політичний, науковий і культурний центр Української РСР.

У роки Великої Вітчизняної війни безсмертною славою вкрили себе його захисники. За героїзм, виявлений трудящими Києва у боях з гітлерівськими загарбниками, у 1961 році місто нагороджене орденом Леніна.

Велику роль відіграв Київ у зміцненні дружби українського і російського народів, за що у травні 1954 року, на честь 300-річчя братерства, на прапорі міста з'явився другий орден Леніна, а ще через рік, напередодні 20-річчя великої Перемоги, столиці України було присвоєне звання «Місто-герой».

Сьогодні Київ — один з найбільших промислових центрів країни. Тут виробляють верстати-автомати, річкові судна, повітряні лайне-

ри і мотоцикли, екскаватори і комплексні автоматичні лінії, електронно-обчислювальну техніку і штучні алмази, фотоапарати і шовк, телевізори і різноманітні товари народного вжитку, які експортуються у 60 країн світу.

Київ — один з провідних центрів радянської науки. У 185 науково-дослідних інститутах трудиться понад 80 тисяч наукових працівників. Київ — місто молодості. Тільки студентів тут понад 200 тисяч.

Столиця Радянської України є великим культурним вогнищем. Допитливим киянам і гостям Києва гостинно відчиняють двері 20 державних музеїв. У фондах 1300 бібліотек налічується понад 65 мільйонів книг, а з введенням Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР вони збільшаться ще на 10 мільйонів томів. Це буде одне з найбільших книгосховищ країни.

За прикладом москвичів кияни борються за те, щоб наше місто стало взірцем високопродуктивної праці, високої культури і зразкового громадського порядку, а в перспективі — зразковим комуністичним містом.

Кореспондент: — Статистики підрахували, що кожні 15 хвилин у Києві сходить з будівельного конвейера одна квартира, за рік це становить 1 мільйон 300 тисяч квадратних метрів житла. Значить, 20—22 тисячі сімей щорічно справляють новосілля. Це за рахунок освоєння нових житлових масивів чи розширення старих, уже існуючих?

Згурський: — Розбудовуються Оболонь і Виноградар, Борщагівка і Теремки, Воскресенка і Лісовий. Розпочато будівництво найбільшого житлового масиву, в якому проживатимуть 300 тисяч киян, — Троєщини.

Природно, для кращого обслуговування жителів новобудов вводяться в експлуатацію додаткові тролейбусні і трамвайні лінії. Продовжується прокладання ліній метрополітену. У 1980 році відкрилася лінія від площі Жовтневої Революції до проспекту Корнійчука, що з'єднала центр з Оболонню, а минулого року — до Республіканського стадіону.

Хочу відзначити, що за три п'ятирічки з 1961-го по 1975 рік у місті прокладено 12,7 кілометра ліній метро, а за минулу п'ятирічку — 8,5, з сучасними підземними станціями-палацами.

Кореспондент: — У такому складному і великому механізмі, як міське господарство, все взаємозв'язане. Якщо збільшуються житлові райони, росте населення міста, то мусить розширюватись і мережа торговельного, медичного та побутового обслуговування.

Згурський: — Це передбачено міською Радою народних депутатів. Будуються і скоро стануть до ладу великі торговельні комплекси на Львівській площі — Будинок торгівлі з про-

Це та всі наступні інтерв'ю проведені журналісткою Оленою Рибіною.

сторими торговельними залами, кафе і рестораном. У Печерському районі — універсам, торговельний комплекс і Будинок меблів; у Дніпровському районі — універмаг і «Дитячий світ»; Будинок побуту на Оболоні; поліклініки та лікарні на нових масивах.

Кореспондент: — На святкування має з'їхатися багато гостей. Де вони зможуть відпочити й порозважатися увечері?

Згурський: — У цей час, 28—30 травня, три дні святкувань, у Києві проходить фестиваль мистецтв «Київська весна», в якому візьмуть участь майстри сцени не лише України, а й Росії та Білорусії, свято на Дніпрі — «Ріка дружби». Працюватимуть концертні зали й театри. Переобладнано 25 тематичних кафе. У художньому оформленні їх інтер'єрів візьмуть участь художники всіх областей республіки. Культурну програму складено так, що наші гості дістануть можливість широко ознайомитися з багатою національною культурою та мистецтвом українського народу, історичними й архітектурними пам'ятниками.

Кореспондент: — До речі, про архітектурні пам'ятки. Багато з них потребує реставрації.

Згурський: — Так, до ювілею завершиться реставрація Софії, церкви Спаса на Берестові, дзвіниці Успенського собору, Кирилівської церкви, Покровського монастиря, Золотих воріт. Реставровано костюл, в якому розмістився Республіканський будинок органної і камерної музики, він швидко завоював серед киян популярність.

У цьому році в Піонерському парку буде споруджено монумент на честь возз'єднання України з Росією. Його увінчає арка «Райдуга» з видовими майданчиками та амфітеатром.

Відкрився Український музей Великої Вітчизняної війни. Експонати у виставочних залах і на території ландшафтного парку розповідають про героїзм захисників міста у дні боротьби з гітлерівськими загарбниками, про подвиг його визволителів. Особливу значимість цій

знаменній події надала участь Леоніда Ілліча Брежнєва, його яскрава промова, що пролунала над дніпровськими кручами.

На честь заснування Києва створюються архітектурні композиції: пам'ятний знак на честь заснування Києва, обеліск на честь містачерою Києва, макет стародавнього міста — музей під відкритим небом, пам'ятники М. В. Гоголю, В. І. Вернадському, С. А. Ковпаку, П. Г. Тичині, О. Є. Корнійчуку.

Буде відкрито новий будинок Київського філіалу Центрального музею Володимира Ілліча Леніна.

Кореспондент: — Завершується реконструкція площі Жовтневої Революції. Розкажіть, будь ласка, детальніше, якою вона стане після завершення робіт.

Згурський: — Це, за задумом творців, повинна бути найкрасивіша і найвеличніша площа міста. На ній гармонійно розташовано сім фонтанів у мармурі, граніті, оточені великою кількістю квітів. Від площі на другий бік Хрещатика вестимуть підземні переходи — широкі, благоустроєні. На цій площі проходитимуть урочисті церемонії, і вона служитиме місцем відпочинку городян та гостей.

Наберуть нарядного вигляду також площі імені Лесі Українки, Московська, Львівська, Перемоги, Комсомольська, Ленінградська, Червона і Поштова.

У місті у нас функціонують 18 готелів. До ювілею ще відкриються готелі «Червона зірка» і «Турист».

Хочеться сказати і про спортивні споруди. Київ по праву називають містом спортсменів. Тут реконструйовано 7 стадіонів. Республіканський стадіон, без сумніву, став одним з найкращих у країні, якщо не в Європі. На ньому проходили ігри XXII Олімпіади з футболу.

Натхнені величними накресленнями Комуністичної партії, трудящі столиці України, стародавнього й вічно юного Києва, з властивим їм ентузіазмом і енергією зроблять усе для втілення в життя історичних рішень XXVI з'їзду КПРС.

В Києві його прекрасне старе, древнє поєднується єдиним ансамблем краси і людської мудрості, самовідданої праці. Український народ залюблений у літературу й мистецтво, бо у вас справді є що любити.

*Ірвінг СТОУН
(США)*

Борис Олійник

ЗОЛОТА БРАМА

По е м а

Києву — на його півторатисячоліття

ЗАСПІВ

Про час як час. Про вічне і минуще
(А те — розсудить часу булава);
Про корінь мій у дохристовій пуці;
Про те, що навіть пам'ять... забува;

Про оні дні, до явлення бояна,
Який увічніть Ярославів здвиг;
Про хижий усміх молодого хана,
Коли він грівся при багатті з книг;

Об тім, як ми, іще в миру — поляни,
Ішли до капищ сонцю на поклін;
Про юний дзвін на гожі сподівани
І на пожежу посивілий дзвін;

Про те, що ми і кляємо, і славим,
Гортаючи пергаменти старі, —
Я за нащадковим нещадним правом
Розпочинаю слово на Горі.

I

Крута Гора!

Одним плечем — зелена.
Друге — неначе лезо палаша,
Одсвічена потоком Борисфена, —
І кожен шар відкритий, мов душа.

На цій Горі в zenіті безгоміння
Стою один під хорами небес
І чую, як з верха і до коріння
Гора — в мені і я у ній — увесь.
Віки лежать спресовані, як сходи,
А я живий, покіль іще стою
До того дня, коли рука природи
Вкладе у пласт минущу плоть мою.

І по мені колись, мов по карнизу,
Нащадок ступить ближче до зорі.
І Гору цю з верхів'я до пониззя
В собі відчує і себе — в Горі.

(Безсмертя — в усвідомленні причини: зернина рветься в колос до стеблі, себе осмислюючи в колоскові. Так само колос прагне до землі, щоб у зерні пізнати свою основу).

Він теж за правом юного нащадка
Осмилювати Гору цю почне,
За шаром шар гортаючи нещадно
Олжу і правду,
отже — і мене.

Нехай же у буденному намулі
Тривожне відчуття не обмине:
Так само, як сьогодні я — минуле,
В грядущому судитимуть мене.

Але затам, прийдешнього поете,
Що й ти минеш у мрево голубе, —
І твій онук судитиме тебе
Отак же, як судитимеш мене ти!

Бо нас єдна в позачасовім ряді
Нещадна пам'ять.

І коли судить
Минуле прагнемо лише по правді —
Сьогодні
маємо
по правді
жити!

...На цьому слові, сонце замоливши,
Рушаю в пам'ять вічної Гори.
«Чи повернусь?» — питають явори.
«А то вже, як... зоря мені запише».

II

Опускаюсь шар за шаром до підніжжя важко.
Натикаюсь на залогоу крупківської міні...
Б'юсь у скелі обелісків,
мов у кліті пташка...
Та коли ж я, мамо, вийду на левади мирні?!

Як же мало в тобі, Горо, далей мирноспних!
Тільки взявся за чепіги — загриміло збоку:
Ворухнулися шоломи в плямах купоросних,
Хижо в царськiм орлані спалахнуло око.

Тільки стрівся серед поля з мирною сохою,
Як ревнуло з потойбіччя жовто і гортанно:
Сонце в кураві осліпло сизою совою,
Гострі брови, як гадюки, вигнулись у хана.

Весь закутаний по брови у боброві хутра,
Хан тремтить чи то від жаху,
чи від пропасниці,
Хоч палають округ нього фоліанти мудрі,
Хоч вогонь в соборах шаста, як руда лисиця.

Хтось кричить: «Не озирайся: горе тобі буде!
Ти жени у глиб минулу — не питай дороги!»
Тільки ж ламане оружжя ранило мені груди,
Гострі кості, яко терни, протинають ноги...

Світе, вибравсь я нарешті під хороми гожі!
Озираюсь: люд за князя п'є дублівку радо.
А за теремом високим два брати молодші!
На свято ж порфіроносця учиняють... зраду.

...Уночі, ножі криваві витерши о поли,
Двое в шпару вислизують скрадно, мов яриги.
А з-за рогу в ту шпарину, ніби смерч із поля,
Удираються із гиком мстиві печеніги.

Я біжу, не озираюсь, крізь ганьбу і славу.
Крізь намови, перемови, притчі во язичех —
І влітаю... прямо в сонце, на едваб галяви,
Де при дубі чародіє Головний Язичник.

А довкола, світе-доле, — все гаї та доли!
Тиша гусне, ніби соти, солодко-медвяна.
Достеменно, як учили метри сивочолі:
Себто в ритмах гармонійних
велич первозданна.

Ще не лякані ордою першого потопу,
Ходять кози пасторальні — ні межі,
ні грядки.

Про які вже там, панове, Азії-Європи,
Коли навіть і про Київ ще немає згадки!

Заливаються діброви срібен-солов'ями.
Топчуть коні без припону вічні перелогі.
Слава богу, одпочину да поміж слов'яни!
Ах, пардон, ви ще ж не чули про єдиногоба.

Ви ще молитесь на сонце у довірі милій,
Заплігаєте у коси квітку полохливу.
Ви ж такі іще природні,
господи помилуй!

Що аж хочеться сплакнути з вашого наїву!

І такі вже непорочні, чисті до нестями!
Он лежить серед галяви, наче ружа повна.
Перса випливи на сонце юно лебедями.
Білі ноги заголила по межу гріховну.

О, цнотлива, як росина (кров шаліє в жилах!).
Постривай: замкни про око ящик «дипломата».
Вже! Лечу! Уста розкриті: як ти затужилась!
...Але хто се біля тебе вивернувся пихато?

Хто це так розлігся в біса, п'яно і ліниво?
Певне, муж чи наречений (хай тобі морока!).
Меч одкинув, як непотріб.
Спить собі на диво.
Муха повза по мармизі, а йому — нівроку!

— Гей, — кричу я Головному
(вохлові чи магу?), —

Що це в тебе, чоловіче, діється в господі?
Непогано влаштувались, з бісової мами,
Розпустилися до краю в розкошах природи!

Ти б но спробував пожити у двадцятім віці...
Щоб отак меча без варті полишити, діду?
Розлягтися на осонні дівці без спідниці?!
Та за мить від твого роду
не знайшли б і сліду!

Ще б не встиг і домолитись враженому дубу —
Згвалтував би оцю діву корпус реакжю.
Побивалися б за тебе хлопці із пен-клубу,
Заки з племені твого не зосталась... сажа.

То кінчай уже молитву: надивились цирку!
Годі лоба набивати об старі тотеми:
Вам ще ж Київ закладати... з нульового циклу.
(Як вони його збудують при такій системі?!)

Застогнав при цьому слові нелинь до осердя.
Обернувся до мене важко жрець, як з потойбіччя.
Білий світ переді мною став біліше смерті,
Коли глянув я зненацька у його обличчя.

III

На сивих пасмах сукровиця терпла.
Лице жорстоко розпанахав спис.
В лівиці дужій билась іще тепла
Правиця власна,
зрубана навкіс.

Проклекотав посічено устами:
— Ти хто? Пощо тепер ховати ніж!
Прийшов добити? Вирвати останне?
То на ж тобі! Бери її — і їж!

Я відсахнувся, як од жала гадюки,
Я всіх богів згадав — і став як мрець,
Коли одсічену по лікоть руку
Простяг мені у божевіллі жрець.

— Чого стоїш? Бери... останнє суще,
За мертві пальці у ясир веди.
Там ще баби з дітьми тремтять у пуші.
Одне молю: хоч сиріт пощади!

Я лепетав:— Чи наслання гріховне,
Чи я прибився не на той причал?
Та нас же вчили: ви такі... духовні,
Що старожитній лад ваш — ідеал,

• Таж нам співали професори звично,
Що поміж вас — гармонія дріма!
І справді — все в природі симетрично,
Так де ж тоді гармонія сама?!

Його єдине око
через пуші
(Слов'янське. Натуральне! Голубе!!)
Летіло наді мною невидующо
Кудись... у смерть, а бачило себе.

Він говорив у маренні неквапно,
Над силу отверзаючи уста.
І кожне слово падало, мов крапля
Тяжкої крові,
яра і густа.

IV

— А ми жили... Все попаски, мов коні.
Ловили рибу і точили мед.
Землі у нас — невиміряні гони:
Попасся вдосталь — і до інших мет.

Я в цім роду найстарший за літами
(О духи лісу, чом я не осліп!)...
До нас чужинці зрідка залітали,
Та ми знімались — і губили слід.

Ми так навчились ворога дурити,
Що і оружжя брали не завжди.
Та й зрештою кого нам боронити,
Коли втікати ще було куди?

А рід зростав.
Уже нелегко стало
В тривожну мить збиратися до втеч.
І так уже ординці насідали,
Що довелося взятися за меч.

Хай буде проклят меч — поріддя злого!
Від нього все пішло в нас шкереберть...

Але коли б ми не взялись за нього —
За нас взялася б невблаганна смерть.

Я відчував, до чого воно йдеться:
Велика сила у мечі дріма,
Коли вона — од праведного серця,
Коли ж од зла — страшнішої нема!

Не стало в нас ні злагоди, ні тиші,
Пішли угору перші із нікчем —
Уже не наймудріші,
а спритніші,
Хто ліпш умів орудувать мечем.

Та з цим до часу ми давали раду,
Коли б не вкралась в душі омела:
Вповзла у рід поза болота зрада
І на поріг чужинця привела.

Карали ми відступників нещадно!
Так інші, бач, на ласім повідку
Пішли на сором роду і нещастя
Своїм мечем служити чужаку.

Вони відкрили потаємні схови,
На слід ворожі навели полки
І от загнали нас у ці діброви,
Притиснувши мечами до ріки.

Оце я тут сказав громаді:
«Люди,
Передихнімо врешті хоч на мить.
Побігали по світу, як прибуду,
Чи не пора себе нам зупинить?»

Ми зопалу заскочили в загати:
Із трьох боків обсіли чужаки.
Четвертий — вільний.

Але як здолати
Таємний вир Великої Ріки?

І хто завбачить, чи на боці тому
Нас не чатує ворог звіддала?
І врешті: доки ж утікати... з дому,
Бо це ж таки праматерня земля!

Ми на тряских дорогах розгубили
Святе зерно, некошені лани.
Уже не тільки батьківські могили —
Забули ми, чиїх батьків сини!

Ми віддали поганам на потали
Священні наші, предківські дуби.
Вони, на сором нам, не повтікали —
Високі свідки нищої ганьби!

Ми вже до того потонули в страмі,
Що не лише — в догуду сатані —
Позабували, де лишили храми, —
Ми скоро вже забудемо пісні!

Нехай мені за свідка буде небо,
Що ми в падінні докотились меж,
Коли вже почали втікати... од себе,
Але від себе, люди, не втечеш!

Отож, громадо, на великій раді
Нам доведеться вибрати рішенняць:
Або ми й далі поженем у стаді
І нас в дорозі виб'ють, як овець,

Або зупинимось на цьому місці
І всі гуртом, у благовісну мить,
Вали нагорнем, розпочавши місто,
Що і онуків наших прихистить».

V

Не рада, а ганьбовище було то!
Одні хапались осліп за мечі
І кидались на мене чорнорото:
Мовляв, ми вої, а не орачі.

— Ти хочеш нас у постоли озути,
Над грядкою зігнути у дугу,
І волю нашу у хліві замкнути,
І наших коней запрягти в соху!

Гукали другі:
— Годі, потинялись!
Давайте станем, викопаем рів,
Так-сяк своє одділимо тинами,
Щоб не манило в огород корів.

Кричали треті
другим
ув озлобі:
— Не плутайте із градом огород!
Тини свої викохуйте худобі,
А ми поки що — степовий народ!

...Вони б, можливо, гризлися і досі
(Нехай простять їх темноту боги),
Коли б зненацька, мов курчат у просі,
Нас не насіли давні вороги.

Іх провели с в о ї через байраки.
Підступно так, нечутно, уночі,
Що ми не встигли навіть, небораки,
Дістати з піхов злякані мечі.

О, як вони до кореня стинали,
Щоб навіть дух русявий наш умер!
Потішились мечами над синами,
Погвалтували дочок і сестер!

Лежить мій рід, посічений на друзки.
Лиш дрібка обійшла пекельних мук
Поза куцями.
Та ще я безруко
Стою серед побоїща, мов крук.

...Колись гули:
«Під руку твою прагнем!»
(Ії ж обплывуючи крадькома).
Тепер немає винних ані правих.
Немає роду. І руки... нема.

Він надломився раптом,
і по хвилі
Погладив мертве доньчине чоло
Та й... заспівав, аж світ у божевільлі
Від жаху чорним інеем взяло:

— Доню ж моя, сладо, мамина порадо,
Що це ти заснула, наче породілля?
А чи не забула: вже гряде весілля,
На поріг ступає наречений-ладо?

Випікають жони коровай любові.
Дружки і світилки розвивають віно.
У корчах дубових захмеліли вина.
Так чого ж ти хмариш у осмуді брови?

А поглянь: зібрались всі мої поляни.
В гості завітали сіверець і дрегвич.
Заспівавши разом величальну древню,
Сіли в добре коло збратані слов'яни.

Світе, як чекав я на оцю годину,
Як ішов до неї важко через нетрі,
Щоб роди зібрались у одну родину, —
Ради цього, доню, радісно і вмерти!

Під шатром зеленим вікового в'яза
Ти сидиш, мов пава, з молодим у парі.
Вже давно налиті віншувальні чари...
Тільки щось немає із дороги князя.

Певне, притомили коней перелоги.
Вже й зерно весільне встигло вколоситься.
Вже і ти з дівчини стала молодиця...
Тільки щось не видно князя із дороги.

Вже і я гойдаю первінка-онуку:
«Люлі-люлі. Ладо тихо лебедіє.
Поцілую в личко ластів'я-надію...»
І...

поцілував
одсічену
руку.

VI

Отямився. Свое єдине око
Вернув із раю на пекельний крес
І — застогнав,
немов тягар небес
На нього разом обвалився жорстоко.

Поглянув так, що в серці запекло,
І я відчув, як око те огненне
Пройшло крізь мене, ніби через скло,
Прозрівши все: і до, і поза мене.

Слова двигтіли дуже, як мости:
Ще так далеко не сягав ніколи
Я вглиб і ввись. За межі видноколу,
І те, що знав і ще узнаєш ти.

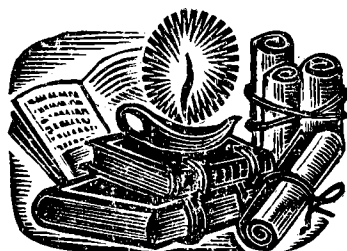
Я впізнаю тебе крізь далину,
Через віків п'ятнадцяті пороги.
Читаю на лиці твоїм тривоги
І розпачі, гіркіш од полину.

Ти біг з гудрону у земне тепло,
Але застав у нас геєну пекла,
І мрія голуба твоя померкла,
І ти подумав:

а чи варт було

Возводить град, нагортувать вали,
Дзвіниці мурувати і палати,
Аби за них же потім умирати
Від ханської лукавої стріли?

Пощо було під наспів гусярків
Князів на велелюдді обирати,
Коли вони несли насіння зради
Уже у лоні грішних матерів?

Пощо було загонить сівача
В холодну купіль із хрестом на лобі?
Той хрест повторить у своїй подобі
Нещадну суть дволезого меча?

(Він ще воскресне схрещенням гадюк
На рукаві зеленого мундира —
І ти одкриєш, що страшніша звіра
Людина,

коли їй меча до рук
Кладе коричнева од злости віра).

Пощо було?..

Не ліпше крадькома,
Як і раніше — попаски, мов коні?
Коли ніщо не держить на припоні,
То й умирать, мовляв, за що нема.

...Було пощо!

Ти чуєш: на горбі
Іще несміло криця будить камінь,
Який чекає сторожко віками,
Коли нарешті збагнемо собі,

Що, доки власний корінь не обрящем,
Як дуб оцей, що освятив мій дід,
Ми канем в безвість племенем пропащим,
По кому навіть не озветься слід.

(Отак би попаски дійшли до згуби.
А далі — коні, і... пuste сідло. Та я,
хоч і останній, але був би. Однак те-
бе ніколи б не було!

Та ми з тобою, як в зернині, злиті,
що у собі осмислює зело. Бо хто б
дізнався: чи жив і я на світі, коли б
тебе ніколи не було?)

Це — грань моя.

І я з оцього місця
Не зрушу, доки сонцеві на схід
На крові роду не посію місто,
Щоб в землю з кров'ю не пішов мій рід.

Я починаю град з могил печалі.
Нема за цю підвалину міцніші!
Бо коли знаєш батьківські причали —
Довіку боронитимеш рубіж!

Кладу з полеглими, мов пагін, руку,
Щоб в дні, як трусоне ворожий смерч,
Вона моему дальньому онуку
Дала в десницю оборони меч.

...Ще прийде князь.

Його вже повинчали
Єдинородні племена слов'ян.

Вони із харалужними мечами
Грядуть на ще не роджений майдан,

Де вдарять дзвони срібної ограни
І осиняться райдугою град,
Коли собі і світові слов'яни
Відкриють бога істинного:

«Брат».

Ще містом Кия наречуть врочисто
Це городище.

Та заглавна суть
Не в імені, а у самому місті,
З якого нас упізнавать почнуть.

Ми станем прахом, як осінні листя,
І все ж озовемося кризь віки,
Бо перших нас, як віще благовістя,
Осяяла сама потреба міста,
Яке вже вам довершувать... з руки.

Було нам важко.

Вам — не легше буде:
Посунуть мором орди на рубіж;
І хрест ганьби придавить ваші груди,
І зрада вийме з-за халяви ніж.

Ще ринуть з розпанаханих висот
Залізні птиці в божевільнім свисті.
Вони клюватимуть під корінь місто.
Уб'ють і камінь.

Та не вб'ють народ.

Він забуває з пам'яті, як павіті,
На дереві громовому по грозі.
І возведе в небаченій красі
Із попилиця град
на зрубках пам'яті.

(Закон добра я вивів із... меча. Не-
щадна суть його, але — дволеза: ко-
ли ти хочеш миру з піднебесся, як
щедрого дощу для сівача;
Коли ти мрієш, щоби дитинча твоє
меча в грядущім не тримало,— на-

вчі в годину гожу сівача, щоб, вику-
вавши із меча орало, він не забув
у пору градопалу, як із орала вику-
вать меча).

Згибати тяжко.

То лякливий бреше,
що легко,
утікаючи, як тать.
А правда в тому, що і жити легше,
Коли у тебе є за що вмирати!

(А неминущість — не таке вже й ди-
во. Її закон я вивідав у жита: лиш
те зерно в колосі буде жити, яке в
жнивях осмислює посіви).

* * *

Ураз труснуло всю світобудову —
І тиша впала на свічадо плес.
...Стою один під хорами небес.
Гора — в мені. Дніпро — її основа.

Чи був мій шлях до предківських понизь,
Чи пращур засвітивсь до мене нині,
Чи він мені одкрився у прозрінні,
Чи я йому в осяянні одкривсь, —

Не в тому корінь.

А важливо те,
Що є Гора. І град у велелюдді.
Вслухаюсь: дише. Отже, він росте.
Коли ж росте, не тільки є — пребуде,
Допоки брами Золотої груди
Голубить братства джерело святе!

Місто Київ було дуже могутнім, та печеніги з на-
мови Болеслава часто нападали на нього і дуже зне-
силили, а згодом і спалили. Мешканці захищалися,
але змушені були скласти зброю, бо їхній князь утік.
Місто прийняло Болеслава і свого князя Святопол-
ка, якого давно не бачило. Архієпископ зустрів їх з
мощами святих та іншими святощами різними в со-
борі св. Софії, який рік тому згорів внаслідок нещас-
ного випадку. Була там невістка вищезгаданого коро-
ля, жінка і дев'ять сестер; старий розпусник Болеслав
одну з них (Предславу), до якої раніше сватався, під-
ступно забрав, а про свою дружину забув. Багато гро-
шей приходило йому сюди, більшу частину їх розда-
вав своїм приятелям і прихильникам, а децю посилав
до вітчизни. На допомогу князю Святополку було ви-
слано з нашого боку 300, угрів 500, а печенігів 1000
людей. Всіх їх виправили додому, бо князь Свято-
полк тішився, що тубільці вертались і показували се-
бе вірними йому.

У великім цім місті, столиці королівства, є більше
400 церков і 8 ринків, людей велика сила, а він, як
і весь цей край, боровся із захланними печенігами та
іншими ворогами і перемагав силою втікачів-рабів, що
сюди звідусіль збігалися, а особливо з Докійської
землі.

Дитмар МЕРЗЕБУРЗЬКИЙ
(Німеччина) 1012—1018 рр.

Петро Осадчук

ВІЧНЕ ПОЛЕ
(Історичні ритми)

*

Диміли долини й горби,
Німели діброви й гаї —
Від сорому і ганьби
Замовкали в садах солов'ї.

Тільки пройшов супостат —
Села спалив, городи,
Піднімався на брата брат
І вступав у ворожі сліди.

Там, де топтався печеніг,
Де половець з поля грозив,
Знову летіли до ніг
Голови, як гарбузи.

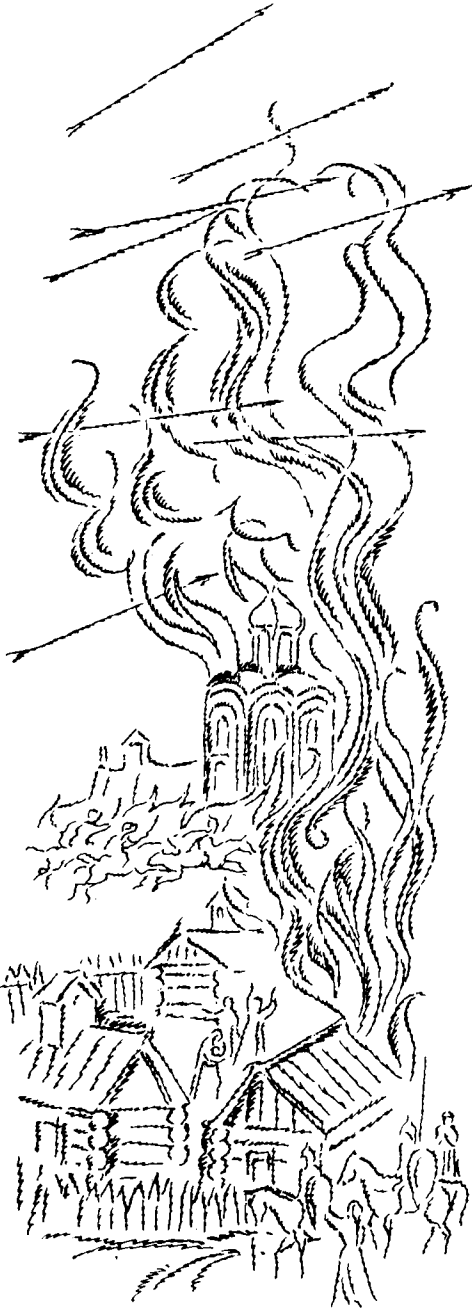
Сокирники й теслярі —
Замість тесать тереми —
В землю братів на зорі
Сіяли стріли й дими.

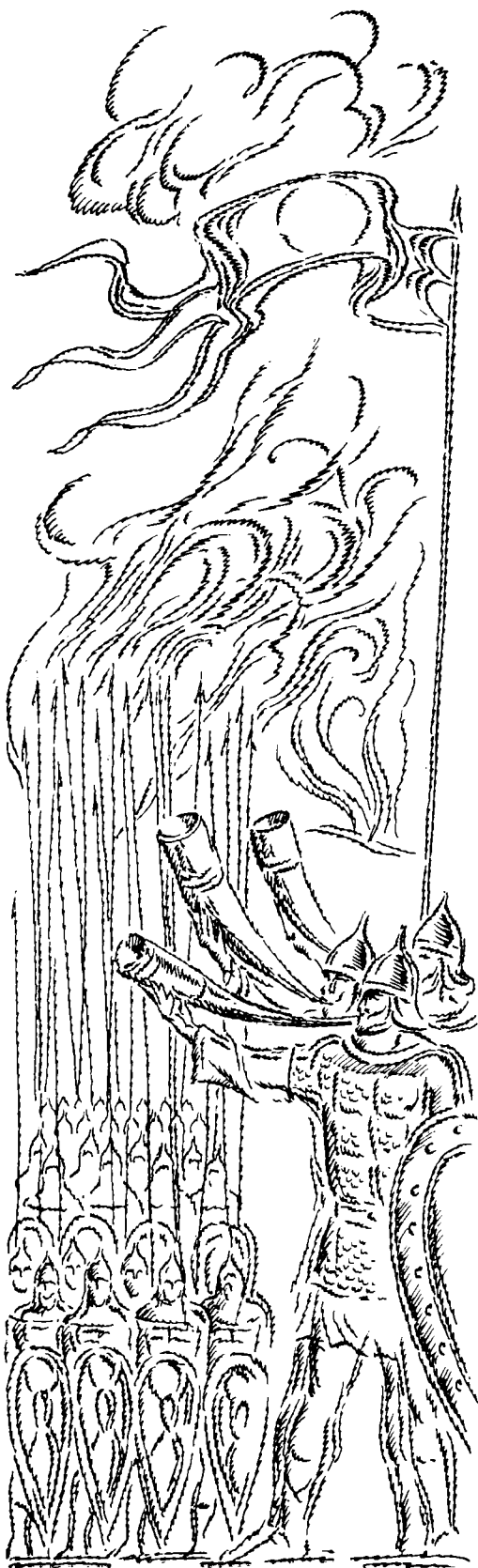
Вітер свистів, як протест,
І вили у дуплах сичі.
А брати цілували хрест,
Щоб знову схрестити мечі.

Князеві клявся князь,
Брат брату казав: — Клянусь!.. —
А назавтра топтали в грязь
І слово своє, і Русь.

*

Мати на кургані
В сивому тумані.
День згасає, рік мина,
І пливуть віки...
Не втомилась мати
На синів чекати —
Виглядає безсмертя з-під руки:
— Діти мої, квіти,
В чистім полі вітер
Хмари котить з далини —
Суне орда...
Діти мої, квіти,
Ви за Київ, діти,
В поснівілі впали полини.

Гей, воля в полі,
Воля-матінка,
Гей!..
Як промінь сонця,
Грає шабелька,
Гей!..
Краю ратному
Славних воїнів
Бути братньому,
Бути вольному!
За долю, брате,
Треба стояти,
За волю, брате,
Варто вмирати!
Подем зораним —
Орди Батиеві.
Чорні вóрони
В стольнім Києві.

*

На всі чотири сторони
Відкрилися шляхи —
Земля, у битвах зморена,
Відвикла від сохи,
Розтоптана, розбита,
Розбратана земля...
І знов гримлять копита,
І знов цвіте не житом —
Вогнем цвіте рілля.

*

Гей, сурми грають,
Скачуть коники,
А стяги мають,
Наче вогники.
Пахне війнами
В краї отчому.
Тільки вільними
Жити хочемо.

Все поле вкрили
Чорні вóрони.
На вражі сили
Вийшли воїни.
В битві з ордами
Поле зоране.
Воля гордимися
Сяє зорями.

*

Пісня з далини —
Відгомін війни,
Сльози за горою.

Кожен крок дзвенить:
Тільки жити й жити!
День гряде, як вік.
Щастя в нас навек
Після бою.

Сила молода,
Як в Дніпрі вода, —
Русло між віками.

Кожен сплеск дзвенить:
Тільки жити й жити!

Київська яса —
Нових днів краса.
Пам'ять — з нами.

*

Юний Київ слухає над кручами
Віків голоси.
В пам'ять ранами пекучими
Идуть древні часи.

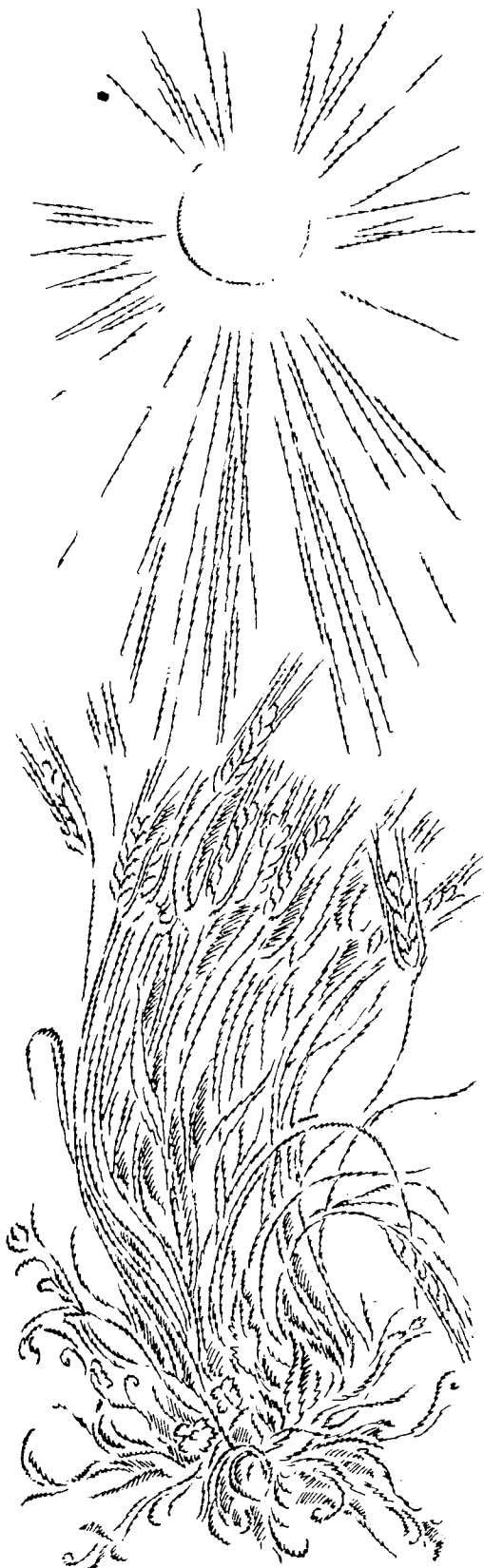
Знову, Русь моя предковична,
Кличеш в свій час,
Знову хвилями диво-річки
Линеш до нас.

Отче поле, як тебе не мучили,
Вічне еси!
Зникли, вигбли під кручами
Всі орди, як пси.

Через кручі нам дорога стелиться
В нові віки!
І дорозі тій ніде не стертися,
Як одвічному руслу ріки.

*

Гей, поле отче,
В січах січене,
Нам жити вічно
В світі вічному!
В краї ратному
Славних воїнів,
В світі братньому,
В світі вольному.

Петро Перебийніс

НЕБО ДНІПРА

Над Києвом зоряні крила
дзвенять у промінні ружі.
І райдуга браму відкрила
для тебе, далекий друже.

Лети, побратиме жаданий,
до серця мого народу.
Чекають у тиші каштанів
тебе Золоті ворота.

Тебе голосами героїв
зове «Арсенал» крізь далі.
Клекоче Дніпро за горою
і в небо твоє впадає.

На кручі дніпрового краю
щитом і мечем розплати
мої небеса підпирає
крилата Вітчизна-мати.

БЛОК У КИЄВІ

На кручі Володимирської гірки
стояв поет у присмерку зела.
Тривожна осінь солодко і гірко
над ним червоним полум'ям цвіла.

Десть там його березова Росія
стирала кров з болючого лица.
Там підлий кат свинцеві зерна сіяв
у землю і в розтерзані серця.

Стояв сумний поет чолом до сходу,
а сині очі повнила краса!
Жива душа дніпрового народу
тополею росла у небеса.

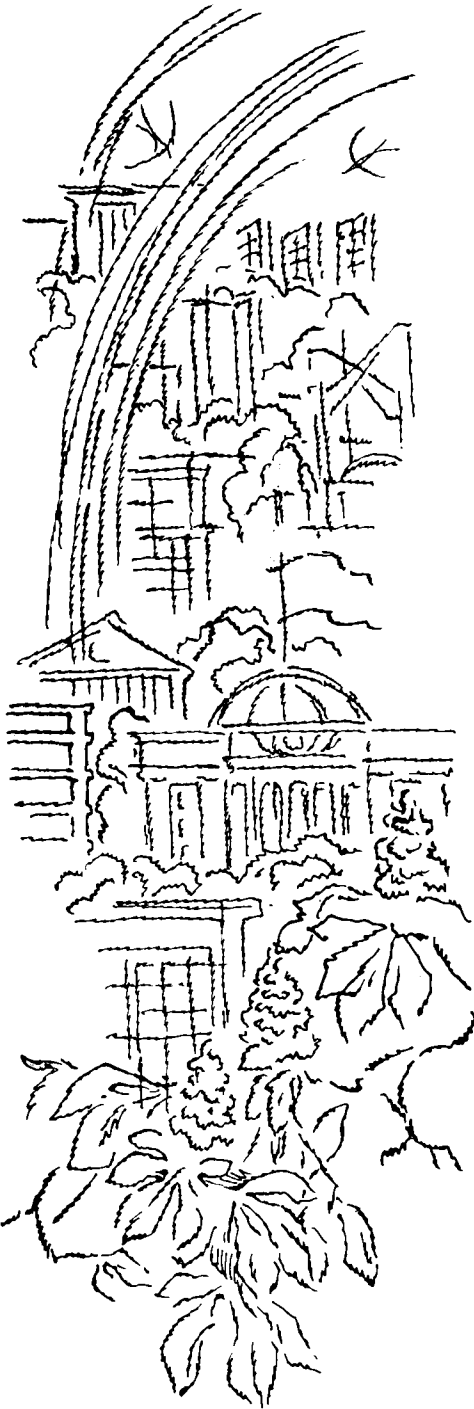
Вона стогнала струнами бандури
і золотом козацького меча.
Лице поета, ніжне і похмуре,
тополя осявала, як свіча.

Поет із кручі линув до народу,
який любов'ю платить за любов,
якого злою шаблею погорди
одвіку ще ніхто не поборов.

Летіло літо бабине поволі,
летів поет, неначе уві сні.
Цвіла червоним полум'ям тополя,
світилася береза вдалині.

Летів поет. Уста його пекучі
кропила хвиля древньої ріки.
Тарас Шевченко з канівської кручі
вітав поета помахом руки.

Земля, багата на любов, на вроду,
благословила братнього співця.
У пам'яті дніпрового народу
летить поет, єднаючи серця.

СЕРГІЙ ПЛАЧИНДА

I

Січа шаленіла.

Бамкали й гули роські мечі, холодно зблискуючи на сонці, мов стріли Перуна.

Дзвінко й жалібно дзенькала зброя савірів. Лунко лускалися залізни шоломи. І в передсмертній тузі жахно скрикували посічені. А під копитами забризканих кров'ю коней, що дико іржали й хропли, вже тріщали щити, кольчуги й кістки людські.

Побоїще парувало від гарячої крові й рясного поту.

— Дід-Ладо, голомозі трутять наших! — Щек повернув до батька своє зблідле широке обличчя, на якому тривогою ячали темні очі та войовниче стовбурчилася чорна підкова вусів. Йому нетерпеливилосся. Бентега й гарячковість передавалися коневі, що, танцюючи, бокував уперед.

Та Каній похмуро й незворушно споглядав битву. Він усе бачив звідти, з узлісся: кущі рай-дерева й бузини попереду ще не встигли закучерявитись густим листям.

Власне, Каній спільна стежив лише за Кием, над головою якого в дикому вихорі вигравали блискавки, — то мить за мить у променях весняного Хорса зблискувало лезо важкого меча. А білі рукави його полотняної сорочки маяли, мов крила лебедині.

«Ні, чогось він таки навчився і в ромеїв, і в хорватів, — завважив подумки Каній. І далі вже горділиво, так само про себе, додавав: — Та, може, щось-таки і від батька взяв. А проте...»

Мусив тим часом тлумити в собі неспокій, біль, тривогу: щільні й галасливі лави савірів зухвало насадили на Кия та його невелику дружину, невмолимо сунули їх у трясовину.

Скорочений варіант повісті-фрески.

«Одначе ти ще буй-тур, сину», — кризь гарячий неспокій пробивалося докірливе багьківське.

Роси билися, як леви, але ж... «Я велів йому самому загнати зайд у болото, а виходить, навпаки...» — вже гнівом переймався великий цар.

Перед його зором усе менше й менше сяло роських високих шоломів — їх обсіли, мов реп'яхи, чорні кучматі шапки-малахаї.

А з боку Межиріччя нараз рудою хмарою вихопилася на поле свіжа кіннота ворогів, що з диким вереском понеслася на рештки Київського війська.

«Дурний еси, Байкане, — зловтішно всміхнувся самими очима Каній. — Не витерпів? Ну теперки начувайся».

— Дід-Ладол!.. — благально озвався Щек. Але Каній, не дивлячись на сина й ніби відганяючи його геть з-перед очей, владно повів десницею. Щек слухняно позадкував у гущу воїв, які гаряче дихали в спину роському цареві, — йому ніби аж пекло від того. Каній кинув оком одесною і з полегкістю вгледів, як за виярком, з-поміж поцяцькованих набряклими зеленими бутонами груш-дичок ніби червоні маки майнули. Знав: то черлені щити християн царя Толила. Отож, вони вже на місці.

Зиркнув і ошуюю: трохи нижче, за високим пагорбом, у березовому ліску зблискували широкі леза ратищ та шоломи-шишаки воїв царя Колота.

«Поможи, Роде-батьку наш, і ти, мати наша Славо», — подумки попросив Каній і, не зводячи очей з долини, над якою здійсалося люте ревисько січі, спокійно й врочисто обома руками зняв свого важкого сріблястого шолома й, не обертаючись, передав його в руки джурі — найменшому синові своєму Твердові, що тримався на конику поблизу батька.

Так великий цар чинив завше. Бо мусить іти попереду і всі мусять бачити його незахищену голову, що їй мають оберігати від ворожої стріли й меча не мідь і криця, а полянські боги. Коли голова царя в січі неушкоджена, боги тут, з росами. Отож сміливіше в січу!

Звичним рухом, не озираючись, Каній підхопив з рук джури свій важкий великоцарський щит і, торкнувши обплетеними срібним дротом острогами коня, вихопився на косогір, що мирно й ошатно золотів од горищівіту.

З дзвінким шерехом вихопив меча з піхов.

— Ро-си-и! — згукнув так, що здибалися коні під кількома дружинниками.

Каній високо підняв ще й свого щита, на якому перед воями майнуло строге кругловиде обличчя богині Слави у високому золотому шоломі.

— Слава з нами! — громовим голосом протрубив цар Колот, здіймаючи над головою ратище.

— Сла-а-а... — заревли його вої-родії, нетерпляче вибігаючи з-за пагорба.

Загудів косогір і під копитами коней великого царя Канія. Він рвійно нісся попереду, і пасма довгого сивого волосся напиналися, дибалися над головою білим грізним ореолом.

Десницею високо здіймав довжелезного меча, що холодно сявав і зависав, як божа кара. А шуйцею ще підносив великоцарського щита, аби золотий суворий лик Слави бачили всі.

— Сла-а-а... — котилося косогором, що аж двиггів од ніг кінських і людських. Бо ліворуч бігли, наставляючи грубі ратища, родії Колота. Жоден кінь не міг витримати велетнів з Роденя, тому йшли вони на ворога, як завше, пішаницею. І летіли з гори так, що не набагато відставали від кінноти. Гула земля під їхніми ногами.

А хитрий Топило ще вичікує, готуючи ворогам смертельну пастку.

Та Каній бачить зараз лише Кия, з якого вже злетів шолом, і кінь задкує в твань. Але ще мають білі рукави, ніби крила, ще зблискує на сонці Київ меч. Однак, вчуває серцем Каній, що зовсім трохи ще — і суворя богиня Слава, яка зневажає слабючих, одвернеться від сина, віддасть його на поталу Язі-бабі, котра любить тих, що впали під час лютої січі. Покалічених, потовчених, посічених жадає ненаситна кровожера з Чорнобогового поріддя. Тоді вже вона хлеще свіжу кров та рве тіло богатирське, душу вириває.

Каній ніби уздрів навіть тінь її, що впала на поле січі. Тож квапиться. Піддає острогами коневі. Злегка перехилившись з сідла одесную, він важко розгойдує опущений донизу меч, нагнітаючи страшний удар.

Савіри не встигли розгорнути лави, виставити лучників. Каній налетів, ніби той Перун. Від його удару затріщало, захрустіло, загриміло над землею стогоном, криком, тілами.

Він прорубував шлях до Кия, не зводячи з нього погляду і водночас за старою звичкою тримаючи в оці все поле. Бачив і лютий зблиск очей січовиків, і червоний кривавий туманець, що здіймався над головами воїв, і хоробрих каніівців своїх, які одразу глибоко врубалися в лави ворогів. Помітив і незворушних велетів-родіїв, що важкими келепами трошили ворожі черепа, і царя Колота, який прохромлював широким ратищем одразу двох-трьох савірів. Уздрів краєм ока чи не найвищого серед усіх родіїв — сина свого Хорива, ще зовсім безвусого, рожевощогого, а зараз — розпашілого, розчервоного в битві — він слухняно йшов ошуюю Колота й, не приміряючись, одчайдушно вимахував двопудовою булавою, мов патиком, і цим тішив батькове серце.

Зненацька Каній угледів ошуюю здорового, темношкірого, голого до пояса (волохаті груди забризкані кров'ю) кочівника з двома довгими мечами в обох руках.

«Шу!» — ледь не вигукнув Каній. Так, це був саме він — старий непереможний рубака з війська Аттіла. Хоробрий гунн, що ним пишався сам Аттіла. На Каталаунських полях Канію довелося пліч-о-пліч з Шу битися проти германців і римлян. І Шу навіть виручив, було, Канія від загибелі. Зрештою, Каній відквитав невдовзі тим же. І ось тепер виходить, що Шу служить у війську Байкана? Та він, як видно, і сьогодні непереможний степовий лицар. Підминаючи росів, Шу, яко вепр, налетів на Щека й дужим підступним ударом десниці вибив меч з рук юнака, блискавично заносючи над його головою свого меча. Водночас шуйцею дужий кочівник намірився стяти незахищену голову Канія, що наближався. Та великий роський цар відбив меткий удар своїм важким щитом так спритно, що гуннський меч розлетівся на друзя. Каній тим часом рвучко смикнув повід, його кінь штовхнув широкими грудьми чужинського жеребця. Степовий розбійник, похитнувшись, ледь не загримів додолу, а Каній, вивертаючись, з усього маху рубонув довгим мечем Шу, розтинаючи його навпіл до самісінького сідла.

Скрикнули радісно роси довкруг, прикриваючи щитами Щека, який діставав свого меча з кривавого місива на землі.

А меч Канія гуде-видзвонює, пробивається великий роський цар до сина свого Кия. Хоча спиною ніби відчув: десь відстав Тверд. Що з ним? Чи не гостра савірська стріла перетнула шлях джурі? Та озиратися ніколи...

Раптом здригнувся всім тілом Каній: щось гостре — ніби блискавка — обпекло йому шию позаду. Наче гадюка вкусила. Та болю не чути більше. Сили теж не втратив ні на дрібку. І висвистує далі його довгий кіммерійський меч.

А вже похитнулися савіри. Сполошилися. Страх пройняв їх, і смаглочолоий красень Байкан у білій шапці повертає свого довгоногого, сивого, в яблуках жеребця геть від Кия, до якого щойно тягнувся довгим списом. Верескливо завертає своє військо в прощоловину до Межириччя.

Квапливо, топчучи своїх лучників та поранених, гунула туди орда.

А звідти чути могутнє:

— Сла-а-а...

То дорого савірам перетнув хитрий Топило. Він заганяє кочівників у густі очерети, в болото, звідки вже линуть одчайдушні гортанні крики.

Та Байкан згуртував міцну когорту, що, залишаючи напризволяще піших лучників і розрізнені гурти вершників, зухвало й навалюю кинулася прямісінько на хрещатицьких воїв, на їх стріли й мечі. Силоміць прорвали загату й, залишаючи кривавий слід та цілі покоси вбитих і поранених, кинулися до прощоловини між лісом і косогором. Метнулися вслід роси, та

на важкогрових роських огирах не догнати кочівників, під якими прудко-ногі степові скакуни.

Ще в різних кінцях долини дзвеніли мечі й шаблі, а вже з косогору лінуло радісно:

— По біді!

— По-бі-да-а!..

— Без Пека-а!..

— Безпека...

То кричали волхви, віщуни й старці, що вже трюхикали на своїх мотачках до місця битви на поміч пораненим.

— Ймити бранців! — щодуху гукнув Каній, бачачи, як розпашілі й розлютовані вої трощать келепами піших савірів-лучників.

— Ймити бранців! — покотилося долиною.

Затрубили роги волхвів і віщунів.

Савіри кидали зброю й падали на коліна, благаючи порятунку. Безпорадно клякли ті степовики, яких загнали в трясовину.

А роси — як діти: шойно завзято й сердито билися, а тепер, сяючи від поту й радості, вже скидали з себе кольчуги й рвали на собі полотняні сорочки, аби перев'язати рани як своїм, так і савірам. Частина вже метнулася до верболозу з мечами, аби наготувати мари для перенесення зраних.

А проти сонця жажно зблискували, гуснучи, калюжі крові, що їх уночі злижуть Пек та його невістка Яга-баба. Каній під'їхав до Щека, з обличчя якого не зійшла смертельна блідість. Він шуйцею торкався за звичкою до зображення Чура, що висіло на грудях, ніби дякуючи великому богові — захисникові росів — за врятоване життя. «Еге, поміг би тобі твій Чур, якби не рідний батечко», — подумав насмішкувато Каній. На його грудях не було ні Чура, ні Берегині. За це волхви гнівалися на Канія. Але тут він виявляв свою упертість: захисток треба шукати, казав не раз, у друзях своїх та в самому собі — в дужій руці, в умілості та витривалості своїй. Тоді з тобою буде і Чур, і Берегиня, і Слава — ось так.

— Жени туди! — очима показав у бік Межиріччя, бо чомусь не міг вільно повернути голови. — Абисьмо не били возів, а ймили в полон, і людей, і коней, і вози савірські...

Щек пронизливо свиснув, і за ним помчало кілька молодих вершників.

«Де Тверд?» — занепокоєно подумав Каній, але, обминаючи вбитих і поранених, найперше під'їхав до Кия.

...Він стояв, широко розставивши ноги й стомлено тримаючись за сідло свого коня. Піт заливав йому очі. Пасма змокрілого чорного волосся безсило спадали на плечі. З невеличкої чорної бороди капала на кольчугу кров — якийсь савірець таки зачепив кінчиком списа щоку молодого роса. Та ще дужче кривавилося плече, і волхв Лунь — хупавий, кощавий, аж плоский, швидко й вправно розрізав ножем набубнявілий рукав та зупиняв кров, бурмочучи:

— Летів орел через море, спустив крило, заткнув жерло...

На грудях у Кия теж висів глиняний розцяцькований Чур, що великими й страшними очима наче й зараз відлякував ворогів. Кий здоровою рукою голубив зображення свого улюбленого бога. «Отут і справді Чур наче закрляв савірські мечі й стріли», — подумав Каній.

Уздівши батька, Кий знесилено, але радо всміхнувся йому синявою очей та білизнаю міцних зубів. Ще й привітно змахнув десницею, яко переможець.

Це не сподобалося Канію, бо йому думалося, що син мусить передусім каятися за свій промах у битві.

Цар похмуро зсунувся з коня на землю й, ступивши уперед крок, суворо мовив:

— Пощо ти, син великого царя, дав себе, ніби теля дурне, заманути в болото?

Зблиснула з-під темряви густих брів грозова синява очей сина.

— А пощо ти, Дід-Ладо, розуму позбувшись, мов той пень грухлявий, послав рідного сина з жменькою воїв на тьму ворогів? Через дурість твою загинули найліпші друзі мої.

— Отакої мені речеш?! — заревів Каній, наливаючись люттю та висмикуючи з піхов пошербленого меча. Тої ж миті зблиснув меч і в руці Кия. Він шарпнувся вперед так, що старий Лунь одлетів, як скіпка.

Двоє велетнів — батько й син — зметнули догори закривавлені довгі мечі, та враз між ними ніби вродилася маслакувата постать у білому, з широким шкіряним чересом, на якому висіло безліч капшуків. То нагодився Ант — головний волхв росів.

Довгі сиві пасма його волосся спадали з непокритої голови на плечі й на лице, що ховалося в хащах пухнастих велетенських вусів, цупкої бороди і кушистих брів. Усе те було припорошене сліпучою білизнаю літ, і Ант нагадував доброго слов'янського бога осені й старості людської — Овсеня.

— Відступись!.. — хрипло й несамовито закричав Ант, високо здіймаючи руки з мозолистими сухими долонями вправного коваля. — Відступись і згинь, Маро, і ти, Пекун-Щезби, зникни з-поміж мужів, чільних і славних.

Він так люто й шалено зблискував білками очей з-під грізного острішся, що найдикіша чорна сила мала б одступити геть.

Богатирі, важко дихаючи, поволі опустили довгі мечі свої, а старійшина росів вихопив з якогось свого капшучка дві барвисті писанки і дав по одній Канію та Кію. Батько й син за старовинним звичаєм антським низько вклонилися один одному, відтак обмінялися писанками, і Пекун-Щезби, цей підступний божок чвар людських, син Чорнобога й Мари, хитра потвора, що під час людських сварок хутко виростає, більшає, могутнішає, спинається із підземелля, погрожуючи на випадок великого вселюдського розмиру поглинути всіх дітей Білобогових, усю людність; цей полохливий злий дух, що над усе в світі боїться вогненного погляду Перуна і стріл його навіть на писанках людських, зараз мусив провалитися якнайглибше в слизькі чорні нетрі підземелля й стати непомітним хробачком у царстві Мари, гнилоокої матері своєї.

Каній простягнув руку синові й глухо мовив:

— Я хтів, абисьмо ти вчився лукавити з ворогом. Росів мало, сіроманців — тьма.

Все ще спалахуючи синіми блискавками очей, Кий видушив:

— Прости мені, Дід-Ладо!

З його плеча ще дужче цебеніла кров, і Лунь мусив її гамувати вже не словами, а полотняними пасами й зіллям.

А докруз сумно ячала й гула, здається, сама земля слов'янська: те стогнали, криком кричали, зойкали, ридма ридали від розпачу й болю посічені-порубані. Між ними хутко сновигали волхви, старці, ведуни, знахарки, а ще котилися з гори вози на поміч, але зарадити одразу всім не могли.

Та враз крики і стогін почали стихати, слабнути.

«Баба Киянка», — здогадався Каній, не обертаючись.

— Баба Киянка! Баба Киянка! — полегшено загомніли докруз. А вона й справді з'явилася на полі січі між калюжами кривавими. Така ж строга, пряма, в ошатному вбранні.

Гордо тримає голову баба Киянка — літа не гнуть її, о ні! Видублене лице її суворе й добре водночас. Темніють глибокі очниці. Чорніють на-суплені незлинялі брови.

Мовчки, якось врочисто здійсмає вона над полем кривавим свої руки з довгими тонкими пальцями.

І... все від тих її рук. Та ще, може, від темних очей. А понад усе — від сили й доброти, що навіки залягли в зморшках, — цих борознах життя, — на суворому обличчі. Бо нишкне поле. Гамується пекучий біль. Легше зітхають потрощені, пошатковані, на землю повержені. І вже солодка дрімота проймає їх — тих, що допіру кричали в нестямі.

Завмирає поле так, що чути стає курликання журавлів у небі. Та ще — хрипіння смертельно ранених, на яких вже не діє і сила баби Киянки.

Мовчки вовтузяться волхви й старці над пораненими. Хутко відносять їх — уже напівсонних — на марах під дерева, в холодок.

А баба Киянка ходить та й ходить, рук не опускаючи, головою не схитнувши. Тишу творить. Спокій, дрімоту, впокоєність.

Все ж Канія занудило. Він важко, неоковирно повернувся до коня, але тихо озвався Ант:

— Стривай, великий царю. Стріла стримить з шиї твоєї. Потерпи.

Ант обережно розсунув густі пасма сивого волосся Канія й легким рухом, рвучко — цар лише люто скреготнув зубами — висмикнув чотиригранний наконечник стріли, що застряг під шкірою на могутній, м'язистій шиї роського велетня. Полегшено зітхнувши, Каній обернувся й заляк: з наконечника стікала позеленіла кров. «Дарунок ромей», — майнула здогадка.

— Дай-но я висмокчу Чернобогову слину, — мовив Ант.

— Пізно, — прошепотів задерж'янілими вустами цар.

— Чур, не пізно.

Старійшина владно повернув князя до себе спиною, примусив його опуститись навколішки й припав сухими вустами до рани. Висмоктавши, наскільки міг, трунок, аж доки не пішла червона кров, Ант ретельно засипав рану цілющим зіллям і, доставши з-за пазухи шматину чистого полотна, заходився обв'язувати могутню шию богатиря, тихо примовляючи:

— Чур тобі, Чернобоже, солі в око, піску гарячого в пельку твою, вогню нещадного во черево твоє! Хмари тобі не відкрити, чистих зірок не збити, місяця-Трояна не вбити, сонця-Хорса не затьмарити, а мужа славного Канія не отруїти! Чур, очі його, Канія, най ясніють; Чур, думи його най міцніють! Чур, сила богатирська най виповнює тіло його, і руки, і ноги, і серце його, і печінку його...

— Дід-Ладо, велику биду маєш? — почувся занепокоєний голос Кня, біля якого ще крутився Лунь.

— Пусте, — відмахнувся Каній і наступив ногою на отруйну стрілу, вдавляючи її у вологу землю.

— Мовчатимемо про се, — сказав Каній до Анта. Той лише очима кліпнув. А вголос додав:

— Ввечері лікуватиму тебе, Дід-Ладо, і вранці.

З оббинтованою шиєю Каній став якимось неповоротким, ще важчим. Обережно ступаючи між тілами, рушив шукати вірного джуру свого й рідного сина Тверда.

...А він лежав поміж мертвих богатирів. Ніжне, чисте, майже дитяче обличчя його було біле. Глибока рана в грудях від важкого списа савірського запеклася, зате юнак і мертвий преміжно притискував до грудей батькового сріблястого шолома.

— Сину мій!..

Став на коліна Каній і вже хотів був покласти руку на чоло синові, та вчасно відсахнувся: згадав, що завтра починається свято Ярила і йому, великому цареві росів, першому годиться кинути зерно в землю, а сівач не годен торкатися до мерця, якщо ним є навіть рідний син.

— Прости, сину, що не міг тебе вберегти від смерті, — простогнав Каній.

Чийсь дужі руки обережно простяглися до княжого шолома, аби взяти з рук мертвого, та Каній застеріг:

— А най іде наш Тверд до діда свого Божа з шоломом царським, най буде джурую і там.

— Дід-Ладо, — прошепотів Ант за спиною. Обернувся цар. Стрівся з настороженим поглядом волхва. Здогадався: поганий знак — ховати в землю шолом від живого. Але владно махнув десницею:

— Най буде так!

Не зводив очей з сина.

Прямо над його раною зблискували проти сонця дві обереги — материна, трикутна, з невеличким зображенням Березини, та дівоча, кругла, від коханої, з ликом ніжної Лади...

«Не вберегли! Не допомогли!» — важко зітхнув Каній, подумки гніваючись і на Славу, і на Березиню та Ладу, і на Чура та інших богів. А проте мовчав, аби не накликали гніву на росів.

— Братику! — почувся дівочий зойк. То прискакали на конях дві дівчини. Попереду Либідь у довгій білій сорочці з луком і сагайдаком на чересі. Вона легко, ніби кульбабка, злетіла зі свого сидельця, і вмить її розпущене дівоче волосся, пов'язане червоною шовковою стрічкою ромейської роботи, вкрило груди брата, а ніжні її пальці лягли на біле чоло Тверда.

А оддалік закам'яніло юне дівча, не зводячи погляду великих ясних очей від убитого юнака.

Канія відвели коморники й волхви. Треба було давати раду бранцям, здобичі; готувати тризну. Від Межиріччя вже скрипіли вози савірські — йшла безконечна валка, хвіст якої губився ген у зеленому міжгір'ї. Молоді роси гнали коней, верблюдів, бранців. На возах білили шатра, з-під яких визирали перелякані юні діви.

Голосно перемовлялися роси, радіючи багатій здобичі. А попереду гарцював на коні Щек. Підкова чорних вусів хвацько облягала його пишні юнацькі вуста. Темні очі сяяли захватом.

— Дід-Ладо, ось і Байканові дарунки.

Перед Канієм поставили на землю невеличку мідну, щедро інкрустовану сріблом, скриньку. Підняли віко, з-під якого ніби вогнем сяйнуло. Каній пізнав і скіфську золоту шийну гривну з цілою черідкою малесеньких диких кізочок на ній, і срібні куби з скарбів самого Аттілі, і браслети та інші коштовності, що їх молодий савірський каган Байкан, приїхавши взимку до Роденя й Канііва, дарував цареві, як викуп за чарівну Либідь, котру просив у жони.

Допоки Каній, як і належить поважному мужеві й цареві, розмірковував, що хоче Байкан взяти в придане — чи не шмат Оратанії понад Славутою разом з Роськими Полями?! — Либідь стрімко зайшла до світлиці — юна, струнка, з гнівним рум'янцем на щоках, з розпущеним волоссям, перехопленим на голові яскравою ромейською стрічкою; в руках вона тримала поржавілий гуннський щит, на якому красувався підмерзлий уже, гнилуватий перістий гарбуз.

— В поганське шатро не піду! — дзвінко випалила. Й гордо додала: — Я — донька Росі!

II

Тризну лаштували на Полянах¹. Це — під Перунами. Там, де розлогий калиновий гай впирається в темний дубовий праліс, у якому, кажуть волхви, любить спочивати сам Перун, син Білобога й онук Рода, бог блискавки й грому.

Обіч поля тече річка, що витікає з божої пущі, має теж назву Перуни і впадає в Славуто. Тож тут, поблизу води, і повеліли волхви ховати загиблих воїв — мертві-бо часто страждають від спраги.

Буйвище² Ант повелів рити ген біля трясовини: волхви-бо знають, через що бувають люті посухи — то ж мертві спраглі вороги випивають, бува, останню вологу з поля, й тоді всихає і жито, і ячмінь, і просо...

— Тут їм вистачить питва! — прорік похмуро Ант.

Золотосяйний Хорс, зігріваючи землю, здіймається все вище й вище. А над Полями висне стоголосиця. Жайворонячі хорали розтинають пречисту блакить неба. Та рве повітря й жіноче голосіння. Здригуються Перуни від ревиська турів, яким ще неросло досить зеленого вруна.

¹ Поляни, Перуни — ці урочища збереглися й донині на Канівщині.

² Буйвище — могила для загиблих ворогів, іновірців.

З усіх довоколишніх гаїв і пуш напочується густе туркотіння горлиць. Та все це покриває скорботний перестук сокир — то бранці-савіри рубають тополі для жертовних вогнищ та молоді дубки для могильних споруд і тимчасових мивниць.

Риплять вози.

Везуть рибу для тризни і спечених у ямах кабанів, начинених цибулею. Везуть казани. Чисту одіж для мертвих і живих. Посуд. Хліб. Корчаги з медом.

Звозять і зносять на марах до Полян убитих.

І біжать матері.

Загинула вся дружина Кия, загинули сини Оратанії.

Тож біжать звідусіль — з Хрещатика і Роденя, Канііва і Пекарів, Колодяжиного, Корсуня, Бучаків і навіть з Витачева. Біжать, плутаючись у довгих чорних спідницях. Біжать, притискуючи спрацьовані руки до висунених грудей своїх. Біжать, гамуючи крик і тугу, біль і вічну печаль свою.

О роські матері! В муках і стражданнях народжуєте ви синів своїх, купаєте їх у купелях з цілющих трав, плачете їх на зорях вранішніх і вечірніх, годуєте з щедрих і святих грудей своїх, напоюєте живлящою водою з пречистих життєдайних джерел Оратанії, годуєте духмяним хлібом, що дає міць і силу, і виростають сини з ваших теплих долонь, проростають з серцець ваших могутні, як тури. Постають молодими велетнями з хоробрими серцями. І дивляться вони поверх ваших голів, не помічаючи вже вас, — позирають туди, куди їх манить злotosяйна Слава, куди кличе бог сили і завзяття Тур і веде совість роса. І вже грізно йдуть сини ваші назустріч ворогам, що важать на благословенну землю росів і всіх антів¹. І перегороджують шлях нападникам черленими щитами, і грудьми своїми, і мечами довгими, як у далеких славних кіммерійців. І падають в лютих січах чесно й гордо, як і належить росам, нащадкам грізних сколотів і склавів. Падають за честь і славу Росі.

А вам, матері, бігти на поле січі, вам припадати до охололих грудей синів ваших; вам задаремно затуляти тремтячими теплими материнськими руками глибокі й страшні рани на тілі синів ваших; вам переносити ті рани на свої материнські серця.

О матері Оратанії! О рожаниці славні! Знову прийшов скорботний час для вас.

Скільки вже пекучих сліз ви пролили, матері, на шляхах кіммерійських і скіфських, сарматських і склавінських, сколотських і роських. А скільки ще долати гірких бродів із сліз на широких обширах слов'янських.

О матері... Утіштеся в живих синах своїх, в побідах їхніх...

Та матері голосять. І Дойма з-поміж них. Цариця Дойма.

Вона мовчки опустилася біля Тверда. Закрила сивими пасмами волосся обличчя синові, що став таким довгим, змужнілим на смертному одрі. Батьків шолом сяє поруч. І короткий юнацький меч холодно зблискує на осонні.

Коло Тверда завмерли Кий, Щек, Хорив і найстарший — Ярун, голова якого перев'язана білими рушниками, — він-бо, Ярун, з невеликою дружиною перший зустрів савірів у Роській Полянні і втікати мусив ганебно, яко сіроманець. Тож сердитий стоїть. У великому гніві на батька свого, що, мовляв, на поталу ворогові віддав невеличку Ярунову дружину.

Гнів старшого сина відчуває Каній. Але мовчить. Лише гірка думка: «Коли ж ви порозумнішаєте, сини? А як ви думали заманути хитрого Байкана? Треба його осліпити легкою побідою, завабити в долину, де трясовина, а потім... Час уже вам се розуміти...»

А проте мовчки прощається з найменшим сином, якого так любив.

Оддалік, ніби боячись підійти ближче, завмерло дівча. Юна, стебелькувата Доя. Великими голубими очима, наповненими вщерть слізьми, вдивляється в Тверда. А до грудців своїх притискує писанку.

¹ Антами греки називали росів, полян і всіх слов'ян Наддніпрянщини.

Першу в житті даровану юнаком писанку, на якій Тверд так гарно намалював голуба й голубку. І папороті цвіт. Той цвіт, що його не бачили в житті ні він, ні вона, але який зацвів у їхніх серцях.

Лежить Тверд, і дві обереги покояться на його грудях — материнська й дівоча.

А докруз ряхтить весна. Щедрий Хорс тепло та ласку сипле, а Дажбог ніби повелів птаству відспівувати загиблим росам останню путь. Не вшухають ні жайворонки, ні горлиці. Не вшухає і жіноче голосіння.

Полонені савіри, обливаючись потом, копають п'ять ям — одну велику посередині й чотири менших довкола. Ховатимуть росів, отже, за старовинним звичаєм скіфів-орачів. Так повеліли волхви.

Цюкотять сокири, тягнуть з довколишніх гаїв і пуш — тільки не з Перунів — зрубані дерева; тешуть лодії-довбанки та сани для покійних.

А огнищани, що надійшли зі святої гори Требки, вже вимощують жертівні багаття... Лише з тополних колод. Лише з тополі — священного дерева росів і всіх антів.

...Зринуло з пам'яті слово про Поляну, що чув його Каній від баби Киянки, яка тримає в собі всю минувшину й росів, і деревлян, і сіверян, і далеких киян та венедев, сарматів і скіфів.

...Жили на Росі чи Славуті славні поляни Хитий і Добрина. І народилося в них дві доньки — чарівні, як богині. Одна з'явилася на світ у полі під час весняних робіт, і нарекли волхви її Поляною, або Полею. А друга народилася тоді, коли Добрина пішла прати до води в долину. Тож дівчину так і назвали — Додолою.

Поля була старша і така гарна, що навіть старі волхви не могли одірвати од неї погляду.

І палко полюбив її юнак з Роденя — прудконогий Стриба. Переможець молодецьких змагів, Стриба багато подвигів учинив на честь красуні і дістав право взяти її собі в жони.

Та красуню Поляну вздрів сам Перун з небес. І розтопилося кам'яне серце громовержця. Вперше в своєму вічному житті закохався грізний бог блискавки й грому.

— Бути Полянї богинею! — вигукнув громовержець так, що ці слова почувли всі поляни. І зраділи вони, що матимуть такого могутнього, всесильного родича, який рясно поливатиме їхню землю дощами та ще, дивись, вогненними стрілами відганятиме ворогів.

Одягли Поляну в найкращий одяг, заплели косу до п'ят. Подруги зробили їй розкішний вінок, прикрасили його найбарвистішими ромейськими стрічками. Привели Полю до Перунів, аби віддати в жони громовержцеві.

Весь Родень ішов за Перуновою нареченою. І похнюплений Стриба теж.

Та ось затряслася земля. Люди попадали на коліна. Лише Поляна стояла гордо, як богиня.

В золотому осяянні, з пучком вогненних стріл у руді з'явився Перун. Вигляд мав наймогутнішого богатиря. Молодецькі сріблясті вуса спадали аж на його кремезні плечі. В очах — огнений зблиск. Мужнє обличчя відсвічує міддю. Горіли золоті кучері на голові.

Усміхаючись, бог-красень став наблизитися до Поляни.

— Прощай, кохана моя Полю! — скрикнув розпачливо Стриба, вихопив короткий мисливський меч і шпортонув собі в серце.

Жабно скрикнув натовп. Жалібно зойкнула Поля.

Спохмурнів Перун.

— Ні, не хочу, щоб на шлюбі моему замість меду кров лилася. Хай же ти, прегарна Поляно, нікому не дістанешся! — прорік громовержець.

Змахнув стрілами своїми. Сильніше від Хорса змигнули сяйвом блискавки. Серед ясного дня вдарив страшний грім.

У неймовірному страхові люди припали до землі. А коли підвели голови, то не побачили своєї Полі. Замість неї стояло дивовижне дерево — високе й тонке та струнке, як дівчина.

— То наша Поляна! — закричав хтось з родіїв, показуючи рукою на дерево.

— То Поля, — гукнули інші.

— Що за дерево? — допитувалися задні.

— Тополя, — відповіли їм.

Так і пристала назва до дерева — тополя. І стала вона розростатися по всій землі полянській.

А Перун за мить злітав у Вирій і приніс звідти пригорщу живої води. Бризнув на лице мертвому Стрибі, й ожив юнак.

— Будь моїм побратимом, Стрибо! — сказав Перун. — Адже обидва ми осиротіли без Полі нашої. Чи готовий на се?

— Готовий! — твердо мовив Стриба.

Перетворилися вони у соколів і полетіли до Вирію, де живуть боги слов'янські. Там Перун зірвав з Прадуба — вічного дерева слов'ян — молодильне яблуко і дав з'їсти Стрибі, що став одразу невмирущим. Став богом. А Перун попросив у всемогутнього діда свого Рода міцні крильця для молодого побратима й прикріпив їх до ніг Стриби. І благословив Род, аби Стриба став Стрибогом — володарем вітрів.

Відтоді вони разом, нерозлучні — Перун і Стрибог.

Стриба щодуху дме, ганяє хмари по світу, а Перун їх розпанахує стрілами, пускаючи життєдайний дощ на землю в потрібному місці.

Так вони творять добро: без вітру та без дощу немає життя на землі.

Тільки серце Перуна знову закам'яніло. Не злюбив він жінок. Остерігається дівчат. Суворо заборонено тепер жінці з'являтися в пуші громовержця — Перунах.

Та поляни хотіли якось задобрити грізного бога. Згадали вони про Додолу, що красою не поступалася Поляні. Тож одягли її як наречену й повели до Перунів. Стали гукати громовержця, аби він узяв собі в жони рідну сестру Поляни, а за це дав дощу, що так потрібен зараз. Почув Перун голоси полян, глянув на землю, вздрів чарівну Додолу. Дуже гарна дівчина, божественна наречена. Але Перун уже мав кам'яне серце, що цього разу не розтопилося. Всмійнувся журно Перун, мовив з неба голосом трубним:

— Спасибі, слов'яни мої, за наречену. Гарна дівчина. Годиться мені в наречені. За неї посылаю вам рясний дощ на поля ваші і ліси ваші. А Додолу віддайте за найкращого, наймогутнішого юнака, що переможе на змагах.

Відтоді щовесни кожне городище чи селище на землі антїв готує Перунові наречену — свою Додолу, обираючи для цього найвродливішу дівчину. І виводять волхви її за село, і просять Перуна взяти її собі в жони, а за те дати їм дощу, бо спрагла земля вже. Громовержець не бере в жони Додолу, зате надсилає полянам важкі хмари з дощем. А Додола віддається за кращого парубка. Тому буяє країна Оратанія щедрими врожайми жита, ячменю, проса. Тому виростають тут роси-богатири.

...Відтоді і розводять поляни й тополю — красиве дерево, що полюбилося і ромеям, і навіть персам та філістимілянам, бо приїздять і випрошують саджанці та насіння на розплід.

А росте тополя в Оратанії лише для жертовних вогнищ. Бо так хочуть боги у Вирії. А серед них і Перун. Тож горить і горить красуня Поляна в полум'ї, знову й знову приносячи себе в жертву Перунові за рід свій.

Так має статися і зараз.

Ще не запалюють вогнищ. Ще тільки вимошують жертовні багаття — поверх сухого гілляччя й хмизу кладуть тополині колоди.

Каній попрямував у кінець поля, де біля трясовини ховають савірів за старовинним гуннським звичаєм койлого (для битих воїнів забивають певну кількість коней). Дванадцять кінських шкур — по три від кожного кінця світу — кривавими стягами здіймаються довкруг могили.

— Окремо койло-ат для Шу! — попросив Каній. Він у душі шанував хороброго гуннського витязя й хотів, аби степовий лицар і на тому світі їздив на доброму жеребці.

Розпорядившись і відчувши полегкість, Каній повернувся на Поляни, де стоїть гвалт і крик. Тут волхви, старці та ведуни саме опускають у могили щойно витесані й привезені з Хрещатика, Роденя та Канііва лодії, сани й вози та вмощують на них мертвих росів. Не пошкодували для небіжчиків ні добрячих возів, ні міцних лодій; не полінувалися вирізьбити на них знаки Хорса й Дажбога, Берегині й Перуна, що мають і на тому світі оберігати росів од злих і лютих очей Чернобога та Мари.

І вже сидять мертві роси, ошатно вдягнені, обкладені мечами й серпами, р'яднами й кожухами, кошівницями зі збіжжям, тушами кабанів, кінської збруєю. Стягують ім, небіжчикам, у довгу вічну дорогу плуги й сокири, забитих коней і волів, безліч горщиків, мідні казани, глечики, діжки — добримися хазяями мають постати роси перед похмурим Чернобогом.

Щедро накладають у сани, вози та лодії харчі на дорогу покійним — і свіжий, ще теплий, хліб із Пекарів, і мед, і рибу і смажені свині домашні, бо весною, коли парується і плодиться всяка живність лісова, роси дичини не полюють.

Обкладають покійних торішніми снопиками пшениці, проса, м'ятя, різних цілющих трав, аби мертві мали чим засівати поля підземні.

Обережно поклав Каній свої важкі руки на зсутулені плечі Дойми, бо вона ледь не впала услід за сином. А Тверд у білій полотняній льолі вже сидить у човні — меч на колінах, батьків шолом під рукою — відпливає Тверд, заплющивши очі.

Міцніше стискує Каній плечі Дойми, бо крик жінок і дівчат поглинає всі згуки весни. Навіть Хорс посмутнів, потьмарилося його золотосяйне чоло.

Нарешті вщухають жіночі зойки: кладуть важкі тесані колоди поверх ям. Вкривають вербовим луб'ям та гіллям сосновим. І вже мовчки всі носять землю. Чоловіки — в шоломах чи просто в пригорщі, яка в родіїв буває більшою за будь-який шолом, а жінки — в пелені.

Саме в цей час Каній, кинувши зо дві пригорщі землі на могилу, підійшов до Кня і поглядом поманив його за собою.

Вони пішли в напрямку того місця, де відбулася січа. Хоча Крек — залізний і скажений Крек, що над усе оберігав звичаї росів, — кидав на великого царя люті погляди, Каній зробив вигляд, що нічого не помітив. Він, звісно, добре розумів, що мусить зараз бути тут, носити землю на могили, бо царські пригорщі, кажуть, полегшують долю небіжчиків у похмурому царстві Чернобога, а проте мав нагальну й поважну розмову до сина. Розмову, якої ніхто не повинен чути.

III

— Чий се меч, сину?

— Ромейський...

— А отсі розцяцьковані піхви? А кинджал? А щит?

— Усе ромейської роботи, Дід-Ладо.

— Суть речеш, чадо моє. Суть!

Вони стояли між возами, на які отроки вже позносили зібрану на полі січі ворожу зброю та обладунки. Мечі, кинджали, списи, стріли, щити, кольчуги. Каній брав з воза те, що трапляло під руку, й показував синові, а той безпомилково вгадував, де виготовлено зброю.

— Недарма три літа годувався в ромей, — задоволено відказав батько й спільна подивився в очі синові. — Тепер тямий, чого я тебе так нагло відкликав звідти після смерті Теодоріха? Хоча ти й гнівався, як буй-тур...

Кий винувато опустив голову. Десницею торкнувся зав'язаного плеча й скривився від різкого болю. Шуйця висіла на підв'язці з рушника, на якому червоно палав образ Берегині.

Йому неприємно згадувати той день, коли так не хотілося прощатися з ромеями. І ще б... Три роки цікавого, бурхливого життя...

Константинополь¹ з його палацами, гомінкими базарами, веселими танцівницями, лазнями зимовими й літніми, величним театром і розкішним цирком, чи, як його ще називають, іподромом. А ще дивовижні города — Нікодимія, Андріанополь, Одес, Мілет, Родос, в яких Києві довелося побувати. І походи на остготів. Мандрівки морем під напруженими вітрилами. Невідомі теплі країни. Люди з обличчям кольору червоної міді й зовсім з темним, як ніч, тілом. Небачені звірі й птахи. Химерні страви. Смаглочолі струнки діви — такі сумирні, упокорені, тихі вдень і такі гарячі, шалені вночі.

До того ж походи й мандрівки в складі ромейських легіонів поєднувалися в Кия з навчанням у Константинопольській школі-тривіумі, де він запально вивчав ромейську граматику, риторику і діалектику; скандував з усіма вголос, як це заведено з давніх-давен ще в школах Еллади. «Іліаду» та «Одіссею» Гомера, а також твори трагіків Есхіла, Софокла, Евріпіда, істориків Геродота й Фукідида, ораторів Ісократу й Лісію.

Києві давалася ромейська наука. Він хутко опанував мову ромеїв й легко читав та писав нею. Його хвалили вчителі й прощали часті відлучення, коли йому припадав похід. Повертаючись-бо, Кий хутко надолужував прогаєне. Та й у походах, морських мандрівках байдиків не бив.

Його поважали в школі. І любили — се він відчував — на полі за городськими стінами, де майже щодня відбувалися військові навчання. Подивитися, як молодий рос Кий орудує мечем, списом чи луком, збігалася ціла юрма.

А він виріс у ромеїв, змужнів. Став справжнім богатирем.

Йому пророкували велике майбуття в Царгороді. Він уже префект. Наймолодший префект серед ромеїв. Під його орудою легіон воїнів.

Щойно закінчив школу-тривіум. А попереду — після повернення з Єгипту, куди має зараз відчалити. — навчання у вищій школі квадривіумі, де вивчатиме Архімеда й Евкліда, Гіппократа й Галена.

Вже домовлено, що останні два роки квадривіуму він яко префект провчить у знаменитій Бейрутській школі, куди не кожному знатному ромееві стелеться дорога і де викладається все по-латині. Там він достеменно опанує латинь.

А потім знову — в походи. І знак трибуна, кажуть самі ромеї, не забариться з'явитися на його шоломі. Та він мріє про *magistri militum*. Він хоче стати таким, як Анангост. Рос Анангост з Роденя. Вони — Кий і Анангост — кривні родичі. Їхні батьки — з одної задруги. Нині Анангост командує всіма фракійськими військами.

Їх п'ятеро на всю імперію — *magistri militum*: магістрів-головнокомандуючих... Слов'янин Анангост — один з п'яти.

Саме він узяв Кия в похід проти остготів. Саме він після останньої перемоги над остготами надав Києві знак префекта, і імператор Зинон затвердив сей знак, незважаючи на молодий вік роса. І посміливішав Кий у своїй думці стати таким, як Анангост.

Аж тут з'явився од батька посланець — всюдисущий Крусь. Той Крусь, що між ромеями чеше по-ромейському, між аланами — по-їхньому, а піде до остготів, вони його приймають за свого. Як і гунни. Знають Круся і в Панонії та Далмації, має він друзів серед фракійців і вірмен, фрігійців і лагобардів. Та найчастіше він з'являється серед ромеїв. Як ось зараз. З'явився перед Києм, ніби з-під землі вродився, і мовив твердо:

— Дід-Ладо велить сеї миті повертатися тобі додому...

Спочатку не повірив: бреше хитрий Крусь. Щось крутить. Можливо, ромеї підкупили. Але посланець поклявся Родом, Перуном і передав од батька знак Чура. Їхній родинний знак, викуваний з міді й срібла.

Так, Дід-Ладо кличе.

Кий ще не міг отямитись, збагнути. Знайшов його пролізливий Крусь у Нікодимії за добу до відплиття. Кий на чолі невеликого легіону мав плисти на семи галерах до Єгипту по збіжжя (Єгипет постачав

¹ Царгород — столиця Візантії.

Константинополь хлібом), а також по лляні тканини й папіруси для незліченних писарів царського двору (хоча вже вчені ромеї переходили на пергамент, але всіляке листування та палацові життя карбувалося на папірусі).

До того ж уперше Кий має вести легіон яко префект. І ось...

— Маєш вертати додому до Роденя, — повторює твердо Крись.

Люттю і гнівом наливається молодий Кий... Отакої! Куди ж його повертатись, коли вранці сім його вітрильників одпливають. І він ще не був у Єгипті, не бачив на власні очі фараонових палаців і гробниць, не їв золотих духмяних плодів, про які начувся; не кохав великооких єгипетських красунь. Куди повертатися?

...Хотілося вихопити меч і з усього маху перерубати, як стеблину, цього вивідача, що стояв перед ним у потертій строгій чорній одежині християнського ченця. Проте Крись ніби відчув настрої молодого префекта, бо хутко дістав з-за пазухи теплу оберегу й накинув на могутню шию Кия.

— Се тобі од матері твоєї Дойми.

І розм'як ураз Кий. Бо війнуло йому в душу чимось рідним, дорогим. Глиняна, в огні палена оберега, яка дивилася на нього добрими карими очима Берєгині, нагадала юнакові тих лагідних і веселих берєгинь, що поглядали на нього — відколи й пам'ятає себе — з материних рушників над вікнами, з різьблених дверей і сволока, з дерев'яних ложок і мисок. Усі вони стерегли, берегли його, малого Кия, та братиків і сестричку його від Кикимори, Жовтяниці, Гризачки, Лякливиці, Пропасниці, Коркуші, Глухані, Чуми та ще від багатьох-багатьох смердючих і злих потвор, котрих породила гнилоока Мара й випустила в світ, аби вони душили, гноїли, лякали людей, виїдали їм очі й нутрощі, викручували ноги й руки. Жодної з тих страхітливих доньок Мари не підпустила Берєгиня ні до Кия, ні до Яруна, Щека, Хорива, Тверда, Либеді — всі вони вирости здорові й дужі. То як не шанувати її, Берєгиню. Як не поцілувати її зображення! І Кий припав устами до матеріної обереги.

Йому вчувся запах свіжоспеченого хліба, воску, молока-сиродою, го-стрий дух коноплі, м'яти та ще якогось зілля — дух рідної оселі.

...Оберега вмить розтопила той крижаний панцир забуття, яким уже встигли огорнутись його спомини про рідний дім.

— Поїдеш зараз до магістра й скажеш, що Дід-Ладо кличе тебе до своєї Берєгині, — сказав Крись. І Кий слухняно кивнув головою.

Та все ж таки... Коли купецька галера, якою поверталися Кий і Крись до рідних берєгів, вийшла у відкрите море, то син Канія з тугою поглянув на Константинополь, що хутко танув у сизій млі. Юнак упізнав знайомі обриси величних споруд форуму й булеверію на горі... Монетний двір. Церкви і їхні бані золоті. Палаці сенаторів. Помітив навіть головний майдан Августеон, де любив прогулюватися з друзями-ромеями. Ще угле-дів димарі хлібопекарень. А чотириста грізних сторожових веж злилися в суцільний частокіл....

Захотілося Києві повернутися назад, до бурхливого ромейського жит-тя. І такою злістю знову пройнявся до Круся, що мимохіть подумав про доброго посланця: «І ніяка Мара, ні Коркуша, ні Кикимора не зжерли тебе десь по дорозі!»

Злився Кий і через те, що не встиг попрощатися з друзями та й з рідним стрієм Анангостом, що стояв під своїми стягами у Фессалоніці. Від скількох воїв-росів, що перебувають у ромейських легіонах, можна було б повезти звістки до рідних в Оратанію милу, а проте він же нікого не встиг побачити.

Всю дорогу похмуро мовчав Кий, і мудрий Крись не зачіпав його.

— Пощо, Дід-Ладо, кликав мене? — сердито запитав удома, не вельми відгукуючись на радісні, щирі вітання усієї родини — і матері, і братів, і навіть батькові вигуки. А Каній з відвертим задоволенням оглядав сина, який неспізнанно виріс, роздався в плечах так, що йому затісним тепер був навіть просторий батьків дім.

— Чого кликав? — Каній строго подивився у вічі синові й ухильно відповів:— Поживеш — побачиш...

Це ще дужче розізлило Кня. Хоча він і дотримувався синівського послуху, але в душі гнівався на батька аж до цих днів. Лише зараз починає, здається, дещо розуміти. Але не все.

— ...Остготи досі висіли над ромеями, як дамоклів меч, як скеля кіклопа,— розмірковує Каній, зіпершись об полудрабок воза. Нараз спільна поглянув на сина, мимохіть розправивши десницею свої пишні сиві вуса.

— Де стояло минулого літа військо Анангоста? — запитав зненацька. Кий подумав і сказав:

— Супроти Теодоріха.

— Суть!.. Кого найбільше наймали ромеї до фракійського війська?

— Росів, та й усіх антів.

— Суть речеш! Брали слов'ян. Бо вони — хоробрі й витривалі вої. Бо їхніми мечами можна захистити ромеїв од остготів. Бо Анангост надійний щит Константинополя. А зараз де Анангост? Відаєш?

Кий похитав головою.

Загула земля: повз них промчав табун аварських нерозсідланих коней, що його гнали отроки з Роденя і Хрещатика. Батько і син мимохіть замилювалися тонконогими степовими скакунами.

— ...Коли минулого літа помёр мудрий цар остготів Теодоріх, син Тіарія, — почав Каній, — а мені одразу оповістили про се і Крусь, і Анангост, я подумав тоді: ромеї розв'язали собі руки. Бодай на кілька літ. Але сих літ досить, щоб узятися за свого ворога найдавнішого й найбільшого? Тямиш, про кого мовлю? Ні? Отакої! За нас. Ми більше загрожуємо ромейському царству, ніж остготи. І не тільки тому, що наша слов'янська нога вже давно за Істром¹.

Кий стримано всміхнувся: батько ніяк не може велику ріку назвати Дунаєм, як її звать нині всі, він вживає стару назву, аби не ятрити рани своєї молодості.

— Тож я не помилився, — веде далі Каній. — Я випередив хитрюшого василевса Зинона, я вчасно забрав тебе звідти. О, ти не пострамив батька свого й усіх росів у січах проти остготів і на студіях тривіуму. Зинон приласкав тебе. То він підказав Анангосту висунути тебе в префекти — хай, мовляв, усі бачать, які ромеї благородні. Він не прогадав. Бо ти хоробрий воїн, бо ти мусив, як лев, битися супроти остготів. Бо за тобою мають іти інші федерати. Коли ж помер Теодоріх, коли остготи стали на якийсь час нестрашні, Зинон, я знаю, перемінився. Сьогодні ти, сину, став би заложником. Тобою Зинон торгував би. Він такий. Я знаю його ще тоді, коли він вів повсталих ісаврів на Константинополь і мені довелося на прохання ромеїв схрестити з ним мечі і — коли він був Тарасокодиссом та очолював екскувітів при Льву I. Він діє швидко й хитро. Ось тобі таке: чи знаєш, де Анангост зі своїм фракійським військом зараз? Аж на Євфраті! Стоїть проти Сасанідів.

Кий занепокоєно похитав головою.

— Дід-Ладо, його вб'ють ромеї зараз?

— Ні! Він їм потрібен. Він тепер — надійний щит від Сасанідів і арабів. Коли він узимку дав мені знати про се, я вже знав: навесні треба чекати злих гостей од ромеїв. Так і сталося. Зинон гав не ловив. Се він, Зинон, зібрав юрби савірів, що никали степами за Танаїсом, об'єднав їх, поставив молодого Байкана на чолі. Се він послав Байкана свататися. І дав савірам зброю проти росів. Бо роси нині найбільша сила слов'янська.

— І роси ниньки мають побіду! — гордо промовив Кий.

Каній гірко посміхнувся.

— Се ще не побіда, сину. Побіду маємо добути. Не тямиш? Савіри тільки починають. За ними ще обри будуть, от побачиш. Їх, кочівників, ще наплодяться в степах, як сарани. Вони ще набіжать, налетять, при-

¹ Істер — так у ті часи називалася ріка Дунай.

сунуть. А я ще не відаю, що затівають яси. Де вони зараз? Щось Круся довго не чути. І його людей. І яси замовкли. Сли не йдуть од них. Випустили ми з рук ясів. Отож вони, напевне, в руках Зинона. Се так, сину. Затям се... Сусідів не можна випускати з рук своїх, з ока свого, з серця теж. Бо опиняться в руках ворогів твоїх вони. Якщо Байкан ударив нам у лоба, то царя ясів Адиля ромеї можуть послати нам у спину.

— Борич-цар у нас за спиною, Дід-Ладо!

— Ненадійний захисток. Мусимо все вивідати. Якнайскорше. Бо ще одну маємо біду...

Повз них пройшла бабуся у довгій білій свитці, й обидва вклонилися старій, що осінила мужів писанкою, затиснутою в кістлявій висохлій десниці.

Каній помовчав, доки віддалилася бабуся, яка, мабуть, поспішала й собі на тризну, відтак, дивлячись у землю, глухо проказав:

— Сьогодні ромеї послинили мене, сину. Се вони... Савіри ще не мають таких отруйних стріл.

Ніби здиблося чорне волосся на голові Кия, що був без шолома. З-під насуплених брів кресонули сині блискавки:

— Чур, не бути біді!

Каній журно всміхнувся одними очима й сказав тихо-тихо, ніби бо-ячись, аби не почули боги:

— Тут і Чур вже не допоможе. Ні Перун, ні сам Род. Бо трунок готували для мене в Царгороді. Там уміють се робити. І — щоб досить було однієї краплиночки. Ант, спасибі йому, дещицю висмоктав. Але не все. Ромейський трунок швидко йде в кров. Див і Карна уже десь підступають до мене. Та про се мусиш знати лише ти, чадо мое. І більше ніхто. Не треба, щоб ляк ішов поміж росами.

Вони стояли один перед одним, пройняті тугою і печаллю. Наче сама богиня смутку і сліз Желя придушила їх своїм холодним чорним напи-налом. Не вистачало повітря обом. І не знали, що говорити.

— Але відженемо Желю геть! — невесело махнув рукою Каній.

— Най минеться твоя біда, Дід-Ладо! — у тон йому озвався син.

— Як боги того схочуть! — додав Каній і, замислено мружачи очі, повів: — А привів я тебе сюди, аби, доки тямлю все і світ бачу, сказати, чого я тебе послав до білих хорватів та до ромеїв. Що ж, не каюсь.

Каній хотів глянути в небо, але дошкульно запекла рана на потилиці, й він мусив помовчати, стиснувши зуби, доки вгамувався біль.

— Не каюсь, що послав тебе в далекі краї. Ти два літа жив у білих хорватів. Ходив пляями й грунями під самісіньким небом. Гуляв полонинами. Пас їхні незліченні отари овець. Слухав їхні мудрі казання. Танцював з ними й співав пісень, які є й нашими піснями. Бо хорвати — брати наші по крові. З давніх-давен несуть вони нашого Хорса в гори, в Панонію, в світи далекі й чужі. Вони втримують дорогу через перевали на великі вільні землі. Ти, сину, з високих гір, з верховин хорватських бачив ті шляхи в далекі родючі долини. В ті землі, що їх витолочили колись гунни, а ниньки толочать остготи. У ті багаті краї, що заростають бур'янами під рукою ледачих ромеїв. Ті долини й рахманні поля знову мають бути нашими, слов'янськими.

— Знову?! — перепитав украй здивований Кий.

— Знову. Бо вони були нашими ще в давні часи. Ще коли ромейської держави і в помині не існувало. Ще до того, як Геродот приїздив до нас.

Кий вражено дивився на батька, якому звик вірити. Але зараз не йняв віри.

А Каній замовк. Ніби прислухався до скреготу деркачів у хащах, до ячання лебедів на ближніх озерах, до туркотіння горлиць у довколишніх пущах. А може, очікував, доки син оговтається від почутого.

— Ти достойно вчився в тривіумі, — нарешті озвався Каній. — Ти скандував Гомерову «Іліаду». Голосно скандував, як се велить стара еллінська школа. І тобі не спадало на думку, що прадавні роси жили в Пелопоннесі, Македонії.

— Дід-Ладо!.. — вирвалося в Кия. Він аж захлинувся од хвилювання, прикладаючи важку долоню до грудей. Та Каній не зважав:

— ...Ви вчили Есхіла й Софокла, Евріпіда й Гомера. А Олімпіодора вчили?

— Ні.

— А чув про нього?

Кий задумався.

— Називав учитель се ім'я. Воно, здається, належить давньому і незначному ромейському історику.

— Не такому вже й давньому. А чи незначний — маєш сам виважити. — Він кілька разів приїздив слом до антів. Олімпіодор написав двадцять і дві книги. В одній з них Олімпіодор, на Євнапія та ще давніших мужів учених пославшись, пише про нас. Про росів, що їх пелазгами називає. Та як вони збудували Трою, а давні елліни у них, у слов'ян, буквицю перейняли, та й переробили на свій лад. І сміється Олімпіодор, історик ромейський, глузує над греками, які троянців, сиріч — росів, уперто називали й називають фракійцями, аби умалити слов'ян, їхнє полянське принизити. Аби забулося все. Аби слов'ян вважали лісовими вуйками, та й годі. Ратаї, мовляв, і не більше. Олімпіодор регоче з того й нагадує: троянці й зброю мали слов'янську. А в Пріамових синів — слов'янські імена Троїл і Дій. І річка біля Трої — Рса, або ще її називали — Раса. Тож на згадку про нашу Рось троянці так назвали річку. В жаркі краї рушили поляни, тож не палючого Хорса передусім шанували, а тихого, милого Трояна — слов'янського бога місяця. Звали себе троянцями. І чуби мали такі, як і поляни, пише Олімпіодор. І мову та пісні. Могили насипали високо, яко істинні слов'яни, жінки голосили над покійником, а мертвих на сани садовили...

— Дід-Ладо! — збуджено вигукнув Кий. — Се все ти читав?..

— У третій книзі «Історії» Олімпіодора. А в четвортій писано, що Еней був не просто слов'янин, а саме рос. І жителі Ліону — давні роси.

— Дід-Ладо, тобі боги допомогли знайти ці книги?

— Золото, сину мій. Золото. Тямиш? Ромеї люблять золото. Пливучи до Царгорода у молодому віці за василевса Льва Першого, я брав капшуки, набиті золотом. І чернець Феодосій давав мені читати Олімпіодора. І Євнапія. І все, що хтів я. А хтів я багато! Жадав дізнатися, хто ми, роси, є в світі. Звідкіля взялися. І що доброго зробили. Чи знають про нас у далеких краях. І куди йти маємо...

Ніби вогнем обдало Кия — стало парко, жарко, гаряче. Червоний сором залив лице йому. Почувався зніченим і винним від того, що за три дні зазнав багато насолод у ромеїв, а головного не пізнав. Ледь не забув своєї Оратанії, і мови, і матері рідної. Крізь гарячу хвилю сорому, що залила єство, пробивалася радісна втіха за батька. Он він який! Таким досі Кий не знав свого Дід-Лада. «Хто ми, роси, є в світі?!» Оце муж Оратанії! А бачив його Кий лише в праці. У полі. За плугом. З косою в жнива. З ціпом на току. І майже щодня з гострою сокирою та стругом. Теше лодії на березі Славуті. Теше та й теше разом з такими ж затягими каніівцями та родіями гострогруді легкі байдаки, що їм ніяке море не страшне. Вимахує сокирою батько, аби побільше в росів було вітрильників, аби глибоке й широке море, куди вливається Славута, найменувалося тільки морем Роським, а ніяким не Понтом.

А ще батько тесав колоди на Змієвих валах, що їх повсякчас укріпляли, досипали землею, вивершували грубими сторожовими вежами, що зависали над чистими плесами, пущами, озерами й долинами Оратанії, як застигли темні хмари-оболоки.

Батько орав, сів, косив, молотив, рубав, тесав так, що груба полотняна сорочка на спині в нього завжди була мокрою. А обличчя блищало від поту, й солона роса навіть скапувала з кінчиків вусів, що завжди смішило Кия. Він, Дід-Ладо, весь пропах сирою землею, зерном, свіжою стружкою і сонцем. Іноді малому Києві здавалося, що це в нього за батька Хорс чи Дажбог, а може, й сам Ярило. А проте батько нічим

не відрізнявся від інших роських мужів — усі вони були отакі спітнілі, пропахлі землею і деревом, з важкими беручкими руками, схожими на коріння дуба.

Лише коли десь за Роськими Полянми починали спалахувати смоляні бекети, а від сторожових веж на Змієвих валах линуло тривожне: «Бі-да!», коли з-за далеких пуш виринала косоока голомоза мармиза кровожерного Пека чи Яги-баби, тоді всі згадували, що мають з-поміж себе великого царя, який мусить захистити благословенну Оратаню. Тоді Дід-Ладо довго парився в жаркій мивниці, одягав пречисту білу полотняну одіж, чіпляв при боці довжелезного меча, а поверх сорочки натягував залізну кольчугу, таку грубу й важелезну, що змалку Кий не міг її виважити в руках. Спереду на панцирі погрозово супив брови великоокий мідночолой Чур.

— Чур тобі, Пек! — кричали щодуху роси, малі й великі, лякаючи кровожерне Чорнобогове поріддя, яке десь там насувалося на них.

А добрий бог захисту полян од усіляких бід грізний Чур вселявся на цей час в мідночоле своє зображення на грудях у великого роського царя. І всім ставало спокійніше, коли Каній з'являвся верхи на своєму Зорані з Чуром на грудях, зі Славою на щиті. Всі, хто міг, проводжали царя і військо до Росі на пороми, чіпляючи до сидел чи до поясів своїх родичів різні обереги. І не було ще такого за пам'яті Кия, аби Дід-Ладо не повернувся з побідою, з високо піднятою Славою на щиті.

Іноді батько щезав з військом надовго. Це коли ромейський василевс Лев Перший, великі дари приславши в Родень, слізно кликав росів і великого царя Канія проти вандалів чи в Галатію супроти войовничих і зухвалих ісаврів або навіть до Єгипту, що йому загрожували спустошливі набіги блеміїв.

З далеких країв роси привозили багату здобич — шовки, оксамит, золочені тканини, перли й червоні сап'янці для дівчат, золоті та срібні кубки, грона коралів, велетенські амфори з пахучою олією та вином. І тоді знову Кий бачив свого Дід-Лада в простій пропотілій полотняній сорочці за ралом, з ціпом та сокирою. В полі, на березі Славути серед свіжовитесаних вітрильників, на Змієвих валах.

Зміни вносила зима, коли батько ставав зовсім іншим. Святість і врочистість панували в їхній світлиці. Надто під час довгих вечорів...

Гудів огонь у печі. Горіла свіча або потріскувала скіпка над мискою з водою, а батько сидів за столом і читав.

На полиці під божицею все літо його очікували улюблені пергаментні книги, писані по-латині ромейськими істориками. А ще в прохолодній коморі лежали й полянські письмена — тоненькі липові дощечки, вкриті золотою восковою патиною. Їх читав Дід-Ладо обережно, аби біля свічі не розпливався віск на дощечці, не розтопилися літери буквиці.

Читання для батька було святом, він одягав свої царські шати, сидів незворушно, з блаженним виразом на обличчі. Читав мовчки, лише ворухив губами, од чого в нього стовбурчилися пишні вуса. Іноді, коли щось хвилювало його, починав читати пошепки або й уголос, нікого, одначе, не помічаючи довкола.

Мати мовчки пряла, а вони, діти, принишло сиділи й чекали. Ждали, коли батько відірве погляд од письмена подивиться на них, синів своїх, і почне оповідати. А таке бувало частенько.

Інколи, правда, він брався за стило. Вони — бронзові й косяні стилі — лежали завжди наготові біля нього. Тоді Каній священнодіяв. У великому мідному казані розтоплював віск (в оселі пахло бджолами й медом) і опускав туди тоненьку липову дощечку, від якої віяло літом. Виймав її і чекав, доки стече гарячий віск. Виносив дощечку в холодні сіни, аби остудити її. Потім довго й зосереджено водив по ній стилем. Іноді — так довго, що вони, діти, засипали на печі. А коли прокидалися вранці, то Дід-Ладо ще писав, замінивши біля себе не одну воскову свічу. Мав звичай довго перечитувати написане. І коли щось не подобалося, рішуче, в гніві, скритому якомусь, підходив до казана з гарячим воском

і опускав туди дощечку. Кий тоді завмирав од страху, уявляючи, як змивається все, що так довго й вперто карбувалося батьком. А Дід-Ладо знову водив стилем по свіжому восковому полю. Написане знову довго перечитував і, лишившись вдоволеним, відносив списану дощечку до прохолодної комірчини, не забувши сказати Києві, ніби дорослому: «Тут про похід на вандалів». Або: «Тут про нашу Рось і Родень». Чи: «Тут про битву на Каталаунських полях. Коли помру, прочитаєш і збережеш для внуків і правнуків».

Здебільшого ж у довгі зимові вечори батько розповідав їм, дітям, про прочитане. Вони слухали і дивилися на нього, як на бога.

Найбільше читав і розповідав батько про славного Божа. Великого царя антів. Зумів-бо він усі задруги, волості й народи слов'янські згуртувати в одну велику, міцну державу...

А ось про троянців-слов'ян батько не обмовився й словом. Мабуть, хотів, аби він, Кий, навчаючись у ромеїв, сам про все дізнався, дошукуючись початку росів. А він, Кий, і в голову таке не клав. Тільки похідне життя, січі, веселі танцівниці, великоокі смагляві діви, гучне скандування «Іліади» в тривіумі та хизування силою своєю на воєнних ігрищах на виду у всього Константинополя. Про Олімпіодора тільки чув... Навіщо ж було їхати до ромеїв, платити золотом за навчання, жити там аж три літа, щоб тепер почуватися перед батьком неуком, невігласом, бевзем?

— Дід-Ладо, пощо послав мене вчитися до ромеїв, коли ти є школою вищою й мудрішою за ромейський тривіум?

Мимохіть схитнув головою Каній, і потьмянішали його очі від болю.

— Пощо послав? — перепитав. І сумно всміхнувся очима: — По мудрість. Мусиш світу побачити. Подивитися, як люди живуть. І себе показати. Нагадати про росів, які можуть і мечем, і словом, і стилем попишатися. Бо не з берлоги ми. А з Роденя високого. Знаємо і Гомера, і Геродота, і свою буквицю *sepe stilum vertere*¹. Для того я тобі дав письмено, аби ти з нього зачитав од мене довге й пишне вітання василевсу Зинону, що я його колись, ісавра лютого, збив з сідла у січі, але не зарубав, пожалів за його хоробрість... Ти казав мені, що Зинон узяв письмено з радістю, але магістри й трибуни дивилися на дощечку воскову з Роденя, яко на змію отруйну. О, то — ромеї, сину. Ти мусив побути серед них. Пізнати найбільшого ворога свого.

— Ромеї найбільші вороги наші? — здивовано запитав Кий, якого, здається, ще не полишали теплі спогади про веселе своє ромейське життя.

— Сьогодні — так. А завтра — побачимо.

— Пощо, Дід-Ладо, не говорив сього, коли посилав мене туди?

— Се мусив сам угледіти й відчути.

Кий винувато опустил голову. Помовчав і запитав:

— Вони хочуть знищити нас?

— О, ні, сину мій! А кого ж тоді вони найматимуть до свого війська?

З кого добиратимуть тямковитих префектів і трибунів? Хто їм возитиме віск, мед і хутра? Ми їм потрібні, сину. Вельми потрібні.

— А вони нам?

— Авжеж, сину. Авжеж...

Каній сумовито поглянув на вкрай розгубленого Кия. Гай-гай, подумалося, як ще багато треба збагнути йому, молодому та зеленому. Скільки ще треба йому передати. А вже мороз поза спиною перебігає — Див і Карна дихають мертвим подихом у потилицю.

— Чи доводилося чути, чадо моє, од поважних ромеїв — од трибунів магістрів — такі слова: *tertius gaudens*?

— *Tertius gaudens*... — повторив тихо Кий і, подумавши, сам переклав: — Третій, що користається...

— Суть речеш,— пожвавішав Каній. — Третій, що користається з бійки між двома дурнями.

¹ Пишу стилем по дощечці (лат.).

— Не чув такого з ромейських вуст,— знічено відвів погляд Кий.

— А сей вислів не сходить з вуст ромейських консулів, бікаріїв, майстрів і, звісна річ, самих василевсів. Мусимо пам'ятати про се. Б'ємося з савірами, а користатися хочуть сим ромеї. Тож маємо перехитрити їх.

— Як?

Кий підводить голову і з нетерпінням очікує, що скаже далі його мудрий Дід-Ладо. А Каний не поспішає. Виважує кожне слово, аби воно запало в душу Києві, на якого батько покладає добрі надії.

— Отож старий і мудрий Теодоріх, син Тіарія, помер. Та живий молодий Теодоріх — син Теодомира. Він уже став царем остготів. Йому треба тільки три-чотири літа, щоб укріпитися і зібратися з силою. Тоді він рушить на ромеїв. Остготи зажерливі й хоробрі, А Царгород дуже ласий шматок. Сидіти в Константинополі — се сидіти на перехресті золотих шляхів у багаті краї, сидіти над усім світом. Сього жадають остготи. І се добре тямить Зинон. Що ж, ромеї завжди готові гідно зустріти остготів, приборкати їх, а проте мулять їх одне...

— Роси? — зблиснули зухвалою синявою очі Кия.

— Суть!.. Як поведемося ми? Ось що гризе Зинона. Тому йому хочеться будь-що-будь ослабити нас. Знекровити. Вибити з сідла. Аби ми повзали перед ними, ромеями. Аби не хотілося нам на нові землі, на теплу Планину¹, услід за троянцями. Пильно-пильно стежать ромеї за нами. Добре відають, як шотрліліта в кожному осаді, селищі, городищі, надто серед сіверян і древлян, молоді мужі тягнуть жеребки. Кому припало, мусить брати невісту й шукати своєї долі. Куди йти? У федерати до ромеїв? Служити в чужому війську, шукати слави чужому цареві й вічно жити під чужими зорями? А може, зібратися в хоробру ватагу і, яко вільним птахам, рушити в далекі теплі краї? Рушити дорогою давніх росів. Авжеж, ся дорога миліша вільному слов'янину. Ось чому ромеї хочуть, аби ми забули про тую дорогу. Ось чому Євнапія тримають під замком, а Олімпіодора навіть «ненароком» спалюють. Надто ті книги, де мовиться про слов'ян. Так-так. Палять. Якщо, сину, вони щось і хочуть знищити на землі нашій, то не нас, бо ми їм потрібні, як захисток од кочових орд з-над Ітиля, як медовари і хутродари, як вої і, зрештою, як раби, а от знищити прагнули б ромеї письмена мудрі наші. Бо в них — слава наша, велика минувшина, житіє славних мужів землі антів. У тих письменах мудрість народу слов'янського, що жив і живе без рабства, що слова розуму й добра несе в різні краї, навчаючи інших жити в труді і злагоді. Ось чому ромеї віддавали хури золота, аби знищити буквицю нашу.

— Про що речеш, Дід-Ладо?

— Про Вінітарія. Написав я про се буквицею і склав у коморі, щоб ти прочитав після смерті моєї. Але й тепер скажу тобі. Пишу я, що там, де Почайна впадає в Славуту, де Санбатас людний і гомінкий, підводяться до неба три гори. Наче троє братів-богатирів, і звуться вони Волос-гора, Дажбог-гора і Перун-гора. На Перуновій горі стояв Бож-город, а нині там сидить великий чванько Борич-цар, брат рідний мій. Та не про нього річ. А про те, що з-під Дажбог-гори витікає річечка, що зветься Киянкою. Звідки се наймення? З давніх-давен у сьому тихому затишному міжгір'ї, Дажбогом і Перуном захищене, жило, кажуть, могутнє плем'я киян. Так звали їх споконвіку, хоч вони роси є. Булисьме вони велетні, що й світ таких не бачив. Силу й міць, кажуть волхви, давали їм річка Киянка, її живлюща вода, що текла між горами Дажбога і Перуна. Жили кияни мирно, а коли хто нападав, то відбивалися вони лише киями. Ніякої іншої зброї не мали й не хотіли мати. Зате кий то були такі, що одразу десятюх валили з ніг, і жоден нині богатир не годен був би зрушити того кия з місця. Та не в киях сила народу була, а в мудрості великій. Бо то саме кияни, живучи між горами Перуна і Дажбога, зверху Хорсом зігріті, Білими Вилами приласкани, склали буквицю, що її

¹ Стара Планина (Полонина) — так звалися тоді Балкани.

перейняли будімто потім старі грекини. Коли ж затісно стало киянам у святому міжгір'ї, частина з них, жеребки потягнувши, пішла з іншими росами в далекі теплі краї, на землі нові й далекі й Трою заснувала. І Гектор, кажуть, з племені киян. Про війну троянців з ахейцями кияни-троянці й написали велику пісню, що вмістилася на десяти тисячах дощечок. Усім, хто приїздив до Перун-гори, кияни читали ту Пісню, і дивувалися всі купці й сли, і славу розносили по світу про мудру буквицю слов'янську. Перші не стерпіли тої слави ромей. Дали вони три вози золота царю готів Вінітарію, аби він знищив ті десять тисяч письмен з Піснею. Налетіли готи, як сарана. Та розбив їх великий Бож зі своїми антськими полками. І вдруге розбив, і втретє. І клявся Вінітарій усіма своїми чорними богами, і повірив Бож. Та ромейське золото осліпило Вінітарія. Слово своє царське він порушив. Запросив Божа та його воевод і синів на бенкет миру й братства, і коли могутній, але довірливий Бож приїхав разом з трьома синами та сімдесятьма чільними мужами землі антської, Вінітарій схопив їх за столами і всіх розп'яв. Звелів лютий готський цар перевернути весь Божгород і Міжгір'я, а знайти дощечки з Піснею про Трою. Ніби знайшли. І запалали десять тисяч дощечок перед Вінітарієм.

Стих Каній, важко передихнувши. Глибоке зітхання вирвалося і з грудей юнака.

Сонце хилилося вже до лісу. Війнуло прохолодою. З боку трясовини чулося собаче валування та хлопчачі войовничі згуки — то отроки, мабуть, залюбки виловлювали окремих савірів, що поховалися в очеретах.

— Дід-Ладо,— озвався схвильований Кий.— А може, не все спалене. Може, десь хорониться Пісня про Трою?

— Може. В деревлян чи в хорватів. А поки що Пісню тримає в пам'яті своїй баба Киянка. Твоя рідна баба Киянка. Щоразу на свято Коляди вона читає вечорами тую Пісню славним мужам Оратанії. Прочитає колись і тобі, сину. Баба Киянка любить тебе. Скажу — чому. Коли ти народився, вона довго видивлялася на тебе, виважувала в долинах, пильно оглядала з усіх боків і повеліла назвати тебе Кием. Саме тебе. На спомин про киян, про велике плем'я антів, з якого вона вийшла. Пам'ятай про се.

— Пам'ятатиму, Дід-Ладо.

Каній важко передихнув, зіпершись обома руками на воза та сумовито поглядаючи собі під ноги.

І в Кия раптом стислося серце: навіть на позір було видно, як батько змарнів та знесилився за останню годину. Таким його Кий не бачив ніколи-ніколи. Знову хвиля сорому, щімкого каєття ошпарила його з голови до ніг. Запекло нестерпно й за своє бездумне байдикуння в ромей, і за те, що досі якось не шанував по-справжньому батька свого, не прислухався до нього; ба, навіть тримався оддалік, себе підносячи надто високо. Навіть якось не зважав на велику вченість і мудрість батькову. Сприймав те, як належне, як річ зрозумілу й доконечну. А от вибрати тую вченість, і розум, і мудрість — про се і в голову не клав. А сьогодні вранці так безоглядно замахнувся на рідного Дід-Лада мечем.

Сором пропікав його наскрізь. До цього додалися острах і пекучий біль: «Невже Див таки вирве його з-поміж нас?»

Холоднечею, якоюсь пусткою війнуло в груди. Світ довкола потьмянішав і зчужинів. Лише зараз Кий гостро збагнув, що батька може не бути... «Що ж ми тоді без Дід-Лада?! Як же я? І рід наш? І роси як? І Оратанія?..»

Аж потерпло все в Кия, що не зводив з батька очей. А він важко підвів голову. Насупившись, ніби гніваючись за свою хвилину слабість, прийняв руки з полудрабка й розправив плечі.

— Час іти нам,— прорік тихо, поглянувши на сонце.— Проте ще хочу слово мовити до тебе.

Мовчки й довго вдивлявся в сина, відтак почав:

— Коли тобі на віче посипають голову трепним попелом, а я проситиму про се волхвів...

— Дід-Ладо...— зблід Кий, прикладаючи долоню до грудей своїх. Проте Каній не зважав.

— ...І коли Теодоріх, син Теодомира, рушить на ромеїв, ти мусиш прийти на поміч Зинону.

— Зинону?!— скрикнув, ніби вжалений, Кий, мимохить потягнувшись десницею до руків'я меча.— Я мсти йому хочу, Дід-Ладо! Мсти! За твою рану! За смерть Тверда. За спалену Пісню. За...

Осікся, стрівши безмірно тужний, а проте спокійний батьків погляд. Ніби нічого не почувши, він вів своє:

— ...Ромеї ледачі як мерзлі воші. Їхні тіла й душі запливають лоем, і воюють вони золотом. А остготи—гострими мечами. Вони хоробрі воїє. І бачиш, стали поперек дороги слов'янам.

«Бачиш... А я нічого досі не бачив, не думав, не знав»,— подумав з гіркотою Кий.

— Авжеж!— наполягав Каній.— Остготи перегородили путь слов'янам у Стару Полонину, в теплий родючий Гем¹. Тож удариш у спину остготам. Ударив же Вінітарій у спину антам, коли ті не воювали, а пили-гуляли на Івана Купайла. Вдариш сміло, сину, і разом з ромеями поженеш остготів геть з Полонини. Най ідуть туди, звідки прийшли. Там у них лісів і рік—ого-го! А слов'яни—надто ті деревляни й сіверяни, та й роси наші,—най вільно йдуть туди, куди дорогу їм вказав великий Род. І мати Слава. Най ідуть аж до Македонії і Далмації. До самісінького Пелопоннесу. А Зинон... Підеш на нього оружно, коли повстануть його раби й колони. А повстануть вони тоді, коли ти їм даси знак через Круся. Вони ждатимуть твого знаку. Ой ждатимуть! Бо не хтять бути рабами й колонами. Хтять вони бути вільними, як слов'яни. Тож вони чекатимуть нас. І се відає Зинон, бо сам із них вийшов. Все тямить він. Тому, василевсом ставши, боїться нас. Тому наслав савірів на нас. Тому пустив мені стрілу отруйну в потилицю сьогодні.

Помовчали. По тому Каній докинув:

— А знак їм подаси тоді, коли всі ми—і роси, і поляни, і деревляни, і сіверяни—купно стоятимемо на землі своїй.

IV

Вони вже рушили до місця тризни, до Перунів, коли нараз мусили зупинитися: з боку трясовини їх наздоганяв хлопчачий вереск. Отроки вели якогось бранця. Попереду біг Бда—великий рудий капловухий собака Канія. Це—вірний сторож не лише дому, а й довколишніх пуш—скільких ворожих вивідачів, що скрадалися до Роденя чи Каніїва, він виявив, виловив. А що вже на полюванні за мисливець Бда—наведе й на вепра, і на ведмеда, і за собою звіра потягне, даючи можливість мисливцеві влучно націлитись. Скільки разів Бда побувала в лапах ведмедів, скільки разів підкидано її іклами розлютованих вепрів, а, бач, вижила, ще й потомство від неї—по всій Оратанії.

Зараз Бда—вся забрехана в болоті—з радісним дзвякотом примчала до Канія, припала на передні лапи, відтак з лютим гавкотом метнулася назад до бранця. Отроки відігнали її. А вона знову й знову кидалася то до Канія, крутячи мокрим хвостом, то, шаленіючи та заливаючись гавкотом, поверталася до бранця, намагаючись стрибнути йому на груди. Щось тривожне вчувалося в поведінці собаки.

Отроки підвели бранця ближче і...

«Він!»—болісна здогадка, ніби стріла, вдарила в груди Каню.

Так-так... Вибалушені чорні очі. Хижий, як у грифа, ніс. Тонкий, в'юнкий, мов гадюка, вус. Гостра борідка... Він цілив у Канія ще тоді...

¹ Гем, як і Стара Планина,—тодішня назва Балкан.

під час битви з ісаврами¹. Коли Каній збив з сідла Тарасокодисса, помітив оці лихоманково гарячі, булькаті, наліті чорним злом, очі. Майнув тоді легким шкіряним щитом Каній і «піймав» стрілу. Наступної миті злоокий лучник полетів-загримів на землю. Але вижив. Бачив його Каній завжди біля Тарасокодисса, що став Зиномом. Казав Крусь (а він усе знає), що саме цей булькатий підступно вбив аланина Аспара, що очолював усі війська ромейські (був *rei militaris!*) і мав посісти трон ромейського василевса. Натомість надів золоту імператорську корону Зином.

«Ось кого послав Зином по мою смерть. Висока честь...»—гірко всміхнувся Каній. А бранець підвів на нього свої блудливо-булькаті очі, й жах перекосив йому обличчя.

— Се ти...— грізно ступив до нього Каній. Бранець, бліднучи, впав перед ним навколішки. З горлянки виривалось якесь белькотіння. Бда люто гавкала, аж доки її не відігнали геть.

— Заховався в болоті між корчами,— казали отроки,— а Бда ви-тягла його звідти. Бачите?

Туніка й штани ісавра були пошматовані й закрявані. Лускувата кольчуга в болоті.

— Ось його зброя,— показували отроки ромейський лук і посріблений сагайдак з стрілами.

Каній, не роздумуючи, висмикнув з сагайдака стрілу з оперенням, пофарбованим у червоне.

— Ось, враже!..

Цар спритно приклав до горлянки ісавра чотиригранний наконечник, що незвично зеленів.

Булькаті очі налилися кров'ю і жахом. Боячись поворухнутись, бранець тремтів, як у пропасниці. З його чорного рота вихоплювався тваринний страх:

— А-а-а...

— Цить!— владно притупнув ногою Каній.— Бачиш— я живий. Ти цілив мені в шию ромейським трупком, а я живий. І житиму. Чуєш?

Ісавр благально підніс до Канія свої тремтячі руки.

— Що ж, іди і скажи василевсу, що я живий. Так і скажи. Пустіть його...

Отроки з подивом поглядали на великого роського царя, ще не вірячи в почуте.

— Відпустіть. Хай іде,— повторив своє веління Каній.

— Іди, гадино!— штовхнув ісавра ногою один з отроків.

Бранець, метнувши на царя гострий погляд, сповнений і остраху, і радісної надії, і каламутної ненависті, підхопився і, злодійкувато пригинаючись, метнувся до лісу. Бда рвонула за ним, але Каній зупинив її окриком своїм.

Ісавр утік.

— Дід-Ладо, він не скаже того, що ти хочеш!— схвильовано вигукнув Кий.

За мить він висмикнув з перев'язі свою шуйцю, вихопив у отрока лук, а в батька— стрілу з червоним оперенням і, не давши отямитись ні Канію, ні отрокам, легко, як барс, стрибнув кілька кроків уперед, скрикнувши:

— Гей, ти!

Од того страшного гуку здригнулися, здається, довколишні пущі, а ісавр завмер, прогнувшись у спині, ніби хтось вгородив йому ножа між лопатки. По тому повільно-повільно обернувся, а уздрівши Кия з луком і стрілою, роззявив рота в крикові. Але крик, мабуть, не встиг і вилеті-

¹ Ісаврія — провінція Візантійської імперії V століття н. е. За відомостями давніх істориків, в Ісаврії жило чимало слов'ян з-над Росі і Дніпра. З ісаврійців візантійський цар Лев I (457—474) набрав загім імператорської гвардії (екскувітів). Ісаврійці часто повставали, чинили перевороти тощо.

ти з чорного отвору пельки — бренькнула тятива, сердито свиснула стріла, влетівши по саме оперення в роззявлений рот ісавра.

Захоплено скрикнули отроки.

Ніби заворожений, стояв Каній.

А з вибалоужених очей ісавра бризнули криваві сльози, він, осідаючи й наддомлюючись у колінах, зробив кілька кроків уперед і важко, мов куль, звалився ниць, на оперення. З виї його ще дужче виткнувся вгору чотиригранний наконечник, з-під якого чвиркала густа чорно-зелена кров.

V

Повертаючись до Перунів, Каній і Кий завернули на луг до роських лічців, що й досі давали раду посіченим-порубаним. Білі, широко розстелені на траві рядна були схожі на велетенських лебедів, що несуть на своїх крилах спелених у пречисті рушники людей, їхні рани, стогін, біль, сльози, надії.

На рядна кладуть поранених, до яких баба Киянка вже доклала своїх чар, свого вміння. А вміє вона багато: гамувати біль, спиняти кров, насилати солодку дрімоту на скаліченого, що йому має ось відтяти руку чи ногу або виправити потрошений кістяк. Вміє вимивати й зашивати глибокі й неглибокі рани, поправляти вивихнуті суглоби, вирізати наконечники стріл, що застрягли в білому тілі роса. Все це робить без крику й зойків, примушуючи пораненого під ножем дрімати чи спокійно спати. І з-під її руки хутко встають на ноги понівечені вої.

А яке цілюще зілля вміє варити баба Киянка! Немає таких недуг, яких би вона не скорила. Тож далеко по світу йде добра слава про бабу Киянку, її чудодійну силу. Знають про неї й ромеї. І хоча вони лікуються в себе за книгами Гіппократа й Галена¹, і хоча пишануться своїм Орівасієм², а проте часто-густо знатні ромейці припливають на розкішних галерах і вітрильниках до баби Киянки в Пекарі над Славуютою.

А ще до неї йдуть і пішо з далеких усюд. І вона зіціляє всіх, не знаючи ні спочинку, ні втоми.

Як от зараз...

Палають довкола галявини ватри — отроки-огнищани ледь встигають носити сухе паліччя та рубати вітролом. Стовпи диму високо підпирають тихе, лагідне надвечір'я, відганяючи од білих ряден і Мару, і все її поріддя.

Найбільший, найжирніший вогонь танцює перед темним ликом Мокоші, що її привезли сюди й поставили просто на возі, аби велика богиня-зцілителька наслала на бабу Киянку й усіх лічців ясновидіння, вмілість і снагу.

Каній і Кий спиняються за вогнищами, не наважуючись ступити в коло богині Мокоші. Та їм видно й звідси. Вони бачать, як баба Киянка — висока, строга, в чистій білій сорочці, поверх якої накинуто цупкий полотняний наверхник з яскраво вишитими оберегами на лиштві, — як вона підходить до мідних казанів, один з яких парує. Саме туди вона занурює голі по лікоть руки і, ошпарившись в окропі, хутко переносить свої враз почервонілі довгі кінцівки в казан з мурашиним трунком. Голова баби Киянки щільно сповита білим убрусом, вишитий край якого спадає їй на плече.

Доки руки баби Киянки вимокають в мурашиному трунку, її перший помагач і незмінний роський костоправ — цибатий, гостроплечий, довгорукий Хвал, теж ввесь у білому, — тримає ножі у вогні перед Мокошею, щось стиха шепочучи. По тому передає їх бабі Киянці. Вона ступає до широких, встелених рушником мар, на яких лежить зранений.

¹ Гіппократ (460—377 рр. до н. е.) та Гален (131—211 рр. н. е.) — великі медики стародавнього світу.

² Орівасій (325—403 рр. н. е.) — популярний візантійський лікар, що написав книгу «Лікарські настанови».

Каній і Кий мимохіть завмирають. Тамують віддих і молоді лічці, що більше тут вчаться, ніж допомагають.

А в баби Киянки лише миготять спечені окропом та мурашиним трунком пречисті руки. У відсвітах ватр зблискує піт на її суворому, брунатному лиці. Довгорукий Хвал уже суне у вогонь велику криву міцну іглу, якою баба Киянка зашиватиме рану.

Тим часом сонце ховається за темними, прохолодними борами над Россю, і Каній з сином поспішає до тризни.

VI

Здалеку здається, ніби чайки білокрилі обсіли п'ять свіжих високих могил. То роські мужі, повсідавшись на розстелені рядна, мають у вечоровому присмерку білими рукавами сорочок, поверх яких натягнуто боювй кольчуги.

Одні сидять скулиніг, другі колінкують, а треті, надто богатири-родії, яким не підібгати могутніх ніг під себе, настягали колод і тепер зависають широчезними плечима над рештою.

Перед кожним на рядні коряк і велика дерев'яна миска, на дні якої вирізьблений знак Хорса. Коряки й миски ще порожні. Й ватри ще не палають — стоять наготові огнищани із смолоскипами. Біля високо викладеної жертвни з помостом завмер суворий Ант у глибокій мовчазності.

Довкола незлічених казанів, що парують і обдають зголоднілих росів хвилею смачних пахощів, стоять наготові коморники, жінки-кухарки, волхви з корчагами.

Мовчать. Терпляче ждуть великого царя.

Лише Крек зустрічає Канія відверто лютим поглядом, і цар з сином, винувато понуривши голови, поспішають до мивниць, що їх нашвидкуруч спорудили біля річки, де вичахають казани з окропом. Жде їх і Дойма з чистими білими сорочками в руках, і Щек із мивнянкою та мідним глечиком напихвати.

Каній шпарко натирає руки мивним корінням, аж піна летить навсербіч. А Києві менший брат лле теплу воду на спину, змиваючи солоний піт січі. Бубнявіє од крові пов'язка на плечі Кия, та підходить Лунь і швидко перев'язує плече свіжим шматком чистого полотна, не забувши ще раз посипати рану зіллям та попелом з великої жертвни на Требці.

Перев'язує Лунь і вию Канію.

Тільки-но всівся цар на своє місце, як похмурий Крек виштовхнув наперед молодого, голого до пояса савіра. Вчепірівшись цупкою шуйцею в плече бранця, а десницею стискаючи руків'я великого ножа, Крек спрямував кочівника до великої жертвни на поміст. Усі завмерли.

Досі ще ніхто з молодих росів не бачив, як у жертву богам приноситься людина. Не люблять цього анти. Знають лише переказ про те, як багато років тому, коли посуха упродовж кількох літ висушувала Оратанію, віче на горі Требці ухвалило принести в дарівщину розгніваним богам царську дитину. Жорстокий жереб припав на п'ятирічного Добрила — другого сина Канія і Дойми. Самі боги, мабуть, здригнулися від страшної учти, що її чинив своєю залізною рукою лютий Крек. І гунула злива на потрискану землю, на зів'ялі дерева, на померхлі трави... Так загинуло миле хлоп'я, а в душах батьків залишився гіркий слід. Але ж то була безвихідь. А нині?.. Забити савіра в жертву богам на поліг сьогодні Крек, скориставшись відсутністю Канія, який кудись пішов з Кием. Мовляв, це перша січа з савірами, треба їх налякати навіки. Ант, Лунь та інші волхви були проти. Одначе побоювалися гнівити Крека, котрий володів чудодійною таїною: кував такі мечі, які не ламалися, не шербилися в січах, зате вщент кришили чужу зброю, розрубували будь-який панцир, вражали ворогів. Його ж наконечники стріл не мали промаху. А це велике діло для росів. Тож нині й поступилися перед кровожерним Креком. І він вдоволено чинив свою чорну справу. Роси схви-

льовано стежили за ним. Бачили, як тремтять у бранця руки, які він тулив до грудей. Як грають м'язи під темною шкірою. Відсвіти від смолоскипів падають на його широке, вилицювате обличчя, здається, ніби бранець жажно всміхається.

Крек виштовхав його на поміст. Схрестивши руки на грудях, кочівник легенько вклонився на схід.

— Чи годен? — прохрипів Крек, зловісно зависаючи над бранцем. Кушисті чорні брови кидали тінь на його очі, що провалилися в глибокі очниці, через що требний волхв мав лютий і страшний вигляд.

— Він годен богам у дарівщину за перемогу нашу! — спокійно і голосно промовив Ант.

— Годен! Годен! — прогуділи роси.

Ще не затихли їхні голоси, як зблиснув у відсвіті смолоскипів гострий ніж у залізній руці Крека.

Бранець з гуркотом упав на поміст, Крек хутко висмикнув ножа й спритним ударом ноги повернув тіло забитого так, аби кров якомога більше пролилася на паліччя й тополине дровиняччя жертівні.

Метнулися було вогнища підпалювати кострище, та й зачмерли: до Крека на поміст йшла дівчина.

Йшла Доя.

Висока, струнка, в ошатному довгому літнику з вишитим підниззям та голубими ряснами, в синіх сап'янцях. Червона ромейська стрічка на голові. Туго заплетена коса, перекинута на груди, де гроно коралів. В обох руках поперед себе дівчина тримала барвисту писанку.

Йшла вона ніби на злобу з коханим, і все довкола вмовкло. Тільки Перуни поблизу стогнали від пташиного та звіриного гулу.

Доя піднялася на поміст і спинилася перед лютим Креком, що стояв із закривавленим ножом.

— Хочу йти за Твердом, — промовила неголосно, проте серед тиші її слова почули всі. — Хочу там, перед богами, взяти злобу із ним, — додала.

Зметнулися догори важкі брови Крека, і десь з глибини очниць, ніби з криниць, зблиснули зловісні іскри. Він простягнув шуйцю до дівчини, і тишу розітнув страшний жіночий зойк — то озвалася мати Дої. І вмовкла, ніби їй рота затулила.

— Чи годна еси? — прохрипів Крек, кладучи шуйцю дівчині на плече.

Вечорове поле німувало. Лише сухо потріскували смолоскипи.

— Ні, не годна вона! — почувся голос Анта, що вийшов на поміст. Головний волхв, сердито зблискуючи білками очей з-під пасма сивого волосся, став між дівчиною і Креком, плечем відкинувши руку требного волхва геть.

— Ти не годна стати перед богами, — мовив до дівчини тихіше, хоча всі чули його слова. — Вони не хочуть твоєї крові зараз. Бо ти не еси жоною нікому, хто йде туди, — він пальцем показав у землю. — Ти мусиш віддатися за гарного молодого родія, народити йому і нам синів та дочок, аби не переводилися роси славні. І тоді, тільки за мужем своїм, ти можеш піти до богів.

Він помовчав, ніби дослухаючись до навколишньої тиші.

— Я знімаю з тебе тугу й печаль! Я повертаю тебе до Живи¹. — Він здійняв руки до неба й вигукнув: — Живо, прийми нашу Дою в діви свої!

— Живо, прийми нашу Дою!.. — почувся щирий материн зойк.

— Живо, прийми... — загомоніли роси.

Ант поклав довгі сухі долоні дівчині на голову, і Доя зненацька притулилася до грудей старого волхва. Затремтіли її гострі плечі, глухе ридання вирвалося з грудей, дівочі сльози зросили сорочку Анта. Та він тримав долоні на її голові й щось шепотів і шепотів, доки вона не випросталася, не витерла сльози та, сором'язливо опустивши голову, не метнулася з помосту геть до жіночого гурту біля казанів.

¹ Богиня життя й радощів.

Ант і Крек теж зійшли з помосту, і огнищани кинулися підпалювати жертвне кострище, на якому лежав забитий бранець. До менших чотирьох жертвень тягнули биків, забивали їх і клали поруч з тушами тварин пухкі коржі — золотаві, ніби сонця, ставили миски з медом.

Роси, збагнувши, що м'ясо биків з жертвень не їстиметься на тризні, бо все віддається богам, схвально заули:

— Дариця щедра!

— Щедрують на славу!

Запалахотіли жертвні вогнища, постелився їдкий дим та нудотно-солодковий пах горілого м'яса.

Незворушно сиділи роси, не зводячи тепер поглядів з Анта. А він вклонився на всі чотири вітри й сказав:

— Благословіть, роси славнії, учту розпочати.

— Хай Род благословляє, — відгукнулися роси, зводячись на ноги.

— І вдруге...

— Хай Род благословляє.

— І втретє...

— Хай Род...

Підбіг отрок, допоміг Антові зняти сап'янці.

Босими ногами здійнявся головний волхв на вершечок свіжої могили й завмер обличчям до великої жертвни. Відсвіти вогню грали на його одежі, й здавалося, ніби Ант пливе над землею, а одяг його тріпоче на вітрі. Та було тихо. Гоготіло полум'я, тріщало палічки, роси заворожено дивилися на вогонь і слухали Анта. А він врочисто мовив:

— Великий Роде наш, і ти, мати наша Славо, і всі боги добрі наші! По біді, здолавши Чорнобогове поріддя, принесли роси вам ситу худобину, і хліб, і мед — прийміть ласкаво. І низько кланяємось за те, що змогли сьогодні розбити ворога. За це ми принесли в учту найліпшого бранця — з'їсте його, боги наші, а з ним з'їсте і всю силу клятих савірів.

Він помовчав трохи, дивлячись у вогонь. По тому вів далі:

— Великий Роде! Дай і надалі силу і міць росам, дай їм худобу і коней, а потім дай хліба, а далі — бджіл, а після бджіл просимо добрих лісових ловів, а ще хочемо й риби... Боже наш давній і вірний! Просимо доброї путі всім загиним росам у лоно сина твого Трояна. І доброго життя всім живим, що принесли тобі худобу найліпшу, і хліба найдухмянішого, і меду найсолодшого. Милостиво прийми і ласкавий будь довіку з нами.

Ант, вклонившись на чотири вітри, зійшов з могили, діва-огнищанка піднесла йому золотий кубок з медом, він надпив три ковтки, решту хлюпнув у вогонь жертвни. Тризна розпочалася.

Чашники й коморники понесли по колу хліб і корчаги з медом, розливаючи його в коряки. Жінки наповняли дерев'яні миски рибною юшкою. Огнищани підкидали дровиняччя в огонь.

Кожен, надпивши з корячка, вихлюпував рештки крапель у вогонь, аби й від себе задобрити богів. Спочатку було тихо — зголоднілі роси накиннулися на юшку. Та коли чашники й коморники пішли втретє по колу з корчагою, а жінки-кухарки подали м'ясиво, що парувало й смачно пахло, тризна весело загомонила. Кожен вигукував ім'я загинлого й голосно хвалив його, аби небіжчик там, у могилі, чув, як його згадують. Так само гучно визначали роси, ким стане, зрештою, той чи інший небіжчик...

Хто був хоробрим і вправним воїном, з'явиться завтра Чуром і берегтиме рід свій від Мари та її охвістя. А той, у кого лежало серце до землі і рала, десь проросте деревом на радість людям. Хто з лука добре поціляв і стріли його літали вище хмар, уже вранці майне швидкокрилою ластівкою, звеселяючи росів. Ну а хто ще не навчився ні мечем, ні стрілою, ні ралом орудувати, все одно виросте десь на прощоловині сірим каменем, об який вночі, скрадаючись до Роденя, спіткнеться вражина якась, і злякається, і чкурне назад — он як!

І від усвідомлення того, що всі небіжчики чинитимуть добро Оратанії, захищаючи та прикрашаючи її, ще дужче розвеселилися роси, зриваючись на спів чи до танку.

Лише Каній сидів похмурий і збайдужілий до навколишнього гомону. Він випив коряк меду, що йому особисто зготував Ант. Мед підбадьорив, але не витіснив глибокого відчуття тривоги, що дедалі дужче охоплювало Канія. Так ще ніколи не бентежився великий цар.

Рана на віні не давала можливості вільно повертати голову, тому він час од часу неспокоїно повертав тулуб то одесною, то ошуюю. Мимохить вдивлявся в темінь, ніби очікуючи, що от-от з п'ятьми квапно вирине зграбна худорлява постать Круся у чорній грубій волосяниці, під якою тільки ніж та цілюще коріння в капшуку — те коріння, що дає снагу Крусеві долати великі відстані в сніг і в дощ, в мороз і спеку.

Та Круся й досі немає. Ні слуху ні духу. Ні Круся, ні його «шуйці» та «десниці» — Бора й Скора. Де вони? Що з ними? До такого Каній не звик.

Ще від Аттіли перехопив звичку завжди мати надійні вуха й очі, знати все про своїх войовничих сусідів. І ось повне невідання. Де яси? Що вони затівають під орудою хороброго й хитрого Адиля?

Ще взимку від Круся, який перебував у стані Адиля, прийшов Скор. Він передав од Круся слова: «Савіри прийдуть, коли розтане сніг і підсохнуть дороги. Приведе їх сам Байкан. Найперше він цілить на Роські Поляни й Хрешатик, на вітряки з борошном і скирти сіна. Готується й Адиль, але його дороги ще не знаю. Жди моїх сповіщень, великий царю, і пам'ятай про Теодоріха, сина Теодомира».

Скор щез так само раптово, як і з'явився. Ніби у воду канув.

Савіри й справді ось прийшли. А де алани — нічого не відомо. А вони можуть вдарити зненацька, та ще й звідти, звідки їх не чекаєш. Адиль такий... О, його Каній знає добре! Разом ділили гірку долю у війську Аттіли під час виснажливих походів через дикі гори, дрімучі ліси, численні ріки й болота. Пліч-о-пліч стояли на Каталаунських полях роси й алани-яси. Або — як почали себе називати Адиль і Каній — росолани, чи, на грецький манір — роксолани...

Після смерті Аттіли роси повернулися в свою Оратанію. Роксолани сіли на березі моря, що почало зватися Роським. Алани ж заснувалися за Танаїсом. Повернулися в ті степи, де першими зустріли орди гуннів, де кров пролилася ріками.

Яси ж на чолі з Адилем відокремилися від Аланії й стали перекотиполем. І тепер вивідач Крусь не спускав очей з Адиля. Він помітив, якою задрістю світилися очі Адиля, коли йому розповідали про багатющу Оратанію, і як, підбурюваний синами, надто старшим — Ваврою, лихо поглядав він у її бік. Той погляд — одразу сповістив Крусь — перехопили в Константинополі...

VII

— Дід-Ладо, мусиш поїсти...

Ці слова, тихо проказані Антою, повертають Канія з глибокої задуми до тризни, до шуму й веселого гомону, що завис над нічним полем. Палають вогнища. П'ють роси меди. Вже й пиво розносять волхви. І м'ясиво подають жінки. Каній незграбно повертається до Анта і тихо мовить:

— Мусимо сьогодні ж, негайно посилати вивідачів...

Ант сердито зблиснув очима з-під своїх косм.

— Гінців, Дід-Ладо?

— Ні, вивідачів!

— Куди?

— В усі кінці. Та найперше до Пачемила в Славію¹ та до Борича на Перун-гору.

Ант подумав і сказав:

— Суть речеш, Дід-Ладо. До Борича передусім.

Волхв підвівся і попрямував до возів.

¹ Нині — Переяслав-Хмельницький.

Каній знову замислився.

При згадці про старшого брата защемило серце.

«Знав Зинон, коли наслати сарану на нас. Коли Борич дурістю своєю розколов, роз'єднав слов'ян».

Нема більшої печалі й більшої тривоги зараз для Канія, ніж його рідний брат Борич, що сидить на Перун-горі.

Троє братів у нього. Двома пишається Каній.

Анангост має велику шану від ромеїв, під його орудою все фракійське військо. Лукавий брат, але й мудрий. Служить і ромеям, і Оратанії рідній, бо скільки ж то таємних звідомлень іде від нього про ромеїв. Завдяки Анангосту Каній знає кожен крок Зинона... Та й росів чимало у війську ромеїв. Це теж... знадобиться колись.

Другий брат Вулій. Найхоробріший з найхоробріших. Великий охоронець Оратанії. Ще юнаком зібрав довкола себе ватагу відчайдушів, настругали вони довбанок і пішли вниз по Славуті. Туди, нижче порогів. Став охоронцем Вулій сонячного острова Хорса на Славуті — звив кам'яне гніздо на славній Хорсиці. Ось в усі літа збігаються туди, до Вулія, сміливці з Оратанії, з сіверянської та древлянської земель.

Вуличами себе йменують.

Вулій і вуличі, що сидять на Хорсиці і стережуть Славуту, чинять велике добро для Оратанії; тепер ідуть безборонно купецькі вітрильники з Константинополя в Роські Поляни, Хрещатик, Родень, Каніїв, Витачів. І, звісно, в Санбагас під Перун-гору.

А ще вуличі стримують і кочівників. Приймають на себе перші удари. Потім чинять засади на ворогів. Нападають зненацька вночі на ординців. Перетинають їм шлях по Славуті... Попереджають росів про небезпеку.

Не тільки хоробрий Вулій, але й вельми мудрий муж він є. Бо рече: «Пощо молоді роси мають слугувати ромейському василевсу, найкраще слугують великому степовому Хорсу проти ромеїв та ординців».

Суть рече Вулій.

А що Борич?

Важко зітхнув Каній. Сидить старший брат на Перун-горі й сіє печаль та біду по всій землі слов'янській.

...Неподалік вдарив бубон, затирликали заклично сопілки, задзвеніли гуслі, загула дуда: роси зривалися в сонячний танець Хорса.

Каній на мить забув і про свою смертельну рану, що холодила і вмертвляла все тіло, і про нерозумного свого старшого брата Борича, який таки й справді дурістю своєю штовхав багатостраждальний слов'янський світ на край загибелі, і про всі інші клопоти. Він любив сей славений, буремний танок — танок сили й краси. Сам у молоді роки літав по колу, тож тепер замилувався живим людським вихором, що закружляв довкола нього, довкруг вогнів і могил. А роси бралися за плечі й, похилявши голови, ніби в поклоні перед Хорсом і всіма богами, легко й рвійно неслися по колу — лише гула земля під їх ногами.

— Аркан! Аркан! — чулося розгарячене, закличне.

Утворилося п'ять кіл, ніби п'ять світил, що кружеляли довкола кожної могили. Каній уздрів і своїх синів — Щека й Хорива, що вплелися в безконечну вервечку пружних, дужих тіл.

Не танцював лише Кий.

Він сидів ошуюю батька, замислений і похмурий. Каній повернувся тубубом до нього з німим запитанням в очах, проте юнак лише винувато відвів погляд.

Каній розумів сина.

«А я ще йому не все сказав. І про Зинона теж. Маю повідати, хто є насправді імператор ромейський...»

Мимохіть згадав...

Коли роси на чолі з Канієм розгромили повсталих проти ромейської імперії ісаврів, Лев Перший пишно зустрів Канія та його воевод. Був розкішний бенкет, щедрі дарунки, золото дощем сипалося на росів так само, як і гучні слова з вуст самого імператора. Зрештою, Лев Перший врочисто

їй привселюдно запросив Канія очолити екскувітів — добірне імператорське військо, красу й гордість імперії. Але Каній, подякувавши, відмовився. «Мене чекає рідна земля Оратанія!» — відповів. Тоді імператор, похваливши Канія за вірність рідному краєві, призначив трибуном над екскувітами Тарасокодисса — вождя повсталих ісаврів, що їх здолали роси.

Тарасокодисс одразу почав набирати імператорське добірне військо з ісаврійців та слов'ян. Коли зустрів Канія, що збирався з дружиною додому, сказав: «Що відмовився стати трибуном над екскувітами? Кого-кого. а тебе ромері зробили б імператором». — «Се мені не треба. Хочу, аби мій край жив у добрі й мирі та злагоді», — одповів Каній. «Невже тебе не захоплюють, не манять палаци Константинополя, що були б твоїми? Хіба тобі, Канію, миліші оті сліпі полянські бурдеї?» — «О, наші глиняні хатини над Славуюю я не обмінюю ні на які чужинські золоті палаци».

Тоді Тарасокодисс презирливо засміявся. Каній спохмурнів і гнівно прорік:

«Тобі сього не збагнути».

Почорніли від люті очі свіжоспеченого трибуна. А Каній сердито кидав у ті вирви очей:

«Ми знаємо, хто ти є, Тарасокодисс, і з якого бурдея в світ виліз. Запродав ти і Рода, і Оратанію нашу, і матір свою рідну, що породила тебе над Славуюю і в світ широкий благословила, а ти волоцюгою пішов по тому світу, хоч маєш розум у голові й міць у руках».

Потягнувся було Тарасокодисс десницею до руків'я свого меча, та, мабуть, згадав страшний удар Канія, тож рвучко відвернувся, люто зблиснувши потемнілими очима.

Збагнув тоді Каній: підступний Тарасокодисс ніколи не простить сих слів.

І це має знати Кий. Мусить відати, з ким матиме справу. Та зараз нічого не скаже синові Каній. Зараз усі думки й чуття поглинув огненний аркан.

...Вже утворилося одне велетенське коло, що несеться за ходом сонця довкруг усіх могил і вогнів. Легко летять роси в танкові. Ніби й не вони сьогодні винесли тягар січі, а потім увесь день рубали тополі для жертвовень, стругали лодії й сани для небіжчиків у їх далеку путь, копали могили, носили землю, ловили рибу для тризни, ганялися за савірськими кінями, городили мивниці, носили важкі казани од возів до вогнищ.

Бив бубон. Вигравали сопілка й дуда. Видзвонювали гусли.

До танку долучилися молоді огнищани, які щонаочі танцюють танець Хорса на Требці, аби розбудити бога Сонця й змусити його знову засвітити новий день, дати тепло й ласку.

Велетенське коло понеслося ще швидше. Ніби на білих крилах понеслися роси.

Гула земля від сотень ніг, що ритмічно розгойдували її. І вже витанцювовували на всі боки язики полум'я у жертвовних ватрах. Підстрибували й погойдувалися в такт аркана навіть могили й силуети віддалених дубів...

Так принаймні здалося Канію, бо, незграбно повернувшись до Кия, він схвильовано проказав:

— Дивись: і боги, і небіжчики танцюють укупі з росами. Гарний то є знак, сину мій!

VIII

З усіх богів, яким поклонялися могутні роси, Каній найбільше любив Ярила. Це була глибока таємниця великого царя. Звичайна річ, він ніде нікому такого не казав і навіть намагався не думати про це, аби не розгнівити великого Рода, і матір Славу, і Перуна, й Хорса та інших всесильних і таких необхідних у повсякденні богів.

Та коли надходило свято Ярила, Канія сповнювала щімка бентега, здавалося, кожна цяточка його тіла бриніла радістю: передчуттям чогось незвичайного, світлого, щасливого. Він ставав ще дужчим, ніби сторуким...

І, може, тому різьбярі з Роденя — Дух і Янь, витесуючи з грушевої колоди чи кореня постать Ярила для хатніх божниць росів, робили бога весняних робіт і ярої статі схожим на великого царя росів.

Та все ж — чому такий любий Ярило Канію? Може, тому, що над усе в світі великий цар росів любить поле ранньої весни, а ще дужче — засівати його ячменем, вівсом, житом і просом зі своєї щедрої широкої долоні.

Так, плуг йому жаданіший від меча. А запліднювати рахманну ниву набагато приємніше і радісніше, ніж іти походом у далекий світ.

Свято ж Ярила саме й починають сівачі. А завершують його великим гульбищем теплої ночі, коли ярець¹ у розповні, у цвіту.

О, ті місячні ночі на березі Росі! Одна з них лишилася в пам'яті Канія на все життя...

Після смерті кривавого Аттіли, після перемоги над військом його синів, роси поверталися додому. З трьох тисяч ішло тільки триста. Решта лишилася в могилах на Каталаунських полях, на березі річки Недео, та й по всій Європі, що її щедро окропили роси своєю гарячою слов'янською кров'ю во ім'я того, аби орди Аттіли не поруйнували Родень, не сплюндрували Оратанію, не спалили рідні бори й діброви, села й городища.

Вів росів Каній, якого обрали воєводою перед битвою на Недео.

Може, загубилися б навіки триста росів у страшних нетрях Панонії, серед боліт, річок і річечок, темних, вогких й безконечних лісів, з-поміж глухих гір і скель, якби не Каній, що навчився од батька свого розумітися на зорях. Саме по них, тримаючи в оці сім зірок Пасіки та дев'ять із сузір'я Перуна, а ще відшуковуючи в небі золоті світлячки Кози й Баби, Волосожара й Плуга, вивів Каній росів із страшних нетрів на чисті води, на ясні зорі краю рідного. Та й то ще було не все. Бо звалилася люта зима біля річки Пруд. Великі сніги впали на росів, що мусили за зиму поїсти всіх своїх коней (ділилися ще й з плем'ям шубичів, яке гиніло поблизу). Напровесні настругали довбанок, і Каній знову повів росів, але вже інакшою дорогою, яку теж затямив од батька: пливли та й пливли. Спочатку Пруд прудко ніс їх донизу, до річки Раковець, якою піднялися вгору до городища Ходоровець. Звідти котками перетяглися до Тірасу-Дністра, з якого потрапили на тиху річечку Лядову. Пливли до Катюжанів, де жили вмільці перетягувати лодії з Лядової до Бугу. А широкий Буг заніс росів в устя Малої Десни. Так допливли до Самгородка, з якого й починалася земля росів.

Тут уполовували тура й принесли його в жертву богам, бо вже були вдома.

Кілька десятків воїв розійшлося по домівках у Самгородку та на посадах, решта перетягнула довбанки до Роставиці, з якої і запливли в свою славную Рось.

За два дні були в Родені. Ставали на коліна роси-вої, цілували землю рідну, і плакали, і обіймалися. До них звідусіль бігли матері й жони, одні радісно скрикували, припадаючи до могутніх грудей воїв, другі — їх була більшість, — не забачивши своїх, заливалися слізьми й відступали у відчай й горі.

Всі, що повернулися з тривалих походів і битв, саме натрапили на свято Ярила, на останні його дні, бо вже врунилося на полях жито, а гордий Родень стояв на горі увесь пропахчений цвітом рай-дерева й груш, кислиць та бузини: рідною землею йшов квітучий ярець.

Наступного дня, добре викупаний в мивниці, напахчений цілющими травами, у білій, щедро вишитій знаками Берегині й Хорса сорочці, в червоних сап'янцях і білих полотняних штанях, Каній ішов на свято. Не йшов, а летів, бо вперше за три літа безконечних походів і січ почувався легким, як птах, — без обтяжливої кольчуги, важкого меча й семишкурного щита. Тож ноги ледь торкалися землі.

Ярила проводжали весело, гамірно, щиро.

Волхви посадили на білого коня найвродливішу дівчину. Вона була за Ярила. В одній руці високо здіймала жмут торішнього колосся жита, а в

¹ Ярець — травень за календарем.

другий — вибілений роками й сонцем людський череп, що нагадував кожному про неминучу смерть. І про те, як треба яро любити світ, впиватися життям, цінувати його.

Коня вів Лунь у напрямі до Требки. Довкола коня й дівчини кружеляв барвистий хоровод з юнаків і дівчат. Далі сунув натовп, у якому опинився й Каній. Довкруг співали про Ярила. Пісні перепліталися з солов'їним витьохкуванням, яким повнився довколишній світ.

Пелюстки з сущвіття груш, кислиць і вишень сіялися людям під ноги.

Хати родіїв на посаді врочисто білили.

Усміхнені, припалені Хорсом обличчя червонощоко сяяли, як сонця.

Коморники й волхви несли корчаги з пивом та брагою й щедро розливали в підставлені корячки, аби накликати дощу. Чоловіки й жінки, сміючись, обіймалися міцно-міцно, аби отак обіймалося небо й земля, весна й літо.

Позаду вели могутнього бугая, гнали до жертовень свиней і баранів.

На горі Требці, поруч з головним вогнищем перед Родом, палахкотіли ватри і перед Ярилом та іншими богами. Огнищани з нетерпінням чекали громаду.

Доки смажили на жертовних вогнях забитих тварин, дівчата й хлопці, розбившись на два ключі, повели «кривий» танок.

Потім волхви ділили смажене м'ясо так, щоб кожному родію — великому й малому, старому й молодому — потрапив добрячий шмат, аби наїстися волю, та ще й Ярилові кинути частку в огонь.

Іли, пили брагу, сміялися, співали, танцювали. І Канію після кривавих битв і поневірянь на чужині здалося, ніби він потрапив у Вирій до богів — так було гарно, радісно, щасливо йому на душі.

Нарешті сонце впало на широкі плеса Славути, кинувши на ріку золотаво-багряні шати, і громада на Требці притихла.

Усі сповнилися цікавості й поваги: волхви й віщуни мали відібрати тих, кому судилося йти на широкий луг біля Росі й чинити «вшестя Ярила на небо», тобто прощатися з ним до наступної весни.

Старі, малі та юні діви одразу відійшли вбік, ошуюю: їм на луг не велить доля. Старі вже там бували свого часу за молодих літ, малі ще не підросли, а юні діви мали стати перед своїми судженими чистими, як Білі Вили.

Туди, на «вшестя», йти тільки зрілим і водночас молодим та дужим, які мусять потішити Ярила своєю ярістю так, щоб він затамив сю прощальну ніч і знову прийшов до росів наступного року й приніс би тепло на землю та неситиму ярість для людей — ту ярість, що життя зачинає.

«Ось ти... і ти підеш... і ти», — вказували волхви на чоловіків, бравих молодичь, міцних, зрілих парубків і молодих удовиць.

Чоловіки з горделивим усміхом, хвацько беручись у боки, повагом відходили одесною. Молодиці, сором'язливо ховаючи лице в долоні, з прихованим радісним сміхом відбігали — аби їх не бачили рідні й знайомі! — геть за спину мужів-обранців. Удовиці ж не ховалися, стоячи в тихому щасливому очікуванні перед лицем усіх.

Канію ніколи не доводилося ходити на «вшестя Ярила», тому він попрямував ліворуч.

«Ні, тобі — одесною», — несподівано зупинив його Ант.

Молодий воєвода захвилювався, почервонів, аж сльози ледь не виступили з очей, йому стало враз і жарко, і страшно, і радісно, й соромно, бо ніби відчував на собі погляди матері здала, і сусідів, і родичів. Тож намагався поспіхом заховатися в гурті чоловіків, але це йому не вдалося через його багатирський зріст.

...Вже смеркло, коли на лузі спалахнуло полум'я ледь не до неба й довкруг вогнища весело закружеляли хороводи, заколобродили таночки.

Каній танцював завзято, широко, не думаючи чи боячись думати про те, що має статися зараз. А танцюристів ставало усе менше й менше, вони щезали парами в довколишніх верболах, пущах, дібровах. Звідти лише линув сміх і дзвін поцілунків.

Каніїв гурт нарешті розпався зовсім. Каній якось мить стояв розгублений — хоча під час походів безсоромні франкські та готські дива навчали його гріховній премудрості, все ж він зараз не наважувався підбігти до сусіднього гурту і потягнути за руку котрусь із молодиць. Хоча мав на те право, освячене Ярилом.

«А я буду тут «огнищанином», — майнула рятівна думка, й він рішуче попрямував до ватри, що явно пригасала.

Але шлях йому раптово перетнула висока гнучка жіноча постать у білому, з розпущеним волоссям. Ніби сама богиня Лада явилася перед юнаком.

— Куди ти втікаєш, Канію, любий мій? — почувся ніжний шепіт. І Каній нарешті впізнав: Любава... Вона!

Ще перед війною він задивлявся на сю дівчину, що красою пішла, як мовлять, в Рода, бо головний бог росів ще й найгарніший з-поміж усіх богів і людей. Тож мати вроду — це бути схожим на Рода.

Так, бентежила юного Канія Любава, мабуть, і він їй подобався, бо завше всміхалася йому й охоче йшла з ним у таночок, тож він уже й про злюб із нею тихенько помишляв. Та звідкілясь звалилися кляті гунни, і Канію довелося братися за меч, йти в похід. Родій Колот, що був трохи старшим од Канія й лишався в Родені, перехопив Любаву, взявши її собі в жони. Вчора Каній тихо поспитав матір про Любаву й почув, що в неї вже двійко дрібненьких діток.

Тепер вона стояла перед ним. Він вражено мовчав і лише з хвилюванням вдихав запах молодого жіночого тіла та аромат любистку, ромашки, м'яти й ще якогось п'яного зілля, яким пахтіло її розкішне волосся.

Любава, тихо сміючись, схопила його за руку. Хоча пальці її були холодними, доторк гаряче пронизав його, мов блискавка.

«Ну... пощо ти... ходімо!» — втаємничено, по-змовницькому прошепотіла вона і, всміхаючись темними очима, що гаряче й заклично променилися в світлі загасаючої ватри й місяця, рвучко потягла його за собою.

Вже вони у верболозах. Серед темної прохолоди. Іде за нею, як заморожений. Та Любава раптом зупиняється і, шпарко обіймаючи його за вню своїми враз розгаряченими руками, міцно притискуючись до його грудей тугими персами своїми, дзвінко цілує його у уста. Каній задихається від чуттів і щастя, а вона, весело сміючись на всю пушу, хапає його за руку і тягне далі й далі, кудись у хашу.

Опиняються на моріжку, на який падає місячне сяйво і де розставила, ніби для обіймів, своє лапате листя папорогів.

Притискуючись до Канія персами, Любава палко цілує його в уста. в очі, в щоки, і він відчуває, як вони обоє летять у розпростерті обійми папороті.

Він прийшов тоді додому на світанні і, не лягаючи спати (який там сон!), сповнений енергії й чар минулої ночі, завзято заходився поратися біля корови й волів.

Саме в цей час, коли він орудував вилами, на горі з'явилася вона. Любава! Йшла з коромислом і дерев'яними відерцями через плече. Йшла по воду. Повз нього! Та за нею понуро сунув окоренкуватий і грубий, як гора, її муж Колот з мисливським мечем при боці та сагайдаком і луком через плече. Здавався він таким потворним супроти ніжної вроди й жіночності Любави.

Та на нього Каній не зважав.

Прикипів поглядом до Любави, увесь ще переповнений її ласкою, ніжністю, коханням.

Він уже розкрив було рота, аби привітати милу сусідоньку, та так і загляк: вона, Любава, минула його, гордо підвівши голову й навіть не кинувши на нього оком. Мовчки просопів повз нього і Колот, виразно смикнувши короткого меч.

Спираючись на трійчатка, Каній остовпіло стояв, ніби пронизаний стрілами Перуна.

Любава удавала, що не помічає його і в наступні дні. Не поглядала вона в його бік понад місяць — до свята Івана Купайла, коли перед Канієм постала суджена, що народило йому первістка Яруна. А місяцем раніше народила сина й Любава. Баба Киянка нарекла хлопчика Хвалибудом, віщучи йому велику будучину. Та Колот люто не злюбив Хвалибуда, і хлопець ще в юному віці пішов служити до ромеїв у військо. Нині Хвалибуд у Анангоста... Вже ходить у префектах, очолюючи легіон...

Зітхає Каній і роззирається.

Над вологими дібровами ясніє небо. Народжується новий день. Перший день Ярила.

А роси, добре провівши небіжчиків у царство Чорнобога та накликавши вогненным танцем сонця світлих днів для Оратанії, премічно спали. На возах, ряднах, свитах і кожухах, а хто — й просто на втоптаній землі біля згаслих вогнищ.

Жінки, сяк-так перекунявши часинку біля своїх казанів, мили посуд, складаючи його на вози.

Довкруж на луках паслися коні й воли.

Оддалік перегукувалися сичі, чи то справжні, чи молоді вої, що стояли на чатах, кричали сичами — не розбереш.

Каній так і не склепив повіків. Лише з втіхою поглядав на Кия, що по-богатирському розпростерся на розстеленому кожусі й премічно спав.

Світлішало. Чіткіше вимальовувалися розпливчаті, розмиті сизим туманцем, обриси довколишніх пуш і лісів.

Звідкілясь з нетрів та чагарів випірнула біла вогка постать Анта. Він почакував трохи біля віддаленого багаття, ніби щось підігріваючи, відтак підійшов до Канія з двома кухликами в руках.

— Дід-Ладо, випий отсе...

Якесь густе, липке, тепле пійло, од якого занудило. А волхв простягає другого кухлика:

— Се пречиста вода з семи криниць.

Справді, після кухля холодної води Каній почувається бадьоро, як після доброго, міцного сну.

— Час рушати! — мовить до Анта.

Він боїться спізнитися на початок свята Ярила...

Ще табір сонно прокидався й вантажився на підводи, ще жіноцтво домивало посуд і корчаги в річці, а Колот і Топило напували коней, як великий цар Каній з синами та загоном каніівців уже рушив. І вчасно: в Хрещатик в'їхали тоді, коли там саме почалося свято.

Городище, густо обставлене вітряками й сторожовими вежами, привітно зустріло гостей. Ошатно вдягнені люди шанобливо вклонялися Канію.

Зійшовся рано-вранці до купи хрещатицький люд не для того, щоб зустрічати й віншувати великого царя, якого ніхто зараз тут і не очікував.

Зібрав усіх Яридо: біля крайньої хати, одразу за брамою, стояло вже семеро старійшин Хрещатика. В білій полотняній одежі та, звичайно, босоніж, як того вимагає свято Ярила. Вони мали починати.

Від невеличкої церкви линув мелодійний передзвін.

Каній, радіючи, що потрапив на самісінський початок свята, прудко зіскочив на землю й злегка поточився, відчуваючи зрадливу, небувалу, не знану ним досі м'якість у ногах. Похмуро скосив очі на свій супровід, але, здається, ніхто не помітив тої миттєвої слабини в цареві — всі ж бо виділялися на старійшин, яких саме запрошує в двір літня жінка з розпушеним сивим волоссям.

Надійшли й музики з сопілками та гусями. А попереду них огрядненька дівчина несе дерев'яного Ярила, що в одній руці тримає жмут житнього колосся, а в другій — чоловічу голову. А оскільки Хрещатик село християнське, то побіля Ярила зринає над юрбою й велетенський хрест, обвішаний рушниками, на яких червоніють та чорніють знаки Берегині, Хорса й Перуна.

У дворі під грушею, що саме щедро зацвітає, — стіл, на якому корчаги з медом та пивом. Трохи оддалік під очеретяною стріхою завмерло по-

сімейство роса — великі й малі, старі й молоді. Та нікому не дано порядкувати біля святкового Ярилового столу, ніхто не має права частувати старійшин, крім літньої жінки-матері чи баби. І там, де її немає, кличуть немолоду сусідку. Бо все ж на землі од неї — од матері.

За звичаєм, така господиня, зблискуючи срібними гривнями, що облягають шию, насамперед наливає корячок меду собі.

— Гарного посіву, доброго врожаю! — промовляє до старійшин. І випиває повен коряк меду, бризнувши лишком на молоденький шпориш.

Так само щиро випивають по коряку і старійшини, не забувши покрити подвір'я, аби ж і Ярило не скупився побризкати землю у свій місяць ярець.

Що саме промовляють сівачі, ні Каній, ні будь-хто з його супроводу не чує, бо на вулиці заграли музики. Весело, джанджуристо, дзвінко.

Гучніш закалатали дзвони в церкві.

Пробудивши до весняних робіт і пристрастей жагучих першій двір хрещатицького гречкосія, повеселілі сівачі нетвердою ходою прямують до наступної хати, де їх чекає огрядна бабуса, за спиною якої теж юрмиться численний рід. І знову чути:

— Гарного посіву, доброго врожаю...

— Хай Род дає, а бджілка носить!

А музики витинають веселої. Грайливі згуки лунуть далеко-далеко над Россю і Славую, що саме тут, під Хрещатиком, зливаються докупи, ніби муж і жона...

Біля третього двору сівачів чекає висока, висушена роками та вітрами стара баба. Обвітрена, темне лице її виоране зморшками, ніби борознами. Руки чорні, вузлуваті й сухі. Вся вона — ніби мати-земля — велична й строга, проста й добра, чорна й радісна водночас, бо очі випромінюють доброту, цікавість і лагідну втіху з життя. *Низько-низько їй вклоняються сівачі.

Довгенько частуються вони в дворі. І хоча щедро поливають сівачі двір, але меди, мабуть, вельми старі й міцні, бо поважних старійшин виводять під руки з двору і вкладають їх — розчервонілих, одчайдушно веселих і смішних — на воза.

Далі вже йти від двору до двору іншим сівачам — молодшим, доки і їх не вкладуть у віз, доки не змінять їх ще молодші...

Поволі суне строкатий веселий натовп, запрудивши вузькі вулички городища.

Чимдуж розгортається свято Ярила.

З'явилися вози з корчагами меду, браги і пива. Усім наливається щедро, аби й Ярило так само щедрий був на дощі.

І ніби на догоду людям, наче віддячуючи за їхню щирість і щедрість, над Хрещатиком нахмарилося й закрапотів дощик. Це викликало нову хвилю веселощів. Усі премічно обіймаються, цілуються, як заведено на перший день Ярила. Діти й дівчата ведуть танок.

Саме над'їхав і цар Топило зі своєю хрещатицькою дружиною — веселий гамір здійнявся до неба.

Забув на якусь часину Каній і про свою смертельну рану, і про страшнішу рану в серці за брата свого Борича — віддався святові великий цар. Уже не один коряк меду осушив, не одну пісню прогудів у гурті. Незчувся, як опинився коло церкви, на якій заклично бамкав дзвін.

Тут він зупинився й замилувався храмом.

Хрещатицька трибанна церква з осяйними золотими хрестами на ній була тихою, потаємною втіхою й гордістю Канія. І Анта теж.

В тому, що такий хоам має красуватися над Славую, вони — великий цар і головний волхв Оратанії — були одностайні. Обидва вчилися в Константинополі, добре знали догмати християнства. Ант навіть побував, яко головний волхв росів, на Четвертому вселенському соборі в Халкідоні¹, де бурхливо (а якби не війська довкруг, то було б і криваво) обговорювалися, вкладалися та затверджувалися «символи віри» християнської на всі часи.

¹ Відбувся 451 року.

Думка підкупити та й наблизити ромеїв прийняттям християнства бодай невеликою часткою росів спочатку осінила Канія. Це сталося тоді, коли його обрали на Трєбці великим роським царем, а в Константинополі за випадкових обставин імператором став Маркіан¹ — простий, але славетний воїн, з яким свого часу Каній плече в плече зіткнувся в лютому смертельному двобой з першими гуннами.

Молодий Каній, ставши царем, розмірковував так: анти вкрай ослабли після гуннського тривалого розбою. Ромеї навпаки — ще дужче розбагатіли на горі народів Європи.

«Най багаті допоможуть нам, — поклав тоді Каній. — Та ще при владі наш полянин в Славії».

До того ж Каній знав зі слів Анта, що після Халкідонського собору зміцнів імператорський вплив на церкву.

...Про свої наміри він розповів Антові. Палкий і ревний охоронець язичництва й слов'янських богів, мудрий волхв підтримав молодого царя росів. Та ще й як! Саме він, Ант, знайшовся, що сказати на великій раді перед Родом, коли роські мужі збунтувалися проти прийняття християнства бодай незначною громадою.

«Ромейський Христос — це наш полянський Хорс, лише намальований на іконі, а не вирізаний з грушевої колоди», — пояснив Ант.

Це приголомшило росів. Ніби діти, вони одразу увірували в слова свого наймудрішого волхва. А він на доказ ще й нагадав: Христос народився в той день, коли велика слов'янська богиня неба Коляда народжує нове сонце, молодого Хорса.

«Повернімо Хорса-Христа в іконі на рідну землю, — вигукнув тоді Ант. — Най і в нас він дивиться на світ з ікони золотої: най знає, як ми його любимо — і в дереві, і в малюванні, і в душі!..»

«Най буде так!» — загули роси.

А слово Анта бриніло ще гучніше:

«І повернімо в іконі золотій Велеса, якого ромеї нарекли Власієм, і Перуна, що його прозвано там Іллею, і Ярила — Ярему, і богиню Славу — діву Марію, і великого Рода, що вони звуть у себе Саваофом!»

«Най буде так!» — кричали роси. — Не дамо красти наших богів».

А першим християнином серед росів зголосився стати цар Топило. За ним пішло й все городище.

Розбивши військо сина Аттіли — Еллака, що хотів було захопити бодай Оратанію, молодий роський цар Каній, не гаючись, подався до Константинополя, Маркіан прийняв його, як рідного брата. Він ще не оговтався од несподіваного злету.

...На полюванні загадково загинув Феодосій II. Придворна знать і військо аланина Аспара настановили на трон «порфирородну» Пульхерію. Зажадали від імператриці — затятої християнки — обрати собі мужа. Пульхерія свого часу дала обітницю на довічне незаміжжя. Тепер вона мала п'ятдесят два роки і несподівано для всієї імперії мужем собі обрала молодого воїна з війська Аспара — Маркіана (з умовою, що він «пощадиць її цноту»).

Маркіан саме ходив у префектах, відзначався силою, хоробрістю, розумом та вродою.

— Не забувай, що ти є онуком великого Божа! — одразу нагадав Каній під час їхньої першої зустрічі. Промовив це він рідною мовою. Маркіан злякано приклав палець до своїх вуст і тихо одповів тією ж слов'янською мовою:

— Я називаюсь тут фракійцем. Про мою рідну Славію не згадуй. Ні про Трубайло, ні про Славуту. Се все — в серці моїм. Як і те, що ти, Канію, врятував мене колись од смерті. Не забуду ні тебе, ні край свій рідний.

Ніби на підтвердження цих своїх ширих слів, імператор послав висвячувати росів у християнську віру самого патріарха Анатолія з цілим сон-

¹ Роки царювання — 450—457.

мищем єпископів. Прибуло тоді до Роденя сто ромейських кораблів з дарунками для росів.

Сього знатні ромеї простити не могли.

Та Маркіан не зважав. Прислав будівничих у Хрещатик і заходився будувати найбільший дарунок росам — християнську церкву, схожу на легкий вітрильник.

Роські гості¹ торгували в Константинополі вільно й без мита. Так само, як і ромейські — в Оратанії.

Вітрильники й галери сновигали між Роденем і Константинополем без упину.

Коли на росів рушили недобитки Еллака й Аттіли, Маркіан поспішив Канію на допомогу зі своїми легіонами.

Це теж не сподобалось вельможним ромеям.

Тим часом була збудована церква в Хрещатику.

Розмальовували її всередині молоді умільці — брати Дух і Янь. І такими живими, гарними, величними постали з стін та ікон Саваоф-Род, Христос-Хорс, Ілля-Перун, Власій-Велес, Ярема-Ярило, Марія-Слава, що повалив люд слов'янський в хрещатицьку церкву з усіх усюд.

Ромейські митрополити та єпископи, що прибули з Константинополя висвячувати церкву, теж дивувалися з чудодійних ікон і розписів. І упростили вони Духа і Яня поїхати на кілька років до Царгорода й помалювати ікони та собори. Малярі-умільці згодилися за умови, що з ними пойдуть і ті роси, з яких змальовуватимуть богів християнських.

На тому й порішили.

Слава пішла про роських малярів у всьому світові. І це не подобалося придворним ромеям-магістрам і квесторам, комітам і євнухам-препозітам, трибунам і префектам.

По кількох роках царювання Пульхерія і Маркіан одної прохолодної зимової ночі змерли від чаду в опочивальні своїй.

Влада опинилася в руках аланина (слов'янина — казали роси) Аспара, що мав під рукою всі ромейські війська. Та знаючи страшний царський двір, Аспар висунув у імператори свого найкращого воїна-трибуна Льва, якого й коронував константинопольський патріарх на Льва Першого².

Лев I — теж називався фракійцем. Так, як і Маркіан. Та він добре затямив причину смерті свого попередника. І, зміцнівши, зарубав Аспара, винищив усю його рідину.

Це... сподобалося імператорському дворові.

Духові й Яню довелося хутко повертатися додому, а Канію братися за свого довгого меча. Його Лев Перший боявся...

«Мабуть, про смерть Маркіана згадує нині й Зинон. Тож вірою і правдою служить він квесторам і магістрам, комітам і євнухам-препозітам. Тож на догоду їм і послав отруйну стрілу мені у вию», — мимовільно повертається Каній від шумливого, радісного свята Ярила до своїх гризот і тяжких дум.

Що ж, од них нікуди не дінешся. Надто коли тобі так мало лишається топтати цей весняний ряс.

IX

Скіпки зачаділи догораючи. В цебер з водою посипалися жарини, що з шипінням згасали. Каній запалив свічу, що освітила горницю спокійним тьмяно-золотавим слявом.

Занепокоєно, напівобернувшись усім тулубом, поглянув у бік ложниці, але натруджена, виморена тризною Дойма преміцно спала, не відаючи, яка страшна доля її чекає не сьогодні-завтра.

Зрештою, про це не думав і сам Каній. Інше пекло його, відганяло сон.

¹ Так тоді називали купців.

² Роки царювання — 457—474.

...Мимохить прислухався, як по гонті на хаті шпуге дощ. Хоча і шум дощу, і солодке сопіння жони та синів у другій половині хати, і нездвигненна густа й важка якась тиша спонукали до сну, але Каню несла було склепити повіки. Тривогою повнилося його ество. Відчував якусь безпорадність і відчай перед чорною невідомістю.

Усе ж таки — де Крусъ? Де його люди? Що чинить дурний Борич, якого підкупили ромей? Де яси? Що замишляє Теодоріх, син Теодомира? Які плани в Зинова?

Ще взимку послав Корислава, сина Топила, до Новгороду, де сидить цар кривичів та ільменських слов'ян Русян. Повіз Корислав запросини Русянові приїхати в гості до росів та й поміркувати спільно над долею слов'янського світу. Та поки що немає вістей з Новгороду.

Та головне — Борич, який здурів на старості літ. Що можна чекати од нього зараз? Усього, що завгодно. Навіть нападу на росів, на свою дідищину. Се можливо. Звісна річ, Борич сам побоїться сунутись, але він може... запросити аланів. Так-так, розуму в нього на се вистачить...

Адже може він залізу глину з багатющої райгородецької рудні возити майже задарма до Константинополя, аби ромей варили крицю й робили з неї мечі й шаблі (проти слов'ян, звісна річ). А взамін йому даровано всілякі побрязкальця й дурниці: мідне свічадо, аби міг годинами видивлятися сам на себе; строкатих крикливих пташечок у клітках: маленького крокодила, який здохне у великому цєбрі, не доїхавши до Почайни. Та ще — тонкошій амфори з ромейським солодким вином, яким Борич останнім часом упивається до нестями.

Любить їздити Борич у гості до Зинова по Славуті (не зупиняючись у Родені). Любить возити імператорові повні лодії дарунків — хутра, віск, мед, біле полотно, залізу глину. Все це взамін на напівдохлого крокодилчика та амфору з вином. Не помічає Борич, як знатні ромей насміхаються, глузують над ним.

Піддається Борич і на лестощі. Почав називати себе лише «риксом» (тобто рексом), а не царем.

Світ затулила йому дурна пишнота ромейського імператорського двору. Тримає Зинов за імператорським звичаєм тисячу цирульників при дворі! Десятьох виписав і Борич. Роботи їм, десятьом цирульникам, немає серед вусатих, бородатих, чубатих полян, тож вони шаснули по молодичях. І двох уже вбито. За них Борич сплатив золотом.

Сього мало йому.

Утримує Зинов десять тисяч гінців? Треба бодай сотню тримати й собі. Хіба він, Борич, не «рикс» на своїй землі?

Куди ж їх посилати, отих гінців? Та до підлеглих царів — до Пачемила в Славію, до Селимира й Живка в землю деревлянську. І гінці мчать на змилених конях, несуть веління Боричеве — прибути на думу... привезти меду чи риби... надіслати цілющого зілля.

Порушивши слов'янський звичай, цар полянський Борич давно вже не береться ні за рало, ні за косу, ні за струга. Не велить поратись біля корів та курей і своїй жоні. Для сього випросив у Зинова євнуха, що покірно слугує старенькій вже і хворій полянській цариці.

Завів рабів з деревлян і сіверян. Не на добро се. Гнів накликає богів слов'янських, бо всі діти Рода й Слави звіку були вільними. І такими будуть!

А ще вчинив зло великеє проти землі слов'янської.

Сидить він, старший брат, на Перун-горі. Там, де стояв Бож-город, де Почайна віддається Славуті. Де поруч з Перун-горою височать до неба неприступні гори Дажбога й Волоса. Де тече славная річка Киянка, на берегах якої жили колись наші прадіди-велети, що буквицю сотворили і дітей своїх послали на Стару Полонину прокладати дорогу слов'янам на нові сонячні землі.

Підступно захопили готи колись Бож-город, нарекли його по-своєму, Данапрштадтом. Та прийшли гунни. Вони розтрощили готів, але спалили й Бож-город. На попелищі — після смерті Атілли — збудували поляни

Боричу новий город. Ніби з-під землі піднявся заново Бож-город. Та Борич назвав його Борич-городом, зневаживши пам'ять великого прадіда свого, царя антів — Божа.

Колись великий Бож на трьох горах — Перуна, Дажбожа й Волоса — поселив три роди: полян, деревлян і сіверян, аби слов'яни жили, як брати. А Борич їх робить своїми рабами, змушує носити себе на золотих марах, як царя халдейського.

З тих же деревлян і сіверян, що пливуть Славутою торгувати до ромеїв чи на нові землі рушають, дере Борич велике мито, яко з ворогів найлютіших.

Зневажає він і росів. Тих росів, з яких вийшов сам і які його царем поставили на Перун-горі.

Хоче, аби й роси йому слугували. Але боїться їх. Їхніх довгих і гострих мечів.

Анангост, брат рідний, середульший, що тримає у ромеїв військо фракійське під своєю рукою, тихенько через звідників передавав двічі Канію таке: эле замишляють Зинон і Борич проти росів. Хоче Борич руками ромеїв придушити росів і захопити Родень собі. Того ж домагаються і... яси в Зинона. Он як.

Купно слов'янам треба триматися. Купно. Яко братам рідним. А для сього...

— Підемо і вб'ємо Борича! — каже волхв Крек на думі старійшин.

— Наслати на нього бабу Киянку, най вона всипить його навіки, — радить Лунь.

— Піти і вбити, яко вовка! — наполягає Крек.

О, сього тільки й чекають ромеї: щоб слов'яни зчинили війну між собою. Щоби брат підняв руку на брата...

Зітхає Каній у безвиході й простягає руку по книгу — порадницю свою.

Так вона, ся груба пергаментна книга, що її Каній придбав у ромейських гостей за сорок вогненно-золотих куниць та бочку сорокалітнього меду, вона є його втіхою й розрадою. Вона дає спокій і певність у собі. Навіть пахне вона мудрістю і вічністю.

Аmmiani Marcellini, «Pes Lestae»¹.

Назву Каній перекладає з латині так: «Діяннйя». Творця ж її Амміана Марцелліна Каній вважає своїм навчителем.

Перегортає перші сторінки. Не читаючи, знає, що там написано. За довгі роки вивчив Марцелліна напам'ять. Про запустіння науки мовить з перших рядків ромейський літописець.

«Знатні особи нині бояться науки, як трунку», — подумки перекладає слова, які особливо хвилюють Канія.

«Се стосується передусім Борича, — думає гірко. — Він боїться науки, як вогню. Зневажає вчених і вченість. Не навчився читати по-латині, не знає навіть до ладу нашої рідної буквиці. Вміє нею тільки вивести своє ім'я на восковій дощечці й накреслити грубо, неоковирно, мов курка лапою: «Рикс». Синів своїх не захотів віддати в ромейський тривіум. Константинополь для нього — се місце, де можна нализатися солодкого вина, пообіймати тілих повій та полизати п'яти василевсу. Навіть великого волхва з Перун-гори Почая, що знає латинь і грецьке письмо, що навчає дітей полянських і деревлянських слов'янській буквиці і який тримає в пам'яті своїй Пісню про Трою — сю наймудрішу людину землі полянської — Борич загнав у печеру, яко звіра дикого, й не пускає на свої «риксіві» очі.

Зрештою, й баба Киянка змушена була свого часу втікати з-під Дажбог-гори до Пекарів під Роденем, бо великий полянський цар Борич помишляв убити її — такою ненависною була йому її мудрість і вченість. «Правда, ся втеча баби Киянки мені на щастя, — тихо всміхається Каній, — бо ж не мав би я такої ліпої жони».

¹ Видатний візантійський історик та письменник Амміан Марцеллін (330—400 рр.) в своїх «Діяннйях» описує події з 353 по 378 роки н. е.

Він знову поглянув у бік ложниці й, можливо, від згадки про жорстоку неминучість, яка чекала не лише його, а й — за поконом давнім, слов'янським — і царицю, відчув холоднечу в тілі, отерплість кінцівок.

Звечора, після купелі з цілющих трав, що наготував сам Ант, почувався міцним у тілі. Проте зараз, прислухаючись до самого себе, відчув, як трунок ромейський поволі розливається тілом, осідаючи в кінцівках, у серці й печінці.

...Рішуче перегорнув сторінку й забув про все. Захоплено й мудро пише Амміан про Арістотеля й Демокріта, платоніків і неоплатоніків. Звідси пізнав Каній глибокі думки про вічність матерії й доцільність у природі, про атоми як буття і порожнечу як небуття, про першоджерело руху і логіку як науку про закони людського мислення.

...Гортає Каній нові сторінки, де Амміан таврує розпусту, гультайство, ледарство, зажерливість, жорстокість. Всі захоплюються, — глузує історик, — виставами блазнів, кривавими видовиськами, повіями, вином, танцівницями, «а бібліотеки замкнені навіки, як гробниці».

Легкий шерех сторінок... Канія завжди хвилюють ті розділи, де Марцеллін виступає проти гоніння язичницької науки і філософії.

З болем описує історик, як за велінням тупих, оскажених деспотів загинули язичницькі філософи Пасифіл і Симонід. В страшних тортурах вмерли вони, не назвавши жодного язичника із своїх учнів і послідовників.

Гнівню засуджує Амміан християнських катів, які за велінням імператора Валента спалювали безцінні рукописи й пергаментні книги античних авторів, що були захоплені в оселях засуджених язичників.

Палко проповідує історик віротерпимість, виступає за природне співіснування і культу язичницьких богів, і давньоєгипетських культів, і християнства. «Ісус Христос не бог, а вчитель мудрості, засновник нової релігії, суперник Юпітера», — нагадає Марцеллін.

Перегортає далі Каній цупкі, дебели сторінки, які прозоріють мудрістю.

...Вище за все Амміан цінує духовні якості людини. З-поміж усіх людських чеснот найбільше відзначає чотири:

помірність,
мудрість,
справедливість,
хорообрість.

Ці риси Каній віросповідує сам і намагається прищепити їх синам.

«Боричеві слід було б знати отсе, — думає Каній. — І те, що Амміан пише про владу...»

Далі він, не дивлячись у книгу, повторює слова історика: «Влада, се передовсім турбота про добробут і благополучність підлеглого, ближнього... Справедливий правитель має обмежувати своє майно, приборкувати прояви пихи, зарозумілості й гніву... Треба знати, що спогади про свою жорстокість — погана опора для років старості твоєї».

Тому Амміан з усією пристрасною таврує злодіяння і чорні вади таких імператорів, як Валент і Валентиніан Перший.

«Невже і тебе, Бориче, брате мій, згадуватимуть правнуки отаким гнівним і колючим словом?» — сумує Каній, перегортаючи нову сторінку.

А далі... про слов'ян. Про те, як вони давно-давно проклали шлях через Стару Планину до теплих морів. Як Трою заснували і воювали з данайцями. Як створили дивовижно родючу країну Етрурію, що за найневрожайніших років щедро постачала Рим хлібом і виноградом, медом і худобою. Як навчали стародавні роси і фінікійців, і римлян вирощувати просо, пшеницю і ячмінь, а також розводити свиней, коней і корів. Як добували вони руду глину в Тоскані й варили крицю та клепали наральники й двогострі мечі. Та як навчали інших ліпити з глини чудовий посуд, а ще й елементи письма свого дарували фінікійцям і грекам.

Пише Амміан і про те, як щезли ті перші посланці Оратанії. Ні, не щезли, — додає вже подумки Каній, — а вкрив їх намул віків і чорні

наміри ромеїв будь-що знищити пам'ять про давніх росів, про їхній великий розум, з якого черпали і греки, і римляни.

«Скажу Києві, щоб завше читав сю книгу. Бо ромеї в себе нищать саме ті Амміанові книги, де мовиться про слов'ян».

Закукурикали півні. Дружно, бадьоро.

Каній відсунув кватирку волокового віконця.

Сіріло. Дош, здається, вшух. Тільки мрячило.

Починався день. І Каній, прихилившись спиною до дерев'яної стіни, знеможено й солодко задрімав.

Догорала свіча.

Х

Дош на ранок ушух.

Густий туман білою повинню ущерть наповнив балки й низини. Запеленав і Дніпро-Слауту. Лише гори з городищами, як острови, пливли серед сивого нетривкого моря.

Та доки Кий і Хорив запрягали волів, доки Щек і Ярун зносили кошулі з ячменем і житом на воза та вкладали дерев'яні борони, осяйний Хорс таки пробився крізь хмари і, ще не видимий, кинув на країну росів золоте віяло променів.

Коли Каній з синами виїздив з двору, сонце зовсім вихопилося з-за хмар і щедро позолотило зелений дивосвіт.

Першим у поле мав виїздити великий цар, тож на всіх вуличках очікували вози. А біля брами обабіч вулиці тягнулися дві вервечки хлопців і дівчат у святковому вбранні.

Коли Каній під'їхав, вони вклонилися йому, і дівчата завели дзвінкими голосами:

Ой ми в поле вийдемо, вийдемо,
Ой Дід-Ладо, вийдемо, вийдемо...

Юнаки озвалися басами:

А ми нивку виорем, виорем,
Ой Дід-Ладо, виорем, виорем...

З юрми вийшла дівчина з дерев'яним Ярилом у руках. Вона пішла першою до брами, за нею ступали воли Канія.

Дівчина лишилася стояти за брамою Канієва з Ярилом, що весело вдивлявся в поле.

Позаду важко заскрипіли вози, загейкали сівачі. Валка рушила. До неї приєднувалися сівачі з посаду. Вслід їм лінуло:

А ми проса насієм, насієм,
Ой з Дід-Ладом насієм, насієм...

Воли спроквола тягнули вози розгаслою після дощу дорогою. Коли поминули скіфські городища й вітряки, уздріли неподалік і родіїв, що в білих святкових сорочках з великими полотняними торбами через плече також рушили сіяти.

Іхали тільки сівачі та їх охоронці. Решта мусила сидіти вдома. Такий закон Ярила.

Спинилися біля великоцарського поля, яке й лежить найближче до Канієва. Довколишні темні вогкі ліси гули від птаства.

Чорне, масне, допіру виралене Яруном, поле парувало.

Каній, весь у білому, з важкою торбою через плече, босоніж, ступив на ниву, грузнучи по кісточки.

Зачекав, доки над'їдуть інші сівачі.

Коли зійшлися всі довкрузь, дивлячись у небо, що дзвеніло жайворонячим співом, він щосили вигукнув:

— О Ярило, весняний батьку наш! Вийшли ми в поле до тебе, вірні сівачі твої, і в цей священний день розкидання-розсіювання зерна...

— ...Дай нам управності й сили! — хором і влад прокричали сівачі.

— А коли,— врочисто вів далі Каній,— ми виростимо хліб, скосимо, обмолотимо, знесемо його в засіки і коли насипатимемо мішки зерном...

—...Най нам весело буде, яко молодому лебедю! — відгукнувся хор сівачів так, що луна покотилася ген до Каніїва й Роденя.

— А коли ми зерно візьмемо ложкою, — заспівував Каній.

— ...Най не залишиться сліду! — відгукувався хор.

— І коли надберемо ківшем...

— ...Най не залишиться й сліду!

— Й коли зерно братимемо ваганáми...

—...Най не залишиться й сліду!

— І коли надбиратимемо кошівницями...

—...Най не залишиться й сліду.

Каній, занурюючи руку в торбу, розсіює кілька жмень ярої пшениці.

— На добро, на щастя, на безвік! — вигукує. — На долю богів і людей, звірини й птаства, на долю доброго й недоброго; роботящого й ледачого — дай хліба, Ярило!

— Дай хліба, Ярило! — прокричали сівачі й почали хутко розходитись по своїх нивах, що чорніли з-поміж густих дібров, гаїв та пралісів. Одні одразу заходилися засівати свою ниву, другі — ті, що повернулися з січі, — мусили спочатку ще й поралити.

Каній, всміхнений, осяяний радістю, поволі ступав, ніби плив розкішною ріллею, й розмашисто, врочисто розсіював золоті зернини зі своєї щедрої, широкої долоні. Кидав жито в той бік, куди дув Стрибог у перший день свята Лади на початку березоля, коли ще тут біліли сніги.

Світвся великий цар добротою, щастям, гордим удоволенням. Забув нараз про савірів і ромеїв, про Борича й Чорнобогів трунок, що спроквола розповзався по його тілу. Бо над усе любив засівати рідну землю зерном. А ще — ралити, косити, молотити ціпом. Любив сухий теплий запах борошна в млині. Любив носити й носити тугі мішки із зерном або борошном...

За цим ділом завжди нудьгував під час походів. Вельми сердився на ворогів-нападників і накидався на них з люттю саме за те, що своїм нашестям вони відривали його від рідного рахманного поля.

За батьком ступали ріллею брати Ярун і Кий. Вони теж розсіювали зерно в той бік, куди вказала напровесні Лада.

Дебелий Хорив не захотів морочитися з волами, а сам упрягся в борону й залюбки скородив засіяну землю.

Щек відігнав волів попастися. Він сидів на коні, проти сонця зблискували інкрустовані міддю дерев'яні піхви меча, плече йому відтягував туго набитий стрілами сагайдак. Разом з іншими молодими росами він мав не лише пасти худобу, але й пильно стежити, аби з лісових нетрів не вирвалася злодійкувата стріла та не пронизала якогось сівача.

Золотоликий Хорс здіймався все вище й вище. В прозорій високості, в блакитному царстві Коляди густими нуртуючими зграями неслися, повертаючись з вирію, дикі гуси, журавлі й лебеді. Вони весело курликали, гелготіли, кричали, їм стоголосо відгукувалися невгамовні жайворонки, горлиці й серця сівачів.

Диміли, протряхаючи після нічного дощу, густі гаї й праліси; парувала земля — ніби аж палахкотіла в прозорому полум'ї. На узліссі мирно паслися осідлані коні. Сонно жували жуйку круторогі воли, гріючись на осонні. У вогні то пірнали нетрі лісу, то виринали звідти насторожені вершники, зблискуючи зброєю.

Дехто з чатових розпалював огнища, готуючи сніданок для ратаїв та сівачів. До неба протяглися сизі стовпи диму.

На мить зупинився Каній. Озирнувся. Всміхнувся молодо й щасливо: в небі пролітали сірі ключі журавлів, а тут чорними нивами пливли, як білі лебеді, ключі сівачів.

Сама благодать ніби йшла землею росів.

Лихо примчало на змиленому коні.

Це вже пополудні, коли Каній з синами в основному засіяв своє поле й залишалася незасіяною лише Ярунова латка.

— Нумо до ями всі з киями! — гукнув розчервонілий на осонні Каній. Його слова всі розуміли й передавали з поля на поле.

Великий цар трохи запізно нагадав про обід. А що говорив загадково, так це тому, аби ніякі злі духи, котрі могли причаїтися десь поблизу, нічого не втямили й не зіпсували б їжі та животів.

Зголоднілі за день ратаї й сівачі поспішили на узлісся, де куріли ватри. Біля одного з вогнищ чаклував Щек, що вдруге за день варив вівсяну кашу.

Розстелили ряднину й повсідалися обідати.

Від Щекового казана стелився узліссям теплий запашний дух.

Неподалік невеличкими гуртами розсідалися біля своїх вогнищ інші сівачі та ратаї.

Весело перемовлялися. Жартівливо дорікали цареві, що захопився сівбою й забув про обід.

Гомін повис над узліссям. Надто коли від гурту до гурту попливла корчага з медом.

Та все затихло, коли на протряхлій дорозі з боку Каніва з'явився прудкий вершник.

Зіркоокі роси одразу впізнали Юга, Канієвого небожа. Молодого, але вже неперевершеного серед юнаків лучника. Впізнали здалеку, бо тільки в Юга на голові легкий скіфський гладенький шолом, що його подарував сам цар Каній за вправність у стрільбі з лука. Не дивно, що й зараз на лівою боці Юга гойдався важкий шкіряний сагайдак з луком та стрілами.

Насторожилися роси. Нікому не дозволено турбувати сівачів, але сталося щось тривожне. Якесь біда залетіла в країну росів.

Вершник добре знав цареве поле, бо мчав просто до узлісся. Різко осадив змиленого коня перед вогнищем, спритно й легко злетів на землю й шанобливо вклонився цареві. Кругле обличчя його червоніло і від сонця, і від збудження. Червоно яскравіли вишиті берегині й чури на його шкіряній безрукавці.

— Дід-Ладо! — мовив нерівним голосом, гамуючи якесь хвилювання й неспокій. — Залетіли птахи під гонтові дахи. Сидять-бубонять: «Тут наше діло на огні горить».

Іншим разом Каній похвалив би свого гінця за те, що вмів говорити так, аби ніяка Мара поблизу нічого не втямила, та зараз було не до цього: він зрозумів, що в його хаті сидять якісь люди, які прийшли здалеку з дуже поганими вістями.

— Звідки прилетіли птахи, з якого краю?

— З Білого.

— Скільки їх?

— Чотири чотирники, а п'ятий кавурник.

«Крусь?» — ледь не вигукнув Каній, але змовчав. Лише гостро подивився на гінця. Й не витерпів:

— Як той кавурник?..

Юг одвів погляд убік, пробурмотів:

— Його віконечка без шибочок... Солона й кривава біда з них витікає.

Каній спохмурнів.

«Що він плете? Що сталося з Крусем? Невже...»

Хотів розпитати, але відчув, як на узліссі притихли, принишкли всі на своїх ряднах. Дослуховуються. Тож мовив якомога спокійніше:

— Най будуть коні на припоні, а як через тин лисий віл загляне, тоді головень буде повен пень... Затямив?

— Затямив, Дід-Ладо.

Кмітливий гонець помчав назад, а Каній попрямував досівати ниву.

«Кого привів Крусь? Чому «віконечка без шибочок»? Що з його очима?»

Намагаючись одігнати тривожні думки, засівав по обіді синову ниву. Та вже відчував зрадливу слабкість. «Випиває Желя мою останню силу», — гірко подумав. Збагнув нараз, що це його останні кроки сівача. Тому кидав зерно надто щедро, але спроквола, не поспішаючи.

Та все ж таки полотняна торба, що пахла зерном і коморою, спорожніла: він дійшов до краю поля і... ніби на край світу ступив. Якусь мить стояв, як неживий. Наче під ногами вже пахтіло мороком Чорнобогове царство, куди ось мав шугнути. Навіть сонце почорніло йому в очах.

Кий, що потайки стежив за батьком, хутко приніс з воза чорну амфору з Антовим пійлом та корчажець чистої води. Каній випив і те, і друге, в очах прояснилося, тепло розлилося тілом. Він повернувся лицем до ниви й сказав:

— Спасибі, Ярило, що дав мені засіяти поле.

Сидів на возі позаду, лицем до ниви. Милувався укоханим полем, аж доки воно не сховалося за дібровою.

Перед брамою Каніїва-города стояли вже за звичаєм жінки. Се ті, які народили найбільше дітей. Вони чекали сівачів.

Коли Каній важко зійшов з воза, аби прийняти хліб і мед, за давнім поконом, то з бентегою помітив, що з жіночого натовпу йому назустріч рушила Любава, несучи на вишитому рушнику хлібину.

Сього ніколи досі не було...

Хто тільки за минулі літа не обдаровував царя-сівача, та тільки не Любава. Хоча живе в Родені, а, проте, бути тут на святі Ярила могла завжди, бо скількох родичів тут має. Се вона вперше віншує Канія-сівача. «І востаннє», — ніби Перунова блискавка, пронизала його раптова думка.

Любава наближалася, і він відчув, як йому стає гаряче, а тіло його ніби легшає. Ледь стримував радісну усмішку.

Завважив, що жона Колота одягнена не як цариця. Довга, аж до ступні сорочка з тонкого білого полотна («Як тоді!» — озвалася в ньому). Навколо коміра і по грудному розрізу — червона мережка. Голова її туго сповита пурпурним убрусом, що спадає вишитим кінцем на плече.

Не помічає Каній ні зморщок на обличчі Любави, ні обважнілої ходи, бачить лише її очі — карі, всміхнені, молоді.

Жінки дружно заспівали про Ярила, про весну. Любава шанобливо вклонилася цареві й простягнула йому рум'яну, золотаву, як сонце, хлібину, що її спекла сама баба Киянка.

Слів її не чув.

Як у сні, підставив свої тверді широчезні долоні, вона поклала на них рушник і хліб, що пахнув хатнім теплом, піччю, сонцем і ніжними руками Любави. Тими руками, що колись його так міцно обіймали.

Йому годилося, яко цареві, одразу передати сонячний дарунок старшому синові чи ще комусь. Та він сього не зробив. Поцілувавши хліб, обережно загорнув його в рушник з вишитими берегинями на ньому і сунув під пахву.

Тим часом Любава піднесла йому корячок з медом, що його наточила з корчаги. Він випив і відчув, як гарячіє тіло. Їхні погляди, сповнені радості й суму, зустрілися.

Він тихо подякував, і вона засвітилася усмішкою.

Жінки частували Яруна, Кия, інших сівачів, що над'їздили.

На святковий спів і сміх сходилися каніївці з-за брами, що була широко відчинена. З сторожової вежі звисали чатові, споглядаючи барвистий натовп.

Канію вельми хотілося побути тут, хоча б перекинутися словом з Любавою, та згадав, що його чекають.

Притискуючи хлібину під рукою, ще раз поглянув на Любаву, яка не зводила з нього очей, поспішив за браму. Сини з возом застрягли позаду.

Його великий дім з маленькими волоковими віконцями посідає найвище місце в Каніїві. Звідси добре видно плесо Славути, що розлився аж ген до темних борів Славії. Видніється й причал під горою, де погойдуються лодії з опущеними вітрилами.

На ганкові господаря терпляче очікує Дойма. З того, що в домі гості, видно по її одягу: поверх сорочки накинуто строкатий далматик з широкими рукавами. Стан перехоплений золотим чересом. На голові — поверх білого убруса — маленька шапочка з хутряною облямівкою.

Її сумні очі ніби попередили царя: його чекають погані вісті.

Коли він зайшов до світлиці, коли гострий дух розігрітої овчини вдарив у ніздрі, а нечіткі, невиразні в прохолодному хатньому присмерку постаті прибульців, що заскніли в терпеливій мовчазності, підвелися йому назустріч, його одразу пронизав гострий біль. І відчуття непоправної втрати. Якусь мить не йняв віри... Клякнув...

...Знайома, зграбна, не дуже висока, як для роса, постать — цупка, жилага постать у чорній волосяниці.

Крусь? А де ж його обличчя? Де усміхнені очі? Замість них — криваві рани на все лице.

Як? Чому? Звідки? Невже це не сон? Хіба се правда, страшна й жорстока: там, де світилися розумом і відвагою карі очі Круся, — болісно яtringся кров'ю свіжі вирви.

— Крусю! — метнувся Каній навстріч, згрібаючи свого вірного вивідача в обійми. — Ти?

— Я, Дід-Ладо...

— Хто?.. Вони?..

— Вони, Дід-Ладо. Відплатили.

— Як?! — рветься з грудей.

— Вони се вміють.

— Кажі!.. Зараз же кажі!..

Каній нестямно зазирає в сліпі рани, ніби хотів у них знайти бодай невеликий проблиск душі Круся. Та дарма.

— Не мовчи, Крусю!..

— Я довго сидів у стані Адиля. Бо не знав, на що, зрештою, ваять хитрі яси. Знав, що вони за твоєю спиною, Дід-Ладо; змовляються з Боричем і ромеями іти на тебе. Знав, що хочуть ударити з Байканом — той спереду, а ці ззаду. Знав і таке: сини Адиля хочуть убити Борича і самим царювати на Слауті. Вавра навіть оголосив себе «другим Аттілою». Але я не відав, якою дорогою ітимуть вони і коли саме. І до чого домовляться з Адилем. Поклали, нарешті, вони підманути дурного Борича, вбити його й самим сісти на Перун-горі. Перетнути Дніпро. Піти згодом на Родень. Тоді я побіг сірим вовком. Я мусив попередити царя Борича. А потім — тебе, Дід-Ладо. Я перебіг Ворсклу, Псло, Хорол. А за Сулою, коли й зайшов у темний бір, мене наздогнали. Вони довго бігли за моїми слідами в снігу. І наздогнали. Серед них я вздрів давнього знайомого ромея з двору Зинона. Я їм сказав: «Не будьте рабами ромеїв». Та вони — на його домагання — викололи мені очі й сказали сміючись: «Отепер іди. Вивідуй!» І залишили мене серед вовчого виття й реву турів.

— А ти, Крусю? — з болем вирвалося в Канія.

— А я пішов, Дід-Ладо. Полікувався снігом і зіллям, що завжди при мені. І пішов. Уночі сидів на дереві, а вдень тримав Хорса ошукою, щокою ловлячи його доторки ласкаві. Ішов на запах диму. Вовком вив, аби собак розбудити. Так натрапив на житло мудрого віщуна, що привів мене ось до Почая!..

Крусь невиразно показав рукою вбік.

Лише тепер Каній поглянув на інших гостей. Упізнав Почая. Великий волхв полянський, що ніколи не стриже свого волосся на голові, стояв закудланий і грізний, ніби Перун. Сиве волосся хвилями спадало на спину й плечі. Борода сягала нижче пояса і була такою густою, що, здавалося, ніби й справді в її сріблястій хащі живе невеликий Чур, як у це вірив сам Почай. Широко розставлені темні очі світилися розумом і сумом. Три глибокі зморшки на переніссі ніби вказують на глибокі переживання духовного отця слов'ян.

Поруч стоять Дарило — копій великого роду даріїв, що мешкають у лісах понад річкою Дарницею, та Будик — воевода дерсвлянський з Во-

лос-гори. А вже за їх спинами — чорнявий юнак, що не зводить сумовитосних очей з Канія.

— Бориня? — дивується Каній, впізнаючи свого небожа — найменшого сина Борича. — Як батько?

Бориня опустил голову.

— Немає вже царя Борича, — глухо мовив Почай.

— І Борич-города немає, — озвався Будик.

Каній заглянув у криваві вирви Круся. Він це відчув.

— Так, я трохи запізнився. Дід-Ладо. Яси обігнали мене. Борич допоміг їм переправитися через Слауту на поромах і лодіях. Вони казали: «Ось підемо з тобою на Канія і заберемо тобі Родень». Він вірив. А коли своїм узвозом спустився в Санбатас зустріти, яко брата, великого царя ясів Адила, тоді його, коли він саме тримав хлібину в руках і промовляв до гостей, саме в таку мить його, Борича, проткнули мечем у живіт. Усе ж Почай встиг передати на всі три гори про вовчий намір ясів. І взялися всі три роди — поляни, деревляни й сіверяни — за мечі, за луки і стріли. Три дні стояли вони, посилаючи на ворогів хмари стріл, заливаючи їх гарячою смолою й окропом. Та ясів йшло тьма за тьмою. Саме Боричевим узвозом, що його Борич насипав для пишної стрічі ромейського василевса Зинона, тою дорогою яси й ввірвалися в Борич-город. Не щадили нікого. Навіть циркульники ромейські, кажуть, загнули. Хоч і не всі. Хто втік; той на Оболоні ховається. І в лісах довколишніх. Ждуть тебе всі вони, Дід-Ладо. Яко найбільшого бога ждуть. Бо Перун і всі боги відвернулися від полян.

— Порятуй нас, великий царю! — тихо, смиренно мовив Почай і низько вклонився, торкаючись рукою до встеленої торішнім дубовим листям долівки.

— Порятуй нас, — вклонилися Дарило, Будик і Бориня.

Каній стояв незворушно. Коли говорив Крусь, цар сумно похитував головою, ніби стверджуючи, що так воно й мусило статися.

Довго мовчав Каній. Ніби закам'янів. Нарешті озвався якимось кам'яним голосом:

— Яси таки сіли нам на плечі. Тут рятувати маємо не тільки вас. А — і нас. Усю Оратанію. Всенький слов'янський світ, якому Адиль загнав ножа в спину...

Тиша зависла в світлиці.

— Маємо думу думати, — сказав Каній. — Треба послати за Антом.

— Він тут, — озвалося з порога, якій переступила кощава постать великого волхва.

XII

Мужі сидять за столом при світлі свічі й раду радять. Думу думають. Після паркої мивниці та вечері, якою почастивала Дойма, всі розчервонілися, окрім Круся, обличчя якого зберігає смертельну блідість.

Каній запросив до ради і синів своїх — Яруна, Кия, Щека й Хорива.

І в світлиці стало тісно від широких пліч та налитих ведмежою силою тіл.

— Як Дажбог-гора? — запитує Каній.

— Стоїть, Дід-Ладо, — гордо випростовується Почай; і в його зболеваних, стомлених очах спалахують іскорки радісної втіхи. — Її утримують чільні мужі й волхви. До води ходять потаємною корою. Так само потайки й полянських дітей-сиріт затягли на гору. Не можуть потушити яси вогонь і на Волос-горі. Стріли ворожі туди не сягають, бо то під небом. Тож стоять боги, палають ватри. Та вогонь потребує поживи, вогонь може скоро загаснути, Дід-Ладо. Та й Перун-гора жде порятунку від росів.

— Що по дорозі чули-бачили? Що робить Пачемил?

— Пливли ми лодією по Слауті вночі, — розповідає Крусь. — У Триполі на високій горі сидить твій цар Домажир, нічого не діє, а тільки жде твого слова, великий царю. Боїться Домажир, що ні висока гора, ні широка

Стугна не відгородять його від ясів. У Витачеві чулисьме про твою січу з савірами та славную побіду.

— Тепер скажу: спасибі тобі, Крусю, та полянським мужам! — широко мовив Каній. — Стояли вони три дні, втримуючи ясів. А якби не втримали ті дні, то вдарив би Адиль на нас водночас з Байканом.

— Суть речеш, великий царю, — озиваються гості.

— Кажі про Пачемила, — нагадає Каній Крусеві.

— ...В Зарубі бачили й чули людей із Славії. Кажали вони нам, що Пачемил причаївся за стінами Славії, за широкими водами Альти й Трубайла та жде твого слова, великий царю, бо бачить з башти вдень ясів на конях, які маячать біля води.

— Як отак сидітимуть царі слов'янські за стінами городищ своїх та ждатимуть порятунку, то переб'ють кочівники усіх поодинці! — гнівно мовить Каній.

Наскільки дозволяє рана на виї, напівобертається до Круся:

— Де наші очі й вуха? Де Бор і Скор?

— Ще взимку, на Коляду, я послав їх обох до остготів. Бо мав певні вісті з Константинополя: Зинон підмовляв Теодоріха, сина Теодомира, рушити весною на Родень...

Від цих слів клякнуть всі за столом.

Каній спроквола підводиться з лави й починає ходити по світлиці. Під його ногами шелестить дубове листя та хрустять жолуді.

— Що хоче Зинон? — гримить голос Канія. — Невже наполог спопелити свій рідний край, що спородив його?

— О ні, — жваво озивається Крусь. — Зинон сього боїться. Бо тоді й ромеям кінець. Він просто хоче послабити нас. Він знає, що ніяка сила не знищить антів. Що вони встануть із попелища... Ромеї хочуть тримати нас, ослаблених і кволих, у покорі. Тоді вони матимуть велике могутнє військо, куди йтимуть слов'яни у найми навічно. Матимуть хутро, і віск, і мед. А ще він хоче...

Крусь змовк, і видно було, як під ретельно виголеною шкірою на щоках обурливо заграли жовна.

— Кажі, Крусю.

— Ще Зинон хоче таке... Запродав він, Зинон, свою отчину, рідну Оратанію. Віддурався від неї. І вельми кортить Зинону для впокоєння серця свого довести, що його родичі — слов'яни — здатні бути лише бидлом, рабами...

— А ми ними ніколи не були! — грюкнув кулаком по столу воевода Будик.

— І не будемо! — в один голос озвалися всі мужі. Очі їхні палали гнівом і звагою.

— Коли має прийти сюди Теодоріх? — запитує Каній.

— Гм, — Крусь розтягує свої тонкі пошерхлі вуста в глузливу посмішку. — Я добре знаю Теодоріха, сина Теодомира. Він прийде сюди лише й лише тоді, коли яси розіб'ють нас...

— Сього не буде! — вигукнув Кий. Всі мовчки повернули до нього голови, і він засоромився від своєї нестриманості серед мужів поважних.

Та несподівано батько схвильовано й вдоволено мовив:

— Суть речеш, сину. Сього не буде!

— А коли сього не станеться, — знову розтягнув свої вуста в гірку посмішку Крусь... — Тоді Теодоріх, син Теодомира, пришле слів своїх і дарунки, та й свататиме Либідь.

Каній довго дивиться в хриваві очниці Круся й каже:

— Отож маємо здолати ясів. Але — як?!

Він всаджується за стіл і оглядає мужів. Розважливо каже:

— Роси тепер ралють і сіють, як велять Ярило і Дажбог. Без сього не бути Оратанії. Ще й на торжок у Роські Поляни попливуть позавтра. Тож на ясів підуть молоді вої. Та чільні мужі, лицарі. Малою силою маємо здолати велику. Такий звичай росів з давніх-давен. А для сього...

Він пильно поглянув на Будика.

— Чи є воеводи в древлян, сіверян і...

— Немає, Дід-Ладо. Всі загинули. Ось на Волос-горі стоять біля вогню кожум'яки, ковалі, гончарі — всі древляни, а без воеводи... Як уміють...

— Підеш до них зараз ти, — несподівано вказав Каній на Щека. Юнак гордо випростався за столом, похапливо смикнувши за кінчик свого чорного вуса.

— Візьмеш людей — і вмілих воїв, гінців, і хитрих та пролазливих вивідачів, звідників. Подумай ось зараз же — кого...

Каній напівобертається тулубом до Почая:

— Мушу посилати синів своїх, бо нема коли і нема як добирати, думати, скликати. Їх же, синів своїх, знаю, бачив у січі... Вони єднатимуть мене з древлянами, сівером, полянами.

— Суть речеш, Дід-Ладо.

Каній знову звернувся до Будика:

— Хіба всенькі сіверяни на Дажбог-горі?

— О ні, їх там жменька. Решту загнав Адиль на Оболонь, між ріки й болота.

Каній вказав перстом на Хорива:

— Підеш до них ти. Не сам, звісно. Поміркуй ось зараз — з ким.

— Поміркую, Дід-Ладо, — радо відізався Хорив.

— Будику, де ще зачались люди наші?

— Тьма полян забігла під Корчувате.

Се — коли я скажу, Будику. І вдариш ними у спину ясам.

— Розумію, Дід-Ладо...

— А я? — нетерпляче озвався Дарило.

— Дарії? Вони ж ясів пропустили безборонно через Дарницю, — всміхнувся очима Каній.

Дарило розвів безпорадно руками:

— Сила ж бо яка, Дід-Ладо! Та всі дарії в лісі з ратищами.

— Коли так — переведеш їх тихенько через Слауту і до Хорива прориватимешся. Се теж, коли я дам знати.

— А я, Дід-Ладо? — несміливо подав і свій голос Бориня.

— Будеш біля Кия. Він вестиме молодих росів. За батька відомстиш у січі.

— І відомщу! — гаряче скрикнув Бориня, люто зблиснувши ясними, як у сокола, очима.

— Де старші брати твої?

— Порубані в січі з ясами.

Важко зітхнув Каній. І до Щека:

— Зараз ідеш і підіймаєш на ноги Латича, Пройку, Непривода. Ще кого?..

Щек аж почервонів і смикнув кінчик вуса.

— Частобора візьму, Дід-Ладо.

— Та-ак! — повеселіли очі Канія. — А ще?

— Наказку й Стегу...

— Умієш добирати, чадо моє. Не забудь і про Лютка. То гонець тобі, і вивідач, і лучник.

Каній напівобертається до Хорива. В того пашать шоки й очі блищать од збудження, але говорить швидко, ніби боїться, що його переб'ють:

— Зі мною підуть Рогач, Мужило, Порча, Луп, Косара, Тих...

— Добре, сину, най ще підуть з тобою Уж і Душило. А кого дамо Будику, Крусю?

— Оленька і Блюденя, — не замислюючись, каже Крусь. — А ще Ква-сика.

— А Дарилові?

— Най ідуть з ним Руслав, Рут і Верига.

— Вельми добре, Крусю. Тепер мовлю до всіх. Гінців і звідників надсилатимете вже завтра звечора до Перунового дуба за Витачевом. Там, де Качина балка. Знаєте?

— Знаємо, Дід-Ладо.

— Через ваших вістунів моє слово йтиме до вас.

Каній підводиться.

— Ідіть, сини, ідіть, діти мої, ідіть у битву за Рось, за Оратанію; за отчину.

— Йдемо, Дід-Ладо! — в один голос промовляють Щек і Хорив.

— А я? — похмуро озивається Ярун.

— А ти залишаєшся воєводою в Каніїві.

Щек і Хорив йдуть на свою половину дому, аби взяти зброю й обладунки. В сінях їх зустрічає притлумлений зойк матері.

Каній того не чує, замислено промовляючи:

— А що скаже завтра нам віче?

XXVIII

...На Божевому полі не затримувалися. Хоча тут, з-поміж бур'янів та бузинової хащі, спиналися руїни від стоянки великого царя антів. На місці літнього палацу Божа запалили вогнище й принесли бика в жертву богам, аби вони допомогли завтра відбити у ворога святі попелища Божгорода.

І знову — в путь. Кий поспішав. Хотів якнайближче підійти до Перунгори, де вже — як звідомили вивідачі — «другий Аттіла», лютий Вавра готується до січі. О, він не віддасть задаром Перунгори, на якій поклав заснувати столицю великої яської, власне аланської держави на Дніпрі, відкинувши полян і древлян у ліси та болота. Для того Вавра послав свого рідного батька Адиля скорити росів, захопити Родень. Для того лишив при собі найкращу і найбільшу частину війська, наймогутніших мужів.

«Ні, не буде по-твоєму, — гаряче мислив Кий, озираючись на свою дружину. — Перунгора має стати столицею слов'янського світу».

Не помічав, як повторював батькові думки. Проймався ними. І хвилювався. Не міг забути, як п'ять літ тому він — тоді ще зовсім юний отрок — зіткнувся з Ваврою на змагах під час велелюдної торгової в Роських Полянах. Вавра вибив тоді з сідла Кия.

«Тепер не виб'єш», — проймався рішучістю Кий.

І квапив військо, що мусило зайняти вигідні, зручні місця неподалік Перунгори.

Під вечір, перебрівши кілька річечок та розігнавши передові зухвалі загони ясів, роси й поляни зайняли зелені пагорби за якихось півтора-два гони від попелища Божгорода та Перунгори.

Обабіч западалися дикі пуші, глибокі глухі байраки, що гоготіли звириним та пташиним гулом.

Одесною чорніло густими дібровами урочище Перевісище¹, де любив ловити птахів та дрібних звірів сам Бож із своїми воєводами й синами.

Попереду пролягала широка прощоловина, якою поляни ганяли табуни коней на випас. Прощоловина виходила на широке поле, що його тутешні грецької ралили й засівали пшеницею, житом, ячменем, просом, гречкою, горохом, коноплею. Тепер поле дичавіло, заростало бур'янами.

«І звідки яси думали брати хліб? — гірко всміхався подумки Кий. — Та дарма, завтра по обіді се поле ралитимуть поляни. Позавтра засіємо його ярою пшеницею та ячменем. Ще встигне вродити — Купайло і Овсень допоможуть...»

За полем йшов глибокий рів, за ним — вал землі з поруйнованими та спаленими дерев'яними стінами. А далі — на сплюндрованій горі, де допіру стояв Боричгород, купно біліли намети, сновигали люди в кучматих шапках.

Кий довго видивлявся на них.

Він виїхав наперед, до самісінького поля, оглянути місце завтрашньої січі. З ним — Будик, Дарило, Бориня, Русян і кілька вивідачів.

¹ Нині Хрещатик у Києві.

Зранку, відколи Каній зліг на воза, Кий відчував якусь нову ношу на собі. Адже він уже не міг турбувати батька, життя якого згасало, а мусив сам давати раду і собі, і військові, мав хутко складати веління й проголошувати їх спокійним, твердим голосом.

Це була ноша великого царя. Від неї Кий не надломився. Навіть не розгубився. Навпаки, голос його набув за день великоцарської твердості й ваги.

— Як завтра йтимемо на ясів, мужі? — запитав, обернувшись до тих, що супроводжували його.

Вони дивилися на поле й мовчали. Думади. Бачили, як у скісних проміннях сонця, що ховалося за пуша-водицькі бори, зблискували плескуваті шоломи ясів, які з-за чагарів теж споглядали поле і, очевидно, так само міркували над завтрашньою січею.

Кий забачив окоренкувату постать Ваври. Збагнув, що завтра вони мають зіткнутися віч-на-віч. Так мусить бути — хоче того Вавра чи ні.

Вмить визріла думка. Не вистачило терпцю тримати її. Сказав:

— Першими підете на Вавру ти, Будику, і ти, Дарило. Заманите мені «другого Аттілу» в отсе жерло, — кивнув на прощоловину. — Тоді, коли Вавра опиниться тут, я дам знак братам своїм — Хориву й Щеку.

Він повернувся до вивідачів, які не забарилися зі словом:

— Хорив під ранок стоятиме там, де ти скажеш, ладо. І Щек скотиться з Волос-гори, коли ти даси знак.

— Добре! — втішився Кий. Додав: — А наші чільні мужі Оратанії — Мужнар, Воїло, Косара; Лютко і всі з ними хай засядуть одесною,

— Суть речеш, — жваво озвався Русян, погладжуючи свою руду бороду. — Я з ними стану, бо люблю вдарити з засідки.

— Ти наш дорогий гість, Русяне, — нагадав Кий. — Тобі в наметі бути. Негоже нам слів Новгороду в січ брати.

— Ні, ладо, тут виважується нині й доля Новгороду та всіх кривичів. Стану до січі, воеводо!

— Най буде так, — згодився Кий.

За їхніми спинами вже палали вогнища, парували казани, біліли намети. Табір оперезався двома рядами возів і являв собою фортецю. Отроки погнали коней пастися на луки біля річки Рикси, що вигиналася під пагорбами, на яких стояли табором роси й поляни.

Огнищани й волхви готували богам требу.

Табір лаштувався до вечері й спочинку.

XXIX

Це була тривожна ніч для Анта.

Звечора, вклавши Канія в ложе великоцарського намету, волхв заходився вже не лікувати, а рятувати великого царя. Та одразу в очах великого волхва і ліцця майнула розгубленість: п'явки, такі навчені й ніби аж заворожені ним, не брали Канієвого тіла. Хутко розповзалися, втікали геть. «Се вже його кров — суцільний трунок», — подумав з жахом. Та наступної миті отямився й гукнув отроків. Повелів гріти воду. Уклав Канія так, щоб його ноги по коліна грілися в цебрі з гарячою водою, куди він досипав усілякого зілля.

Воду міняли всю ніч.

Час од часу Ант майже силоміць прикладав до посинілих Канієвих уст торсики з цілющими напоями та з гарячою кров'ю жертвовного бика.

Проте Каній усе частіше непритомнів, і тоді отроки шпарко натирали його тіло мастилами, які давав Ант.

Під ранок великому цареві полегшало.

Не спав усю ніч і воевода Будик. При місячному сьйві, під погрозовий грізний гук лісу, утаємниченими стежинами надходили й надходили з вогких, темних, непрохідних пуш юрби полян, древлян і сіверян. Кінні й піші. З мечами і сокирами, келепами й гирями, косами й ратищами. І Будик мусив давати раду побільшеному війську, поділяти прибулих на сотні й

полки, наставляти воеводів, тлумачити, навчати нашвидкуруч, попереджати про дужого, численного й підступного ворога, якого треба вміло бити.

Цієї ночі став воеводою і молодий Бориня. Нетерпеливилось йому. Він аж тремтів пошвидше кинутись у січу, прорубатися до Ваври й відплатити за смерть батька Борича.

Та не судилося...

XXX

Сонце сходило з-за дарницьких лісів червоне й велике. Його довгі промені закривавили верхівки білих наметів в аланському таборі.

«Се добрий знак — запалають їхні намети», — подумав Кий.

Він у бойових обладунках. Вийшов на узлісся ще раз окинути оком поле січі.

За його спиною зблискують латами, шоломами Будик, Русян, Бориня, Дарило та кілька гінців.

Якийсь час мовчки розглядають ясів, що вже щільною, грізною стіною перегородили протилежний бік поля. Вони стоять величезним півколом. Посередині лучники. З боків — кінноті.

— Вони теж готують нам пастку, — проказав Кий.

— І їх не злічити, — докинув Русян.

— Бачу Вавру! — вигукнув запальний Бориня, хапаючись за руків'я меча.

— Так, він одесною, — сказав Кий. — Се добре.

Він повернув голову до Будика.

— Вдариш туди, на Вавру.

— Вдарю, ладо...

— І я на Вавру піду! — гаряче скрикнув Бориня.

Кий уважно подивився на Бориню. Подумавши, сказав:

— У другій лаві, брате.

Бориня невдоволено смикнув плечем, зблискуючи колючим поглядом:

— Піду в другій лаві, ладо.

Кий поглянув на Русяна:

— Пильнуватимеш, царю, — кивнув на Бориню.

— Пильнуватиму, ладо. Добре, що Вавра стоїть одесною. З ним чільні мужі — буде нам з ким помірятися силою.

І Русян, здививши коня, помчав назад: йому ще в обхід мужів вести.

— Будику, не забувайся! — нагадав Кий. — Січа твоя коротка. Подратуєш Вавру — і втікай. Заманюй його сюди.

— Знаю, — коротко відповів Будик, вдивляючись у ворога.

— Ладо, мені йти ошуюю? — не втерпів Дарило.

— Дарії хочуть сього?

— Хочуть, ладо.

— Іди. Тобі на поміч прийде Хорив.

Кий повернувся до гінців:

— Бачите, яка сила стоїть проти нас? Мусимо взяти хоробрістю, вмінням і вашою спритністю. Все.

Вони повернулись до табору.

Військо стояло напоготові.

Хоча його значно менше, ніж ясів, та Кий не засмутився. Залишивши коня біля отроків, пружною ходою попрямував до намету свого батька.

Каній напівлежав серед сірого мороку на шовкових курпачах. Ледь впізнати батька... Блідий. Ніби аж поменшав. Запали щоби й очі. Загострився ніс. Недавно такі пишні, сиві вуса звисають тепер кволо й безпорадно. Руки безсило лежать на кожухах, якими вкриті ноги.

Ант стоїть поруч з торсьником у руді, Волхв теж змарнів і аж зігнувся.

Притримуючи шуйцею піхви меча, Кий вклонився батькові. Сказав:

— Рушаємо, Дід-Ладо.

— Візьми мого щита з Славою, — тихо мовив Каній, і очі його волого заблищали.

Юг, що стояв у глибині намету, вийшов наперед з великим щитом, на якому гордо сяяло зображення богині Слави.

— І скажи слово до дружини, віще слово, — додав Каній.

Кий трохи розгублено поглянув на батька, на мить замислився, ніби ввійшов у себе, і твердим голосом пообіцяв:

— Скажу, Дід-Ладю!

— Тоді — іди!

Кий ще раз вклонився вітцеві й вийшов. За ним ступав отрок Юг у гладенькому скіфському шоломі, з важким щитом і списом у руках.

Уже сидючи на коневі, Кий, як це робив батько, зняв свого залізного шолома і передав його отрокові. Натомість перехопив щит.

Він вийхав наперед і став перед військом.

— Анти! — вигукнув, і слово це покотилося луною довкруг, а всі схвилювано заворушилися, бо чи не вперше після Божа їх — росів, полян, древлян, сіверців, даріїв — було названо одним спільним іменем.

— Ось буде січа грізна! — гримів голос Кия. — Ворог дужий. Він важить на весь наш веселий і вільний слов'янський світ. Бути чи не бути слов'янському світові вільним — най про се скажуть наші мечі!

І він серед заклої тиші висмикнув свого довгого кіммерійського меча з піхов та високо здійняв щит.

— Слава з нами! — загукали роси.

Вістря меча вказало на ворога, і роські лучники рушили, несучи поперед себе важкі, видовжені черлені щити.

За лучниками сунула кіннота Кия.

Коли лучники вийшли на поле супроти ворога, протрубив ріг — кіннота Кия розступилася, розпалася на дві частини, що потіснилися в лісові нестрі, а наперед вихопилися вершники хороброго воеводи Будика. Далі йшли вої Дарила й Борині.

Лучники перегородили щитами середину поля й пустили хмару стріл на ясів. Лише задзвеніла, загуділа мідь і криця бойових обладунків. Упали вбиті й поранені. Весело закричали поляни, яким найкраще було видно поле січі.

Яси теж затьмарили небо стрілами. Та знову закричали поляни Будика: ворожі стріли попадали до ніг роським лучникам. Так, роська стріла летить далеко і влучно! **Ще** немає в світі стріл, які випередили б її.

Яські лучники спішно посунули на зближення, хоча на їхні голови сипався нищівний град гострих наконечників... Та ось і яські стріли вп'ялися декому з росів у тіло.

Кий, тримаючи меч на луці сідла, повернув голову до Юга і щось сказав. Протрубив ріг отрока-джури, і полянська кіннота Будика, обминаючи одесную лучників, полетіла на ясів.

Вранішні промені сонця били прямо у вічі полянам, зате вони мали свою перевагу — котилися з гори. Тому навально, дуже вдарили в щільні ряди яської кінноти, безстрашно врубалися в них.

Заклекотіла січа.

Одесную так само зухвало й нестримно налетів на ліве крило ясів Дарило зі своїми відчайдушними даріями.

Закинувши сагайдаки з стрілами та луками за спину і вихопивши мечі, зійшлися, збилися щитами у важкому двобої лучники.

Загула, застогнала земля слов'янська. Залилася кров'ю гарячою і широкою. Здригнулася від смертельного крику і відчаю.

Затрубив тричі Юг... То знак для Будика. Та ні, не треба хороброму воеводи завертати свій полянський полк і заманювати ясів до прощоловини, в пастку Кия... Хутко отямилася п'ятитисячне крило Ваври. І навалилось на півтори тьми полян. Підібгало, потрошило, розтоптало. І вже злетіла буйна голова хороброго Будика, покотилася на землю, і вмить її затоптали кінські копита в землю рідну.

Гунула кіннота Ваври далі.

На коротенький час її зупинила дружина Борині...

Як лев, б'ється наймолодший син Борича; несамовито пробивається до Ваври, січе на капусту ясів. Та ось він, пронизаний довгим гострим списом, летить на землю. Отако враз розчавлено, вдавнено в землю останнього сина покійного Борича, але не останнього сина Полянїї.

О земле слов'янська! Де початок і де кінець твоїм стражданням?..

А яси кричали пронизливо й переможно, втоптуючи в землю полеглу дружини Боринї й вириваючись далі, наперед. Уже в дикому захваті не чує чорнооке смагляве воїнство, як протрубили три роги росів — знак для Хорива, Щека й Русяна. Ні, не бачить Вавра, як обабіч поля з лісу виринули роські велетні й своїми важкими шпичакуватими булавами, келепами, гирями, мечами, ратищами стали трощити, валити, косити ясів.

Бачить гарячкуватий Вавра лише те, як попередку чимдуж утікають поляни. Ось він — лицар списа — прохромив одного, збив з сідла другого кинув списа в третього, наздогнавши його й спритно висмикуючи свою зброю з окривавленої спини втікача.

Розпалився молодий хан. Мчить безоглядно, не бачить, що вже з військом своїм залетів у прощоловину, знову мить списом у чиюсь широку спину. Хоче Вавра на плечах росів і полян-утікачів увірватися в їхній табір, перекинути великоцарський намет, прохромити списом самого Канія, по тому відтяти голову роському цареві й високо піднести її на списові вгору.

Але в ту мить, коли Вавра несхибно цілив списом у спину якомусь втікачеві щось зі дзвоном вдарило йому в голову. Він збагнув, що збоку, з темної лісової хащі, на нього налетіла важка роська стріла, збила з голови золотого шолома з кінським хвостом. Оразу він спритно відбив щитом удар списа, що вихопився з того ж таки лісового мороку. Ще відчув, як хтось налітає на нього ззаду. Вавра рвучко осадив коня і, відкидаючись на спину, неймовірним кидком через себе — на такий удар здатний був, здається, лише Александр Македонський — вгородив списа в підборіддя здорovenного роса з безвусим, майже дитячим обличчям.

Тим часом обабіч з лісових нетрів звалилася на ясів свіжа кіннота росів.

Люто зблиснули в безсилій злобі чорні очі Ваври. Він звівся на стременах і враз, озираючись, побачив усю погибель ясів, що збилися, як отара овець, у прощоловині й вже не мають змоги повертати назад, бо вихід до поля закрили піші велетні з важкими булавами, якими вони трощили яські голови, ніби горіхи лускали. Не пройти і вперед: запрудила прощоловину кіннота.

Січа заклекотіла під величезними соснами й дубами. Та відчував, бачив, розумів молодий хан — не здолати росів, хоч їх і значно менше.

«Ех, батьку, добре навчив мене битися в степу, а в лісі, мабуть, і сам не вмів», — тоскно подумав Вавра, вправно орудуючи списом та хутко висмикуючи його з грудей нападника.

Раптово ошуюю помітив Кия. Впізнав одразу, хоча молодий роський воевода змінився. Поширшав у плечах. Скрем'язнів. З'явилася чорна борода, довгий в'юнкий вус. Пасма чорного волосся важко спадають на плечі. А погляд синіх очей став твердішим і відважнішим.

Кий також уздрів свого давнього противника. Від згадки про змаги під Роськими Полями, про ганебне своє падіння з сідла від удару Ваври лице Кия спалахнуло гнівним рум'янцем. Він сміливо рушив на Вавру, пильно стежачи за ним та заносючи над головою меча.

А Вавра, ще не вивернувши коня, раптово й різко перегнувшись, ударив списом у відкритий бік молодого роського велетня. Кий ніби цього й чекав. Умить перекинув, ніби пір'їнку, свого важкого щита через гриву коня, і спис Ваври лише ковзнув по кованій поверхні, подряпавши суворий лик великої богині Слави, й одскочив, ніби сама богиня гнівно відвела підступний удар. Подавшись за списом, Вавра ледь утримався в сідлі. Цього було досить, щоб зблиснуло лезо двогострого меча й голова Ваври полетіла на землю.

І спритно підхопив на спис котрийсь із джурів Кия. Закривавлена, кучерява, з вибалушеними червоними очима, голова молодого яського хана — «другого Аттіла» — попливла над січею, що згасала так швидко, як і спалахнула.

— По біді! — залунало гучно поблизу.

— Побіда-а! — неслося вже над полем, що його заповнили дружини Хорива й Русяна, свіжі юрми сіверян і полян, які чимдуж бігли до Перун-гори, де Щек з нечисленним загоном древлян змів розгублену яську сторожу, вдерся у ворожий табір. І вже там перекидалися шатра, летіли в глибоке провалля аланські вози, казани, курпачі: розгарячені мечі не щадили нікого, і Щек щодуху гукнув: «Ймити бранців!» І тої ж миті влучно відвів смертельний удар чийогось меча од переляканої вродливої дівчини, що безпорадно стояла біля золотоглавого намету, в жахові скрестивши руки на груденятах своїх.

— Ого, воеводо, маєш невісту; — гукнув хтось. — То ж наймолодша донька Адила.

— Ймити бранців! — знову крикнув Щек, захищаючи собою дівчину, яка в нестямі, судорожно вхопилася за плечі лицаря й припала до його спини.

— Побіда-а! — котилося над полем, над пущами і прощоловиною. Цей гук долинув і до роського табору, до Канія, що лежав на курпачах під опікою Анта і Почая.

Великий цар з останніх сил підвівся на лікоть і квало всміхнувся. Щось хотів сказати, та не зміг.

XXXI

Ще не встигли затихнути переможні вигуки над полем січі, як з лісів і пущ почали виходити люди. Передусім — древлянські славетні лічці, знахарі, волхви. Вони були у сірих полотняних строях. Обтягнуті широкими шкіряними чересами, на яких в кожного висіло безліч капшуків з цілющим зіллям та дерев'яних торсиків з життєдайними напоями. Вони кинулися до посічених-порубаних. А їх було безліч. Кров повсюдно текла струмками. На полі січі стояв глухий стогін, ніби сама земля стогнала від болю й страждань.

На полі з'явилися всюдисущі бабусі з чистими рушниками та сувоями білого полотна для перев'язування ран.

Далі гунули з лісів і діти. Навіть бранці-яси, які зносили вбитих, копали ями для них, розгиналися й здивовано позирали на людей, що йшли звідусіль. Бо це було ніби диво, що його явили слов'янські боги... За час короткого володарювання на Перун-горі яси не бачили тут жодного полянина. Ніби всі крізь землю провалилися. І ось вони — сотні й тисячі чоловіків, жінок, дітей, дідів та бабусь, які йшли зі своїх схованок, куди не могла ступити нога кочівника-степовика.

Виходили з боліт, що слугували надійним захистом од людоловів-кочівників.

Вели худобу. Несли своє домашнє збіжжя, ще й дарунки та обереги для переможців.

Несли навіть дерев'яного Перуна, що його допіру витесали з мореного дуба вправні майстри на Оболоні. І він був ще кращий, ніж той, якого спалив Вавра. Темний грізний лик з насупленими бровами та могутніми срібними вусами, кінчики яких спадали на широкі груди. Могутня вия, на якій навіть видно набухлі в напрузі жили. А на голові золоте волосся. У десниці пук золотих стріл.

Його одразу стали вкопувати на Перун-горі перед жертовним попелищем, що за ці дні пригасло.

А на полі січі до стогону посічених додалося жіночого плачу й зойку: то позбігалися матері, жони, сестри, доньки убитих і пораних. Вони заходилися давати раду своїм рідним — чи то споряджати їх в останню путь, чи рятувати зіллям та словом таємничим.

Вже розставляються казани на полі, розводяться вогнища, тешуться мивниці, де вої зможуть викупатися перед тризною.

...Глибшають ями для загиблих.

...Стоїть уже Перун. І палає вогнище перед ним. Ведуть білястих вгодованих биків для треби.

Живе Перун-гора! Живе земля слов'янська...

Великі волхви Ант і Почай скликають усіх вільних від робіт людей «на вічі» Перунові, аби обрати царів, які мають тризну розпочати.

— На вічі Перунові! — лунає над полем і Горою.

— На віче-е...

...Роські богатирі несуть на марах Канія. Великий роський цар невпізнанно зблід, схуд, поменшав за минулу ніч. Та все ж він усміхається людям крізь страдальницьку кволість, крізь безнадію, що чаїться в його загасаючих очах.

Канія заносять на Перун-гору, де його чекає поруч з жертвненою світовитесаний трон, вкритий коштовними килимами.

Одесную вже вишикувалися бойові дружини. Їх три. На чолі росів стоїть Кий у бойових обладунках, з яких ще не змило ворожу кров. Попереду древлян — Щек. Сіверян очолює Хорив, що спирається на свою важку булаву.

Ошуюю Гору займають три натовпи. Найбільший — то русочубі поляни. Менший — древляни. І зовсім невеликий гурт — сіверяни. Та на чолі кожного з них — мудрі старці й волхви.

Окремою згуртованою дружиною стоять дарії на чолі з Дарилом, якого так і не взяла ні стріла, ні спис, ні меч ясів.

Наперед — до Перуна — виходить Почай зі своєю велетенською кучматою білою бородою, у якій ніби й справді зачаївся добрий Чур.

Все завмерло на Горі.

Канію трохи полегшало, й він, зітхнувши жалібно, вдивляється в довколишній світ.

Дивовижна краса землі слов'янської відкривається з Перун-гори.

Звідси, з високого помосту, видніються ще дві гори — Волоса й Дажбога — що зараз стоять з обгорілими верховинами. Між ними западаються глухі глибокі пущі. На дні одної з них тече Киянка.

Далі серед верболозу й шелюги зблискує повновода Почайна, що несе свої чисті води в широке річище Дніпра-Славути. В гирлі Почайни — спалена гавань Санбата без вітрильників, лодій, довбанок.

А ген за широчезним плесом Славути синіють безконечні ліси даріїв.

Ошуюю вдалечині зблискує мірадами озерець та плесами річечок, зеленіє острівцями й луками благословенна Оболонь — вірна й вічна охоронниця полян, надійний захисток од кочівників.

Ніби аж сюди повіває прохолодою своїх густих борів Пуща-Водиця.

Каній скорбно всміхається цій красі, ще раз — ніби востаннє — озирає краївид і стомлено заплющує очі.

Нараз — ніби крізь товщу води — до нього долинають слова Почая:

— Чуйте, анти!

Захвилювалася Гора. Загудів натовп, ніби пробуджений рій в дуплі.

— Чуйте, слов'яни єдинокровнії! — збуджено бринить далі голос Почая. Всі затихли, припишкли. Слухають.

— Сьогодні боги принесли нашим братам-русам...

Він запнувся, поглянув на Кия і Канія, — поглянув збентежено, можливо тому, що назвав росів по-древлянському русами, і, махнувши рукою, вів далі:

— ...Принесли боги перемогу над лютим і хитрим ворогом, котрий столочив, спалив, споганив нашу священну гору Перуна, а хоробрий Щек не дав сього зробити з горою Велеса та й Дажбог-гору захистив. Тож уклонімося Перуну і богам за перемогу, анти!

Вся Гора низько вклонилася Перунові та вогнищу.

— Анти! — знову гукнув Почай. — Ми просили русів прийти на поміч. І вони прийшли. Їх привів великий цар Каній. Він не пожалкував най-

дорожче — синів своїх! Він прислав хоробрих Щека й Хорива до розгублених сіверян та древлян, аби згуртувати їх та в січу повести. Ми бачили сьогодні, як вів русів Кий, як хоробро билися Щек і Хорив, молоді, але славні воєводи й мужі... Вклонімося Каню, анти! Вклонімося хоробрим русам...

Натовп тисячоголово й щиро схилився в глибокому доземному поклоні перед Канієм, Києм, Щеком, Хоривом і всіма росами, що стояли схвильовані й радісні.

— А тепер, анти, думаймо, як далі жити будемо, — поважно мовив Почай.

— Купно! — скрикнув худий старець, змахнувши кістлявим кулаком.

І ніби розверзлася Гора, вибухнувши тисячоголосо:

— Купно-о-о!..

Коли стихло, Почай мовив:

— Бачу, що всі пристаєте на се. Тож тримаймося, анти, купи, як заповідав нам великий Бож, як домагався сього все своє життя преславний цар Каній та мудрець землі руської — Ант. Та коли покладали жити купно, то обираймо мудрих і дужих царів, аби могли вони захистити нас, коли стане потреба в сьому. Обираймо царів і для полян, і для древлян, і для сівера, що з нами сидять на горах сих... Думаймо, люди...

Загомонила Гора.

Враз із натовпу полян вийшов наперед кругловидий огрядний муж з коротким мечем на чересі. Він поважно вклонився вогню. Перунові й росам.

— А поляни всю ніч думали, — мовив і ступив ближче до Кия, що стояв кремезний і незворушний, як дуб. Шуйця вільно лежала на руків і важкого меча.

— Воєводо Кию, — мовив кругловидий муж. — Ми, поляни, — суцї і ті, що полягли на полі і вже втоптані навіки в землю, але воля їхня і слово їхнє лишилося з нами: ми всі просимо тебе, аби ти став нашим великим царем і сїв на цій горі, а ми тобі город новий поставимо ось тут і назвемо його не Боричем, а Києвом. А вже тоді з нами буде міць, і сила, і слава. Волимо тебе, Кию.

І кругловидий низько вклонився Києві.

— Волимо-о-о... — гримнули поляни.

Схвильовано хлюпнула синява в очах Кия. Він знічено, навіть якомсь розгублено, озирнувся на батька. Але Каній знеможено заплющив очі, хоча худе, страдницьке обличчя було осяяне тихою, вдоволеною усмішкою.

— Волимо! — наполягали поляни.

І Кий, скинувши шолома, низько вклонився полянській громаді. Волхви піднесли йому золоту шпичакувату невелику булаву, а старці посипали його буйну чуприну гарячим попелом з жертвні.

Тим часом до Щека, що поправляв свого молодецького вуса, підійшов старець, обличчя якого поспіль змережали глибокі зморшки, а очі синіли добром і лагідністю, ніби осіннє небо.

— Воєводо Щек, — мовив урочисто старець. — Немає в нас, древлян, що стоять на Волос-горі, немає мужів чільних. Одних (покійний вже Борич) вигнав геть до Живка в болото, а другі наклали головами в січу з ясами. Молодий еси, Щек, а слава про тебе лине, яко про чільного мужа й хороброго воя. І серце маєш од батька добре і мудрість од нього перейняв... Тож просимо стати царем на Велесовій горі, де ми город тобі поставимо й годуватимемо тебе і жону твою, що ти її добув сьогодні в січу. Волимо тебе царем...

— Волимо-о-о... — загули древляни.

...Спаляхнули рум'янцем шоки і в Хорива, коли до нього підступили усім гуртом знедолені сіверяни — підійшли з жонами, дїтьми, старими бабами. Глухо, але шанобливо заговорив кремезний чорнобородий муж з пожнім рукавом замість правиці:

— Сидимо ми на Горі, де Бож нас посадив, аби ми огонь стерегли перед великим богом та аби теж мали змогу торгувати з ромеями по Славуті.

А проте немає вже майже нас. Наш цар — старий і хитрий та полохливий — давно утік до Пачемила, віддавши нас на поталу Боричеві, в якого рабами ми стали. А треба нам царя дужого й молодого. Ось такого, як ти, Хориве. Будь нам за воеводу й царя, а ми тобі й жону знайдемо — найліпшу сіверянку. Хоч молодий еси, але навчиш нас жити так, як руси живуть. Волимо тебе, Хориве!

— Волимо! — щиро підхопили старі й малі, мужі й жінки, обступаючи розгубленого Хорива та підкидаючи йому на спітнілу чуприну (бо ж ніхто не міг дотягтися до його голови рукою) пригорщі попелу й землі.

Веселий гомін висне над Перун-горою.

— Браття мої! — вигукує Почай, і Гора затихає. — Ось побралися знову три гори між собою та з русами, як заповідав преславний Бож та як було за далеких-далеких часів Троянових... Нагадаю, що наш великий бог Троян любив, коли сі гори живуть купно, бо сі гори породили і його. Від сих гір він, великий наш Троян, проклав при місяці стежину на нові землі — і на Стару Полонину, і в Скандінавію, і за Ітиль-ріку. Були Троянові дороги, та й заросли билієм. А ось руси знову проклали Троянову стежу... То най знову стелиться Троянова тропа для нас в усі світи! Най завжди будуть руси з нами!

— Най будуть руси з нами! Най буде тропа Трояна! — загукали дужі голоси звідусіль. Знову завирувала Гора.

— Ось цитьте! — почувся роздратований, хрипуватий, але дужий голос.

Усі здивовано замовкли. Відтак заусміхалися: на середину Гори вийшов ширший, ніж довший, Одолян зі своєю страшнющою довбнею на плечах.

...Розхристана, мокра на спині від поту сорочка з потьмянілою мережкою. Обідрані колючими кущами рясні шаровари. Босі чорні від землі й болота ноги. Кругловиде лице його лосниться від поту. На лоба сповзають тоненькі пасма мокрого волосся.

Всі ці дні Одолян ішов за військом зі своєю булавою-довбнею, що не вміщалася на жоден віз. Тож довелося нести її всю довгу дорогу на плечах, хоч це, очевидячки, вже не по літах Одолянові.

На січу він не встиг, а роси не втікали, тож ворога зупиняти довбнею не довелося. Може, тому Одолян був трохи сердитий. Він саме надійшов до Гори, коли промовляв Почай, і тепер рішуче ступив на середину Гори.

— Ану цитьте, кажу! — повторив він і, полегшено якомсь зітхнувши, оглянув усіх.

— Люди дорогії, — почав, — поляни, деревляни, і ви, сіверці. Браття! Коли вже всі звете нас русами і хочете бути довіку вкупі з нами, то най оця земля ваша, кров'ю слов'янською щедро полита, най вона від сьогодні зветься Русь... То...

Він у захваті, з усього маху вдарив своєю довбнею об землю, що аж Гора здригнулась і загула...

— ...Най буде Русь!

Мить стояло якесь дивне заціпеніння, всі з подивом, широко всміхаючись, ззиралися між собою. Нараз Гора вся вибухнула тисячоголоса, збуджено, радо:

— Русь! Най буде Русь!

Цей одностайний гук громохко котився над Почайною і Дніпром, линув ген до дарницьких лісів, до Оболоні й Пуші-Водиці.

Київ увійшов у мою пам'ять як віддавна знайоме місто. Я наче знову опинився вдома. Я не чужинець серед вас, українці! Просто трошки загаявся зі своїм приїздом.

*Філіпп БОНОСКИ
(США)*

КНЯЗЬ КИЙ

У драматичній поемі «Князь Кий», уривок з якої пропонуємо увазі читача, оспівується єднання слов'янських племен в один союз і заснування Києва — його столиці. За фабулу твору взято найнапруженіший момент цієї знаменної події, коли вирішується доля самої ідеї об'єднання. Автор подає своє прочитання відомої легенди про Кия та його братів, вважаючи їх побратимами, вождями окремих слов'янських племен.

КИЙ

Прошу, братове, хліб переломить!

Князі підходять до заставленого стравами та напоями обруса, розстеленого під дубом. Сідає Кий, а потім Щек і Хорив. Розміщуються й дружинники. Хто на колоді, хто на пеньку, сідли чи й просто підібгавши під себе ноги.

Чарка одна на всіх. Наливши її, Варивода подає Києві як старшому серед князів

КИЙ

(піднісши чарку)

Нехай боги дарують силу нам!
Ця чарка вам, Перуне, і Даждьбоже,
І Волосе, і Хорсе — всі боги!
(Виливає вино на землю біля дуба).
Поклали м'яса в жёртовний огонь?

ВАРИВОДА

(наливаючи в чарку)

Поклали, князю. Жертва наша щедра!

КИЙ

Тож будьмо мудрі пивши!

ВСІ

На здоров'я!

Кий випиває і передає чарку Щеківі. Той забирає глека з вином у Вариводи, що хотів йому налити, і наливає сам.

ЩЕК

Я п'ю за меч! Щоб гострий був, щоб ворог
Його боявся!

ДРУЖИННИКИ

Князю, будь здоров!

Щек п'є і передає чарку Хориву.

ХОРИВ

(підносячи наповнену Вариводою чарку)

А я за дружбу вип'ю! І за пісню,
Що серце наше в тузі веселить!
Без пісні важко жити, як без любові
До жінки і до рідної землі.
За дружбу й за любов!

ЩЕК

(іронічно)

Любов'ю

Від ворога землі не вбережеш...

КИЙ

Любов і меч! І різне, і єдине...
Любові недостатньо, щоб прожити
У світі, де жорстокість і наруга
Беруть так часто гору над добром...
Потрібен меч!.. Проте і без любові
До племені й до рідної землі
Меч буде лиш залізом. Хто з'єднає
Любов і меч, хоробрість і добро —
Той вистоїть, умножиться й осилить
Напасті всі.
Пий, князю, за любов!

ЩЕК

Ти мудро, Кию, мовиш. І покони
Нам прадідівські кажуть про любов...
Гляди лишень, щоб ми не долюбились
До рабства, як бувало вже не раз.
І римляни погордливі і готи
Нам крові попускали, бо вони
Мечеві поклонялися. А гунни
Любов'ю нас примучили? Мечем!

КИИ

Меч може і зламатись. А любов,
Добро й орало — вічні! Де вони,
Поклонники мечеві? Пошезали,
Як дим чи як уранішній туман.
А ми живемо, множимось, мудрієм
Та сили набираємось!

ВАРИВОДА

Ще гунни
Нікуди не поділися...

КИИ

І їм
Судьби не оминуть, що карає
Гнобителів народів і добра!
Кров кров'ю відливається, наруга —
Наругою та вічним забуттям.

ЩЕК

Судьба судьбою, Кию, та й самим
Про себе дбати треба...

КИИ

А для чого
Ми з вами тут зійшлися? Щоб подбати
Про землі наші, зібрані в кулак.
П'ять пальців ось — тонких і малосильних.
Щось кожен варт. Та, з'єднані в одне,
Вони стають рукою, що тримає
І меч важкий, і плуга, і коня!

ЩЕК

Злютованих п'ять пальців — то чудово.
Дажьбог це діло теж благословить...

Та тільки, брате Кию, не забути б
На radoщах, на силі, на добрі,
Що лиш один з тих пальців безіменний.
Всі ж інші — мають їм'я і свої
Властивості й ознаки...

КИИ

Надаремно
Хвилюєшся ти, князю. Я хіба
Їх злити прагну в лапу, як у гуски?
Я теж за руку! Вправну і міцну,
Де кожен палець вільний. При потребі ж
Вони як стій стискаються в кулак
І б'ють щосили недруга! А лапа
Годиться тільки воду загірбать...

ХОРИВ

І п'ятого потрібно наректи!
Без імені людині чи народу
Не може бути щастя. Кожен прагне
Своєї частки слави. Забуття
Чекає безіменних ще до смерті.
Яка їм честь і слава, як нема
В них імені! Це, мабуть, найстрашніше—
Без імені прожити і зійти
До царства тіней...

ЩЕК

Власне, «безіменний» — це теж імення.

КИИ

Йдеться не про те.
Хорив уболіває, як і кожен,
Хто тут сидить, не тільки за Троян,
Відродження якого нам судилось,
А й за усі слов'янські племена.
Я так тебе, Хориве, зрозумів?

ХОРИВ

Так, Кию, так. Трояну розростатись,
Міцніти і підноситись. Біда,
Коли ми — сіверяни й деревляни,
Поляни й уличі — позбудемось імені!

ЩЕК

А я про що вам мовлю!

КИИ

Суть єдині
Ми в мислі цій. І свідок нам Дажьбог!

*Дня 1 травня 1474 р. вступили ми до міста Києва.
Воно лежить на кордоні Татарії. Сюди з'їжджається
багато купців з Великоросії із різними хутрами. У Ки-
єві дуже багато хліба і різноманітного м'яса. Мешкан-
ці звичайно проводять час з ранку до третьої годи-
ни за справами, а потім ідуть до шинків, де залиша-
ються до пізньої ночі...*

*Амвросій КОНТАРІНІ
(Венеція) 1473 р.*

ТАК ПОЧНЕМО ПОВІСТЬ СІЮ...

Оповідання

могутній володар половецьких орд хан Тугоркан все ще стояв за Желанню. Не жадав іти в степи. Хижим оком, яко шуліка, виміряв звідси відстань до Ярославових валів і Золотих воріт Києва. Знав уже добре: не більше десяти поприщ, чверть дня тихої ходи. Ось тепер він змусить златоглаву столицю русичів схилити перед ним свою звитяжну горду голову. І, нарешті, він забере у лукавих ромеїв йому обіцяне золото: за розор Русі.

Давно муляє її можуть візантійським царям. Доки стоятиме Русь, доти не спатиметься їм спокійно. Тому й мусять запобігати перед усіма кочовими ордами — платити їм велике золото, щоб шарпали постійно її землі... І Тугоркану обіцяно чимало... Але тільки обіцяно... Тепер же він спинився біля валів Києва. Один стрибок — і давній таємний суперник Візантії буде повержений. І бряжчить важке ромейське золото в шкіряних мішках Тугоркана!

Але нині київські мошці запропонували йому відкуп. Не тільки сріблом-золотом і табунами. Сказали йому: київський князь Святополк давно удівець, дай йому в жони свою дочку Тотуру. І твої онуки тоді дістануть руську землю у спадок. По правді руській. І будемо жити в мирі й злагоді.

Тугоркан довго розмислював. Яка користь від того буде їм, половцям? Тотура покладе початок нового роду руських князів — з половецькою кров'ю. Вони стануть великими князями на Русі, і орди степовиків будуть їм могутньою підмогою. Тоді це буде єдине — Русь і Степ. Тоді вони разом зможуть зламати шию ромейській Візантії, що не дає супокою їм — постійно нацьковує і на половців то печенігів, то болгар, то інші племена. Візантія часто руками ж половців побиває то печенігів, то болгар. Цар Олексій Комнін недавно запросив Тугоркана і хана Боняка іти проти печенігів. І половці жорстоко їх побили. Але ж чи вистачить золота у ромейських царів, щоб відкупитись од з'єднаних ратей половців і русичів?! Чи не дешевше буде возносливим ромеям схилитись перед силою Степів і посадити на трон царський половецьких ханів? Адже ромейці хилили голови перед завойовниками: норманнами, готами, булгарами, хозарами... Їхні вожді не раз сиділи на царградському троні у царській короні...

Що являє собою блискуча імперія — Візантія? Олексій Комнін оточив себе людьми худорідними і вождями кочових племен. Імперію шарпають

постійно норманни, печеніги, турки, а всередині її роз'їдає ворожба церковна — спалахують бунти богомолів, павликіан, виступають м'ятежні супротивники Комніна — Девгеневиц, Псевдо-Лев...

Як ніколи, зручний час для половецького набігу!

Але самі половці Візантії не зрушать. Їм би у пригоді стала Русь. Тож нині він і замислився. Добрі слова мовлять київські бояри! Тепер він перехитрить лукавих ромейців. Раніше вони штовхали його на Русь, віднині він, Тугоркан, поведе великі раті на Візантію. І не знайти ромеям стільки золота, щоб відкупитись од них!.. Добре діло намислили київські бояри!..

Тугоркан послав у Степ за Тотурою. Хай-но сюди поспішає! Овдовілий Святополк стане здобиччю в її ніжних обіймах. Християнський бог-повелитель не дозволяє князеві мати багатьох жон. Тотура буде його єдиною великою ханум! Вона зуміє тримати князя в своїх теплих тугих долоньках — адже в її тілі тече гаряча кров євшанових степів, напоєних сонцем... О Тотуро! Ти не відаєш ще, яка доля судилася тобі і твоєму народові!..

Тугоркан щасливо потирав долоні й вичікував послів зі Степу. Вертати назад — боявся. Хто знає цих русичів — пообіцяли одне, а потім ще передумують. Ні, він чекатиме тут, звідси, коли що, кожну мить зможе посунути свою орду знову на Київ...

Нарешті Тотура прибула зі своїми вежами. Почалися довгі й нудні пересилання послів. Швендяля туди-сюди то бояри, то менші половецькі хани, то ратники...

Тотура терпляче чекала. Обличчя ханівни було все закушкане дорогою шовковою шаллю, добутою у ромеїв. Лише очі блищали з-під неї. То ошаліло радісно, то тужно. І чим більше спливало днів у тихих хвилях мальовничої Желані, чим довшими й холоднішими ставали ночі, тим більше метався по своєму стійбищу Тугоркан.

Чому зволікає київський князь? Чому так ретельно готуються бояри до цього шлюбів? Щоє злонавмисне замишляють... Та тільки нічого з того не вийде — його орда відразу ж опиниться біля Золотих воріт!

Нарешті Тугоркан відверто розгнівався. Князевому послу не велів сісти. Висмикнув із золотих піхов свою криву шаблю (дарунок Олексія Комніна!), подав гінцеві.

— Не хоче князь стелити весільний дастархан¹, хай прийме мій меч.

Це була війна.

Боярин Поток і тисяцький Путята упріли, скликаючи знову до гридничі думців князевих. Не жадали йти. Пересварилися між собою, перечубилися, роз'єдналися — стали довічними ворогами.

Що робити київському князеві? Як відбитись від Тугоркана? Кривий меч на столі. Князеві треба або послати срібний келих — і кликати гостей на весілля, або ж виставити проти половців рать. Кликати Мономаха і всіх менших князів. Але дружини у них невеликі. Буде так само, як на Стугні: перемелють їх, як зерна жорнами. Кликати сторонських князів? Лядських, чи угорських, чи ще яких... Але вони не будуть воювати за інтереси Русі. Половці їх не дістають — вони ще й раді, що Русь слабіє від орд. Та навіть коли б і згодилась прийти — не встигли б допомогти. Тугоркан від Золотих воріт у кількох поприщах...

Вести у княжі хоромини ханівну? Ганьба роду Рюриковичів! Були тут і свейські, і англійські королівни, й грецькі царівни, і польські князівни. Але щоб дика половчанка... Та, певне, це єдиний вихід для київського князя утримати мир з половецьким Степом.

Боярин Поток витирив рукавом сорочки лице. За останні тижні геть зовсім змарнів, аж тілом змалів. Під очима обвисли синюваті капшуки. Він тепер втямив, що то є для Русі половці. У Турові, за драговинами, не уявляв собі навіть, яка то боротьба упала на плечі русичів у степу — не на життя, а на смерть. Тепер лиш відчув усю її важливість. Тому пристав до поради Яня і Путяті Вишатичів: брати Тотуру в княжий терем. Але знову ж

¹ Дастархан — скатертина.

чухав потилицю — печерський ігумен Іван, цей борзоречивий писець, потрясатиме патерицею, сипатиме анафемами і прокляття.

— А буде нам ліпше взяти любов і ряд між усіма князями руськими і стати супроти Степу! Злобжний і козний половчин хоче зібати мугуть нашу зсередини. По наущенню ромейів, то певно!

— У Святополка є дорослі чада від першої жони. І спадкою сини від неї ж: Мстислав, Брячислав, Ярослав. Їм же стіл київський по закону успадковувати. Пощо боїмося? Хай буде у нього та половчанка...

— Для того хіба зложотний Тугоркан стоїть ордою під Києвом? — озивалися Чудін та інші. — Та він не піде звідси ніколи і нікого не допустить на київський стіл, окрім своїх онуків. І буде завжди чвари піднімати!

— Те-те... коли то ще буде!.. Доживіть... А тут половчини наших смердів у полон ведуть. Ниви наші топчуть. Скотину відганяють. Люд голодний і босий...

— То так... так...— хитали бояри головами. І згоди своєї не давали.--- Ганьба руському імені — з дикими половцями ріднитись.

— Нехристи ж вони!

— Похрестить потрібно...

І знову починалася колотнеча.

Під Києвом же диміла руська земля. Лилися сльози сиріт. Стогнали бранці...

На поклик Путяти знову приповз знеможений хворобами і ранами Янь Вишатич. Сохло, горбилось маленьке тіло боярина Яня. Ось-ось душа випурхне з нього... Але таки приповз. Горять його погости під Києвом. Розорені села на Пороссі...

Ігумен Іван прийшов з цілим почтом чорноризців. Нестор-книжник, скопец Єремія, диякон Феоктист, пресвітер Сильвестр. Розсілися мовчки по лавицях світлиці. Знову думу думали. Але вже не так лютилися. Крива шабля Тугоркана лежала на багрянці, якою був засланий стіл у княжій гридниці. Крива шабля висвічувала на руків'ї коштовними самоцвітами. Олексій Комнін не поспушився на дарунок половецькому хану — аби той швидше забирався з прикордоння... А може, платив наперед за сей похід? За розор Руської землі? То лукаві ромейі! Вони добре навчилися направляти чужі мечі проти своїх суперників...

Ігумен Іван блискав очиськами, хмарив широкі чорні брови, заперечливо тряс уже зовсім білою головою.

— Не бути сьому! Не даю своєї згоди... Хан Тугоркан хоче накинати на нас ромейське ярмо. Хитрець Комнін сидітиме спокійніше, коли Русь буде під арканом половецьким...

Святополк зіщулено сидів на покуті, ховав очі за розпухлими, рожевими від безсоння повіками.

— Біда вся від недолугості твоєї, княже! Не здумав ради з усією дружиною старою і боярами великими, коли послів половецьких приймав. Творив раду лише з тими, хто прийшов із тобою, з туровцями найбільше. А що відають вони про Степ? Вони завше за нашими спинами владичествували у своїх землях. Яко нині те роблять інші.

— І за Стугну пішов, не послухав брата свого мудрійшого, Мономаха... Слухав же несмислених...

— Тако і буде в нашій землі, допоки недолужці владарюватимуть...

Боярин Поток зіскочив на ноги:

— Чули се? А що зараз мусимо робити? Яку відповідь дамо Тугоркану на це? — ткнув пальцем у шаблю.

У гридниці залягло мовчання. Нарешті Янь Вишатич сухо відкашляв своє вузьке горло і мовив:

— Стою на своїх словах: взяти Тотуру в терем. Не бувало ще такого, коби жона князева кермувала мужем. І не буде!

Святополк стрепенувся. Очі його засвітилися надією. Воістину того не буде... Вичікувально глянув на Потока. Боярин важко поклав на стіл кулак.

— Я так мислю: хто пристає на сю раду, хай залишається. Хто ні — хай іде собі і рать набирає...

Ігумен Іван зірвався на ноги, стукнув патерицею об мостини і широким кроком попрямував до дверей. За ним поспішили Єремія і Сильвестр. Нестор і Феоктист не зрушили з місця. Ігумен від порога кинув на них здивований погляд.

— А ви?

— Ми лишаємось, владико. Хай мир прийде на Русь,— відповів Феоктист.

— Несторе, і ти?

— Хай буде мир...— суворо блиснув очима книжник.

Іван ступив ще два кроки до входниці, потім скинувся. Обома руками зірвав із своєї голови чорний клобук — простяг до Нестора.

— Несторе... бачу, я не годен бути ігуменом... Передаю тобі ігуменство... і патерицю... і пергамен свій...

Нестор швидко підійшов до Івана, взяв у руки клобук, обличчя його зблідло, аж випрозорилось.

— Владико... пощо спішиш? Сам же велів кликати Святополка із Турова. Підпірав його. І тепер — поможи. Важкі часи нині для Русі...

— Не могу, брате...

— І я не могу ігуменство прийати. Отець Феоктист, візьми клобук ігуменський... Неси його достойно... А я — я біля пергамену сяду. Візьму до рук писало... То мій уділ...

Ігумен Іван мовчки вклонився і вийшов за поріг. Тривожні, мовчазні погляди проводжали його в спину.

— Він ніколи не любив мене! Він завжди був супроти мене. А тепер бог надумив його! — спалахнув Святополк.— Він ще у Новгороді проти мене ворохбу піднімав! О!..

— Княже... Ігумен Іван велів тебе сюди кликати. По його волі я тоді приїхав до тебе на Туровщину. Його вини перед тобою немає!

— Несіть Тугоркану коровай пшеничний на рушнику — беремо ханівну Тотуру собі у великі княгині. Хай буде мир із Степом...— врочисто підвівся боярин Поток.

Під дверима гридниці, в сінях, залопотіли чийсь шкураки. І вже з ганку чути було:

— Сі-і-длай!..

Боярські послі збиралися до Тугоркана рядити весілля...

Феоктист перехрестив Святополка.

— Денно і ношно буду за тебе благати бога. Да укріпить тебе в розмислі і силі. Кермувати землею руською нині важко і наймудрішому... Печерська обитель за тобою, княже. Керлуй державно... Лиш не давай сили гречинам-ромейцям, яко було сіє раніше. На кафедри єпископські шли русичів — наша братія печерська тобі допоможе. І скрізь, по всій землі руській, владики до тебе народ горнутимуть, молитвою широко підпиратимуть і дієм. А зараз — візьми в наших монастирських онбарах хліб. Роздай людям у спалених селах. Полегши тягарі смердам. І бог заступиться за тебе, а люди — благословлять. Тоді й прийде час наструнити тятиву на ворогів ординських. Амінь.

— Владико... Не забуду сіє. Братію твою жалуватиму.

Святополк розчулено припав до руки Феоктиста.

— Бог воздасть тобі...

— Поставлю новий храм на пам'ять дня сьогоднішнього... і його святого... який се? Га?

— Сьогодні день святого Михайла...

— Буде храм Михайлівський... Упомни, отче...

Феоктист витер чоло рукавом. Бояри-думці розходились.

Феоктист із Нестором простували до своїх Печер.

— Шкода отця Івана... Чесну душу має... І для обителі нашої трудів не жалів, і для держави...

— Наука його нам залишиться. Учив же — стати вище від суєти, прозрівати будучину, а сам — потонув у суєті.

— Не витерпів Святополчок мізерності. Важко сіє, брате.

— Потрібно того Святополка до себе пригорнути, розум його направляти. В руках він у бояр. Що хочуть, те й роблять з ним. Найпаче отой туровець Поток... Щоправда, вже обтерся в княжій гридниці. До київських бояр прислухається.

— Бо в нього тепер багато погостів на полудень од Василькова. Половецька орда і йому дошкуляє! — засміявся Нестор.

— Он що!.. Ну, а нам пильнувати свою справу. Нам від чварів князівських землю берегти... А половчанка — жона. Прийме християнську віру — і все тут...

Далі йшли мовчки.

— Про що думаєш, брате Несторе?

— А про те, що тепер і нам треба по-іншому на світ дивитись. І мені також. Отець Іван віддав мені пергамен, літопис наш. Думаю собі, що то веде державна справа — літописання. Має навчати волостелів наших та й нас. От, скажімо, Святополк. Зі своїми туровцями тільки й радиться. Від інших смислених відділився. А пращур його Володимир — той умів вислухати мудре слово і від чорних людей. Думцями своїми робив. От як того подільського кожум яку і його сина, що печеніжина подолав перед валами Переяслава. І ще багато бають таке, що робили наші старі князі, як народом міцнили землю. Князям нашим нинішнім те все було б в науку...

Феоктист непомітно зітхав. Не рівнятися йому в тих розмислах із книжним Нестором. Древніх пергаменів не читав, в грецькому письмі не сильний. Ледве подолав Бориса і Гліба, аби службу у храмі відслужити достойно. Мудро написав Нестор про смиренство молодих князів, що прияли смерть від руки старшого брата. Тепер усі владики повчають своє стадо, а надто свавільців можних, що бог велів слухати державців. За сіє — даровано буде їм рай небесний, яко Борису і Глібу. Оце житіє Несторове — оружжа добре, що міць державну тримає. Тепер, може, й Несторове літописання стане таким.

— Мудрий еси, брате Несторе. Хай тобі бог помагає в тім ділі... — тільки й відповів...

Осінь шелестіла сухими травами. На плечі обох чорноризців повільно спадало золоте й багряне листя кленів, осокорів, дубів. Ченці розмірено долали відстань між косогорами, що вели від Хрещатого яру через Перевісище до Печерського узвишся.

Червоно-пурпурове сонце вже продиралося крізь поріділі віти осіннього лісу, мостилося на чорних гіллях, як велетенське лелече гніздо, і, погойдавшись на них, скочувалось вниз, у гущавинь пушч. Уже чорноризці зійшли на вершину Печерського узвишся, коли червоне коло сонця почало надати за небокрай. Хто зна, які мислі зринали в голові нового печерського ігумена Феоктиста, але Нестору щоразу коло сонця нагадувало Ярилів день, в душі спалахувала згадка про білого коня і його злотокошу вершницю. Інколи йому здавалося, що він бачить її на білому коні он там, на хмарі, буцім пливе до сонця. Прости його боже!..

На монастирському подвір'ї стояв переполох. Металися по двору ченці, один одному щось шепотіли на вухо. Забачивши Феоктиста і Нестора, завмирили в шанобливому поклоні. Тут уже знали про свого нового пастиря. Пресвітер Сильвестр першим кинувся до Феоктиста й упав ниць.

— Владико! Не дай грішному рабу божому згризти свою душу! Дай мені пергамен отця Івана, владико. Уславлю тебе, отче, і твоє ігуменство достойно. І справедливого князя руського уславлю. Єсть він у нас! Має по праву отця свого сидіти на київському столі. Замість недолужця сього...

Нестор аж остовпів. Сильвестр хоче забрати пергамен від нього, щоб спихнути Святополка і освятити знову чвари?

Феоктист мовчав. Що ж він так тяжко роздумує? Може, хитається? Може, тепер, ставши ігуменом, буде також дбати про свою славу?

Феоктист зітхнув.

— Ти, брате Сильвестре, навчений грамоті і книгам, але не державній мудрості. Щоби хронограф державний писати, потрібно ще знати, для чого пишеш його. Кому він має прислужитись.

— Правді, лише правді!..

— Е-е, правда має два кінці. Один служить тобі, другий — загалові. Втямив? Іди до своєї келії, порозмислюй, брате...— Феоктист швидко зірвавсь в біг. Когось забачив. Нестор повернувся в той бік — отець Іван ішов до воріт. За ним простували мечники. Суворий, насуплений, незрушний їхній Іван. Але звідки сії мечники? Щось тут не так...

— Брате Іване, що се? — кидається до нього Феоктист. Двоє мечників перегородили далі йому шлях.

— Не велено підходити...

— Маю від князя нашого милість, брата, — Іван зиркнув чорними очима з-під брів. — Навздогін, бачите, осторожників мені прислав і велів жалувати своєю ласкою — негайно, каже, до Турова збирайся. Коби й духу твого тут не було!

— Як?! — в один голос скрикнули обидва ченці. — Отак відразу?

— Он і повоз прислав уже... Коби й духу... Отсе тільки на вас чекає. Братові Нестору хощу в руки віддати... пергамен... Візьми. А тепер — до Турова. В заточення. Пішли!

Усі з подивом стежили за швидкими кроками отця Івана. Ніби послішав не в заслання, а на раду державну.

Біля розчинених воріт стояв парокінний повоз. Заходили до обителі — і не примітили його.

— Ось так... — зітхнув Феоктист.

— Помилуй його, господи, й укріпи серцем...

— Маємо їхати! — гукнув соцький до мечників. — Швидше! Швидше!..

— Супроти ночі... Допік чимось князю...

Ченці мовчки розкохались по келіях. Нестор ішов останнім. На душі було бридко. Великий князь київський отак із людьми розправляється... в їхньому ж домі... не в своєму... Чи ж здатний він чомусь навчитися? Чи його сліпа душа недоступна для голосу совісті, в котрій мудрість померлих і безсмертя живущих... Прозріти душа здатна лише тоді, коли вона жива, коли недоступна іржі себелюбства. Бачить господь, що недаремні їхні зусилля — підпирати владу єдиного князя... Та мізерний душею волостель — в цьому біда... Мізерніють і люди навколо нього... мізерніє в людях і совість, і честь... вироджується плем'я сильних... Що ж чекає нас попереду? Яка будучина?

Тоскно в темній келії Нестора. Лиш блистаниці під іконою жевріють тьмяним світлом, прорізають густу темінь осінньої ночі, що виповнила виталище. Тиша важко увійшла в душу. Очистила мислі від чужих слів, облич, рухів. І вже котилося перед очима вічне коло невтомного сонця-світла... І сипався на плечі золотий дощ осені...

Підняв руку — хапав його... Дивна вона, краса земна... Світить крізь пільму і крізь роки... Задля неї хочеться жити. Щоб упиватись душею й долати труднощі... несправедливість... злий умисел оглухлих від себелюбства... байдужих до власної долі холопів... Щоб терпіти отсе нестерпне, кривдне — але прекрасне життя!..

Серед нас, люди, серед нас радість і горе, велич і нищість, честь і безчестя, уся суть буття людського. І безсмертя його... Серед нас...

І сила незборима людини — серед нас. У самих нас. Яко чоловік розуміє себе, яко бачить себе в своїй будучині — тако й утверджує. Великі греки того були й великі, що в усі віки уміли себе возвеличити нетлінністю мислі і краси. А лиш проміняли свою мудрість на лукавство, на велике раболіпство перед загребутою ненаситною силою, так і почали котитись у прірву... в болото... у забуття... Нині торгують усім — красою, мудрістю, довір'ям, честю, богом своїм Христом... його словом, аби під себе підгорнути все більше народів похоплених, аби свою пельку набити золотом... І до Русі простягають руки... Не вдалося через владик церковних, то через

диких половців хошуть накинути на шню нам рабство. Не бути ж сьому! Руська земля знайде в собі сили розірвати ці потаємні сіті... і велику лудкавість... і свою ганьбу... і знищити половецьку тамгу на своєму тілі...

Хто посміє сказати, що ми обійдені долею?

Нестор запалив від блистаниці товсту свічу, вмостив її у світильник на своєму столі, розгорнув Іванів пергамен.

«Половці ж... людей поділили і повели — у вежі свої до своїх одноплемінців і сородичів, повели страждущих, опечалених, змучених, зимою скованих, голодних, спраглих у біді...» — це були його останні рядки.

Сіє так і є... так... Але все одно — Русь не здолати. Не зламати її, брате Іване! І про сіє треба також писати. Дух наш підносити треба нескоримий, а не тільки плакати над недолею!

Нестор витяг із кухлика своє металеве писало, присунув каламар з чорним чорнилом, вмочив писало. І поряд з розпачливими рядками Іванового письма вивів: «Але ж ніхто не посміє сказати, що ненавиджені ми богом! Того немає! Бо кого так любить бог, яко нас возлюбив? Кого так вшанував він, яко же нас прославив єсть і возніс? Нікого!.. Паче всіх просвіщенні були, владичну волю відали і презіри її, то й більше за інших казним єсть. Се бо аз грішний і много і часто бога гнівлю і часто согрішаю в усі дні...»

Писати чи не писати про свої розмисли гріховні й коромольні... про жадання честолюбне... про свій хронограф... який би став наукою доблесті в усій землі? Єдине зухвале жадання має Нестор-книжник — поставити народ руський на один кон з іними великими народами і просвіченими... Тако буде!..

Тако він і зробить...

З-за ікони дістав новий шмат чистого пергамену. Вмочив писало у каламар і вивів: «Повість временних літ Нестора-чорноризця Феодосієва монастиря Печерського... Откуда єсть пішла Руська земля і хто в ній нача первіше княжити».

Се буде вже його літопис. Його хронограф.

«Се начнем повість сію...»

За мурами келії спливала туманом осіння ніч літа 6602-го від сотворення світу і 1094-го від народження Христа... Нестор почав заново творити новий літописний звід во славу будучини свого народу... Буде тут і писання великого Никона, залишаться і чесні та сумні слова ігумена Івана. Але тільки Нестору вдалося заглянути в глибину віків і розкрити коріння свого роду... «Откуда єсть пішла Руська земля і хто в ній нача первіше княжити і откуда Руська земля стала єсть...»

Київ — старовинна столиця Русі. Про пишність і справді королівську велич цього міста промовляють навіть його руїни і пам'ятники. Ще й досі на кручах і пагорбах можна знайти сліди спустошених церков та монастирів. Крім того, багато печер, у яких є дуже давні гробниці і ще не зотлілі тіла.

*Сигізмунд БЕРБЕРШТЕЙН
(Німеччина) 1517 р.*

Василь Швець

Б а л а д а

І. ЧАША

Чого ти, княже, голову схилив?
Чи знову прагнеш далечей і злив?
Чи, може, князя ворог похвалив?
Чи ти почув ячання лебедине,
що за віками понад Руссю плине?

То я кричу. Ти чуєш мій політ
за берегом — за тисячею літ.
Я висланий дозором у похід,
щоб розділяти сумніви й надії
з тобою на дорогах Візантії.

Хіба не ти мене прикрив плащем,
коли від завойовників-нікчем
на Волзі десь відстоював мечем,
щоб дикою ордою каганата
не сполонилась наша пісня й хата?

Недавно й тут відклекотався бій.
Грек-імператор — супротивник твій —
відкрив перед тобою терем свій.
За перемогу, за науку бою
тебе частує щедро похвалою.

Він хвалиться, що в нього череп є
сірійського царя. Він з нього п'є
і другові напитися дає.
А ти спокійно оглядаєш терем,
ніскільки не дивуєшся химерам.

Ти з імператором сидиш давно,
спостерігаєш море у вікно.
І ось в людському черепі вино
підносить він. О чашо віроломства,
що пиниться в тобі — добро чи помста?

І ти сказав: — Розділим пополам.
Подоки ще ворогувати нам?
Надпий, господарю, спочатку сам. —
В господаря затіпались коліна,
із черепа розбризкалася піна.

А ти здригнувся: — Не люблю базік! —
І вірний меч ту чашу пересік.
І кров'ю хлюпнувся отруйний сік.
Об стіл витарабанює не злива —
дрижить душа лукаво-полохлива.

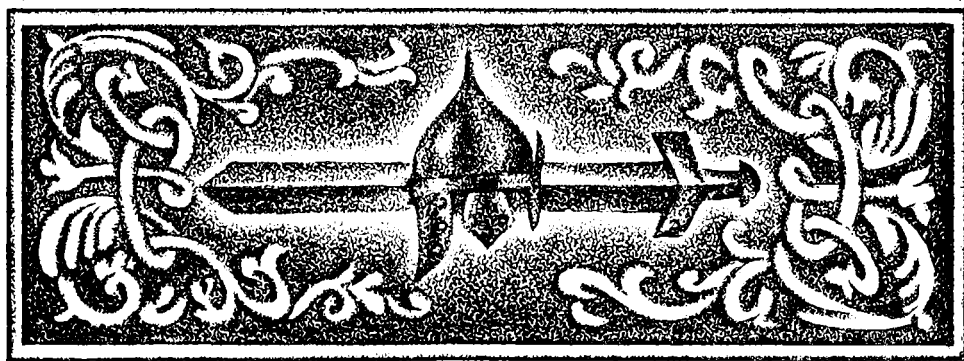
Чого ж по ній не рубонув з плеча?
На стіл поважно опустив меча,
і над череп'ям згаснула свіча.
Долинуло ячання лебедине,
що за віками понад Руссю плине.

Ти честь її зумів оберегти,
тобі й за себе відповідь нести.
За мене теж відповідаєш ти:
як мати Русь у домовину зляже,
то я на світ не появлюся, княже.

ІІ. КРОВ

Вертатися до Києва пора.
Куриться шлях при березі Дніпра.
Ти не знайшов ні дружби, ні добра
за сивим пасмом гір — у візантіяця.
Знайти і в печеніга не надійся.

Несуть твої дружинники-бійці
із Візантії рани та рубці.
І слабне повід у твоїй руці,
в очах задума, на душі не свято,
бо розгубив ти воїнів багато.

Дніпро гримить — з порога на поріг.
В ярузі причаївся печеніг.
Це він тебе, мій княже, підстеріг.
Від того й тирса пробриніла слізно.
Ти голову підняв — невже запізно?

Орда копитами колише діл,
шлях перетнула полисками стріл,
і шлях і нас оточує здовкіл.
Спіткнувся кінь, і лопнуло копито...
Ах, княже мій, невже тебе забито?

Я тільки руку до грудей притис,
але не встиг перехопити спис,
і ти схитнувся, на сідлі повис.
Махнув мечем, буланого пришпорив
і зник у переливах косогорів.

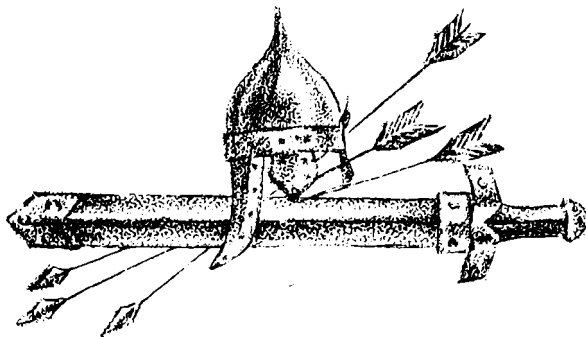
Упав з коня під лебединий спів
у найглухшій затиші дубів,
щоб ворог твій не бачив, не радів,
що й серце князя для списа доступне,
що кінь під ним ніколи вже не тупне.

В трагічній пісні бою печеніг
на перехресті чотирьох доріг
кільцем стискає воїнів твоїх.
Червоне сонце обростає шерстю
і котиться по тому перехрестю.

І славу й меч ти передай комусь.
Не ти помер — в очах померла Русь.
Я в ній з твоєї крові заплodжусь,
бо маю стати плоттю і душею
за десятисторічною межею...

При сході сонця не було яси.
Блищали в краплях крові та роси
мечі, шоломи, стріли і списи.
І хтось побожно їх зібрав до купи
і вороння прогнав, що крило трупи.

Гримлять пороги. І куриться пил.
А кров цвіте. І в головах могил —
те саме сонце, той же небосхил.
По всій Русі — від обрію до плаву —
кслише тирса посивілу славу.

Там, де видніються руїни і де колись було місто, тепер майже нема будинків, або ж їх дуже мало. Сучасне місто побудоване в долині, на правому березі Дніпра; воно займає досить великий простір, тому що майже при кожній садибі є садок. В місті багато церков, майже всі вони дерев'яні, лише одна з них кам'яна — стоїть вона на майдані. Там є кафедра католицького єпископа, або соборна церква. Вона дерев'яна і зовсім занедбана. Тут живуть заможні; вони теж мають свою церкву. Замок стоїть високо, на окремій горі і займає великий простір; він також не мурований, а дерев'яний, обмазаний глиною.

*Еріх ЛЯСОТА
(Австрія) 1594 р.*

«Встани, о честная главо, от гроба
твоего, встани, отряси сонь!..
...Виждь внуки твоя и правнуки
како живуть...
Виждь же и град величеством сияющ..»

Ларіон

Плине час... Та не все своїм плином стира,
І, йому не підвладний, могучий,
Володимир вслухається в хвилі Дніпра,
Зупинившись на київських кручах.

Ну а там, за Дніпром, де колись русичів
Сам водив він у битву за волю,—
Його воїв хоробрих шоломи й мечі
Пломенять в половецькому полі.

Сяють зорі в кошлатій його бороді.
І стоїть він в замрії урочій.
Мовчазна його бронзова тінь на воді
Спалахнула у мареві ночі.

Тут, під прахом століть, стерлись княжі сліди.
Тут замулились вічності тайни,
Де він сам поруч ратників йшов до води,
Щоб торкнутись рукою Почайни.

А волхви йому: «Княже, збагни — сатана,
Яко в ідолі, тако і в бозі.
І живуча, лукава і суца вона
У людині і в божім чертозі!»

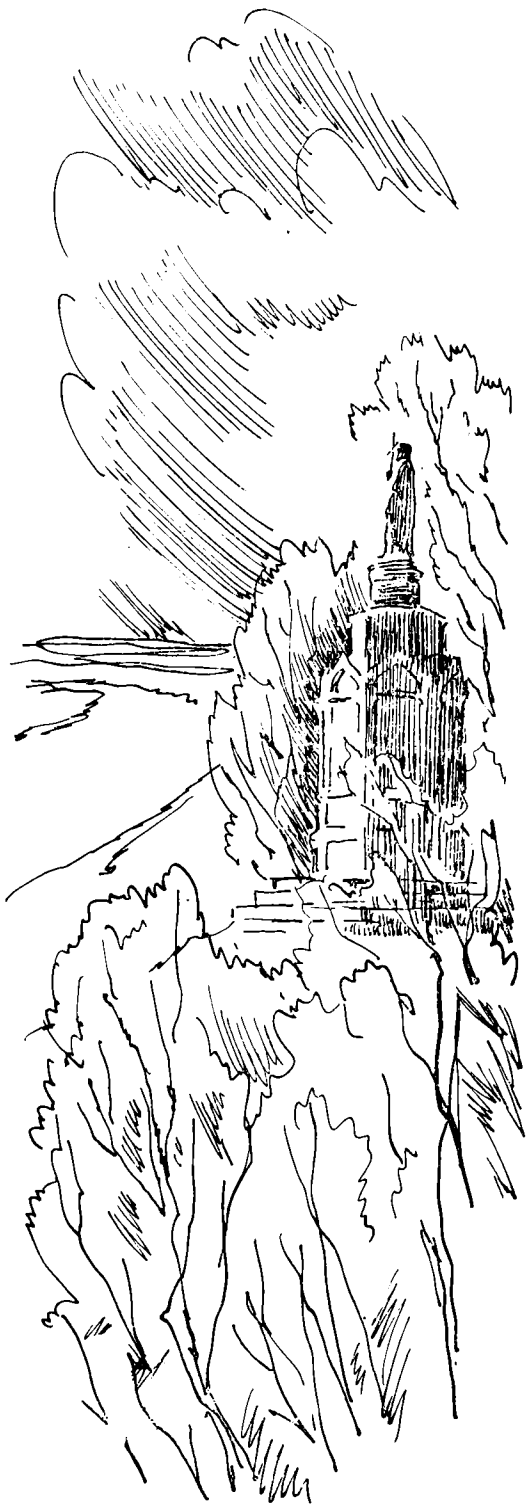
Ну а він їм рече: «Се є благо, добро!..
Хрест в руках його смердів тривожить.
І летять Перуни і Дажьбоги в Дніпро,
І волає хтось: «Видибай, боже!..»

За грядою віків — сльози й стогін людський,—
Все вляглось у мовчазні скрижалі...
І стоїть Володимир на кручі як стій
У своїй велелюдній печалі.

О язичнику! Княже! Ти — суший еси!
Все перейде — жура і тривога...
Крізь віки на плечах тобі хрест цей нести,
Проклинаючи долю і бога...

Та не гнітять душі його думи сумні.
Мужні очі не викажуть болю:
«Не хрестом,
а мечем Русь відстоїть в борні
Свою землю, і славу, і волю!..»

...Русь моя! Твоя доля кривава й сумна...
В нього біль і осмута на скроні,
Ще орда спопелить і церкви, й терема,
Стопчуть степ половецькії коні.

Вже над Києвом ранок крило розгорта...
Зрить він град свій зелений і гори.
І зривається з бронзових уст: «Лепота!»,
І видзвонюють зело собори.

Князь докруж у погорді своїй позира,
І скреса його постать багряна.
Ще не раз його славу, як хвилі Дніпра,
Колисатимуть струни Бояна...

І в своєму розвої, в ранковій імлі
Володимир рече в непокорі:
«Аще виросте древо і в спраглій землі,
Яко в ній залишається корінь!..»

Так, зросло і вродило те древо для всіх,
Русь моя, під твоїм небокраєм...
Все мина. Але слава нащадків твоїх
Не мине, бо життя не минає.

На землі цій — одвічно тобі бронзовіть!
Нам — вбирати в серця пережите...
І, як ратай у полі, він думно стоїть,
В спраглу землю посіявши жито.

І, як тисячу літ, сонце в небі встає,
Я реку же за нього уперто:
«Тако был азъ и есьмь!» І крізь серце мое
Дніпр несе нашу славу в безсмертя!..

...досі вцілили в Києві великі ворота з кам'яною баштою; їх звуть Золотими, бо були вони позолочені. Їх спалили татари, коли напали несподівано на це місто. Місто було чудове. Печерський монастир знаходився поза його мурами, а ця церква св. Софії — всередині разом із Михайлівським монастирем, що стоїть проти неї ще й донині, має баню, вкриту позолотою... Довкола них ще багато великих чудесних церков, бо це місто було в старовину столицею королівства цих країв, як вони (українці) самі нам розповідали.

...У Києві... при кожному домі, неначе при яких палацах, є великі сади, де ростуть фруктові дерева... багато в них горіхів, винограду. Серед чудових грядок з огірками кияни сіють крокоси, руту й гвоздики різних кольорів...

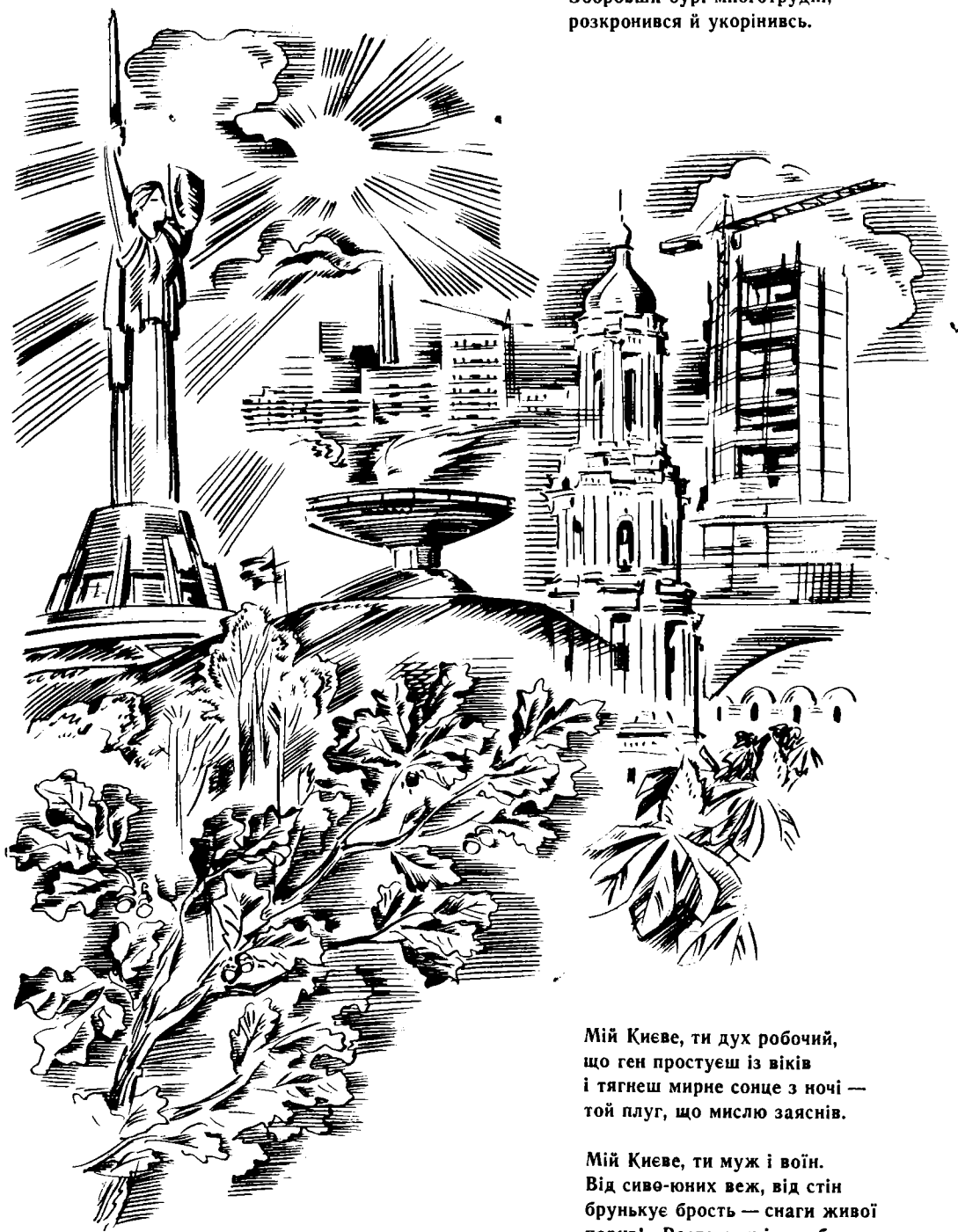
Біля дороги, що веде до Видубицького монастиря під Києвом, — кручі, порослі дикими фруктовими деревами... Яблуневі, горіхові чи інші сади дають поживу пустельникам і мандрівникам.

...до Києва купці привозять олію, мигдаль, маслини, рис, родзинки, фіги, тютюн, червоний сап'ян, шафран, всяке коріння, перські матерії і бавовняні тканини у великій кількості з турецьких земель... Але все це дуже дороге. Жінки продають на гарних базарах і в розкішних крамницях різноманітну матерію, хутра тощо.

Павло ХАЛЕБСЬКИЙ
(Сірія) 1654 р.

Мій Києве, ти дуб могутній —
Дніпром напований між нив.
Зборовши бурі многотрудні,
розкотився й укоринивсь.

Мій Києве, ти дух робочий,
що ген протуєш із віків
і тягнеш мирне сонце з ночі —
той плуг, що мислю заяснів.

Мій Києве, ти муж і воїн.
Від сиво-юних веж, від стін
брунькує брость — снаги живої
порив!.. Ростеш ти із глибин.

МІСТ ПАТОНА

Скільки раз про це говорено,
Та не випито до дна!

М. Рильський

Весна війнула в душу мрійним леготом
і вперше мову з нами повела
води м'яким, дитячо-теплим лепетом
під лебедем веселого весла!..

Сніги згорнулись бурими полотнами,
і де вони — піди тепер знайди...
Весна своїми коновками золотними
уже черпнула із Дніпра води.

Чи то струмки, чи воронії коники?..
Мов засурмили сурми в берегах...
І сон-трава — ці волохаті дзвоники!
І гук будови. І гудрону пах...

Він довго, трудно марився Патонові,
крицевий міст, що вигина хребет...

І сонце плине в синяві і в тоняві
і лле рідкий-рідкий на землю мед.

Квітневий легіт котиками бавиться,
збігає вниз, де випнулась гора...
Настій сосновий груди розпира.
Дихнеш повітря — рік життя надбавиться!

ПАМ'ЯТІ АРХІТЕКТОРА
В. Г. ЗАБОЛОТНОГО

То ж по війні — від спаленої хати
ще віяв згар, в руїні був Хрещатик, —
а він щасливе креслив... Стіл довгастих
поскрипував допізна. Циркуль шастав.

І в тон — бетон добрішав... Цегла клалась.
Рубанки шурхотіли. Скло сміялось.

Витьохкував граніт рукам стожильним...
Девіз утверджувавсь: — Долодно і доцільно!

Ще встане з попелу, як фенікс,
край наш отчий!..
«Для себе — це для всіх». Трудився зодчий.

Ще стане житла — всім. Як на долоні —
Русанівки зведуться... Оболоні...

Сирці і Нивки... Гей, гукають кручі:
— Ширяй! Твори! — понад Дніпром ревучим...

То ж для людей з душі він виїняв — палац:
ув обрис неба з гідністю вписалась

Верховна Рада... Як порив до світла,
до радості, що знову нам розквітла!

Опуклий купол — небовиду образ.
Ми есть... Ми будем!.. Як земля і космос.
Будово сонячна... Країно наша вічна!
Ми всі у тебе — зодчі, будівничі...

КОРУНД

На Київському заводі
верстагів-автоматів імені Горького

Не диво — і рубіни, і сапфіри,
коштовність — глянеш — безперечна в них.
А я про брата їхнього, що сірий,
проте не гірш від барвних, показних.

Хто бачив це, захоплений без міри,
хто у пориві творчим постеріг,
як камінь сильний і в роботі щирий
серця металів шліфував тонких?

Тут владна точність. Схибив на мікрон —
і в брак деталь, що стільки рук творили...
Бринить різець корундовий — і в тон
моя тривога й смуток легкокрилий:
отак би словом шліфувать-кресать,
так розуміти б, що таке краса!..

МАРКСОВІ КВІТИ

Українська делегація була
на Хайгетському цвинтарі старому,
лишила частку там свого тепла,
а квітів сім'я привезла додому.

От Київ. Райдуга з Дніпра взяла
води м'якої... Ген — відлуння грому.
Як зел буяння — Марксові діла
по світові запалахтіли всьому...

До клумби в Ботанічному саду,
де розпускаються тюльпани, я піду.
«З могили Маркса», — прочитаю напис.
Червоний колір квітне: кров борців.
І вчу я землі органічний спів:
— Пролетарі усіх країн, єднайтесь!..

СУБОТНИК НА ЗАВОДІ
«ЛЕНІНСЬКА КУЗНЯ»

Зі стапеля
рушив
день
на веслах пісень...
Ясень!
Враз дощик
весняний, теплий
устряв до помочі — клепле,
цвяшки вбива золоті
в корпус дня-корабля...

Пахуча, димуча земля!
Жадання ростуть молоді.
Ми викуєм щастя
у дружнім
ритмі потужнім —
труді.

Чуеш, дощику! Ринь на рунь:
там ждуть тебе спраглі ниви...
Ми разом —

дужим поривом —
оновимо землю стару.
Перекуєм
страх війни

на мир,
перегартуєм
надію на певність.
Біль покривджених, бідних
для нас не німий...
Мрії друзів далеких — як рідні, кривні.
Буде свято й там,

де хліба — ні кусня...
Ленінським курсом — дневі услід!
Гей, життя наше —
Ленінська кузня...
Ленінська кузня — світ.

*

Дивлюсь на кручі, на Дніпро —
і слів, чудний, добуть не можу...
Благословенне будь, добро,
що тут поставило сторожу.

Наші інтерв'ю

З КОСТЯНТИНОМ СИТНИКОМ,
академіком АН УРСР

1. Ваша професія? Справа, якій ви служите?

Як сталося, що я, звичайний донбасівський хлопець, один з п'яти дітей у сім'ї луганського коваля, став директором Інституту ботаніки, віце-президентом Академії наук України, депутатом Верховної Ради і Головою Верховної Ради УРСР? Впевнений, що відповідь на це питання може дати лише Радянська влада, що забезпечила тисячам таких, як я, хлопцям і дівчатам з народу, можливість учитися, займатися улюбленою справою, творити на благо своєї країни. Тільки завдяки Великій Жовтневій соціалістичній революції я зміг обрати справу собі по душі, за своїми прагненнями, справу, якій присвятив життя.

Мабуть, так трапляється у багатьох, і я не виняток. Зустрічаються на шляху юних дорослі люди, залюблені в свою професію. І цю свою любов вони намагаються передати їм, зробити їх своїми учнями і виростити зміну допитливих і захоплених. Ось і мене захопив наукою ботанікою завідуючий кафедрою, доцент Федір Карпович Терещенко. Йому завдячую тим, що я знайшов свій шлях, своє місце в житті. І до сьогодні викликає у мене жагуче зацікавлення життя рослин, їх фізіологія — основа життя на всій землі.

Теоретичною основою сільського господарства також є фізіологія рослин. Як домогтися, щоб вони давали максимум того, що хоче одержати від них людина? Наприклад, у зерні пшениці 15—20 відсотків білка. А ми намагаємося створювати такі умови, щоб білка в ньому було більше, щоб цукристіший був буряк.

Наука, якою я займаюся, вивчає всі процеси життєдіяльності організму, та все ж на першому місці — фотосинтез рослин. Він — основний, найважливіший процес на землі.

Понад тридцять років тому, закінчивши аспірантуру і захистивши кандидатську дисертацію, я прийшов у лабораторію рослин; фотосинтез, всі інші процеси — цим визначався мій інтерес до роботи.

Наука ботаніка займається не культурними, а дикоростучими рослинами і їх співтовариствами. Це — луки, степи, болота, ліси.

З часом мої інтереси розширилися. Ось уже десять років я займаюся і екологічними питаннями — впливом оточуючої природи на людей і тварин, охороною навколишнього середовища. Один час екологія була в загоні, зараз вона вимагає уваги не лише ботаніків, а й представників інших наук: хіміків, фізиків, біологів, математиків. У зв'язку з цим розширюється і співробітництво вчених.

З моєї точки зору, для людини першочергове значення повинна мати наука про живу природу, охорону природи, завдяки якій ми живемо, — хіба може бути завдання важливіше і благородніше? Екологічний напрямок в акаде-

мії і в нашому інституті пережив друге народження.

Створений в інституті музей ботаніки — краший у світі. Тут рослини не в гербарії, не засушені, що втратили свій первісний вигляд, а свіжі, ніби з них ось-ось бризнуть життєві соки. Музей ботаніки — гордість інституту, а значить, і моя гордість. Так само, як і Ботанічний сад АН УРСР, у створення якого працівники інституту вклали чимало праці. Мабуть, немає такого розплідника бузку, де зібрано сотні сортів, в жодному місті нашої країни. Та й у цілому світі мало хто може похвалитися аналогічною колекцією! Київський бузок навіть побував у космосі, як, до речі, й орхідеї. Які ж вони у нас, орхідеї, і скільки їх є сортів! Взагалі Ботанічний сад дивує не лише відвідувачів, але й спеціалістів.

Існують два типи вчених — той, хто працює сам, і хто з колективом. Всі роки я працюю в колективі інституту і в Президії Академії Наук. Моя ідея — дослідження фізіології кореня і листка — втілилася у монографії. Зараз ми працюємо над фізіологією стебла. А в майбутньому хочеться створити книгу про фізіологію розмноження рослин.

Разом з колективом ми розвинули роботи в галузі мікології — науки про гриби. Нами вперше в країні розроблено рекомендації по вирощуванню шампінйонів та інших грибів.

В інституті науковий працівник Юрій Юрійович Глеба працює в галузі клітинної інженерії — це новий напрямок в нашій академії. Завдяки їй можна створювати нові комбінації генів, значно розширивши таким чином базу селекції рослин. Та найголовніший напрямок зараз — алелопатія.

У наступному році виповнюється двадцять років, як я працюю в президії Академії наук УРСР. Це — справжній штаб української науки. Тут зустрічаються представники всіх існуючих у нас наук. Ці творчі зустрічі формують погляди, розвивають науковий підхід до інших

наук — бесіди з фізиками, математиками, хіміками, біологами стають звичним явищем.

2. Чим вам дорогий Київ?

Сам я з Донбасу, та ось уже тридцять років живу в найпрекраснішому місті в світі. Ці мої тридцять років — одна п'ятдесята життя Києва. Здається мало, та який великий крок за цей відтинок часу на моїх очах зробила вся українська наука, як вона зросла! Це прогрес для всієї академії. Майже третина науковців — академіки! Колосальне зростання! Стара, добра ботаніка також значно виросла.

Київ — це моє життя, це — колектив, у якому працюю, це — друзі, це — парки, зелень, що тішить око, це могутній культурний центр, в якому ти духовно збагачуєшся, це — дім, у якому ти живеш. Що може бути дорожчим?

3. Яким би ви хотіли бачити Київ у майбутньому?

Архітектурно різноманітнішим, цікавішим, зважаючи, звичайно, на національний колорит. Архітектурна наука також повинна створювати шедеври, якими гордилися б прийдешні покоління, як ми гордимось Софією і Лаврою.

Хочеться, щоб значно більше було пам'ятників і щоб кожний з них був справжнім твором мистецтва.

І щоб не на словах, а на ділі ми оберігали легені міста — його сади й парки, його зелені масиви. Слідкували за покриттям доріг, за системою руху, за фільтрами на підприємствах, викиди яких забруднюють атмосферу. Слід науково обгрунтувати кожне архітектурне і будівельне рішення усіх районів міста, щоб нове не випадало з ансамблю, не перетворювалося в чужорідне тіло.

Хотілося б, щоб наш Хрещатик став місцем прогулянок, карнавалів, свят, щоб там звучала музика. Хай він буде додатком до парків. Ось чому вважаю, що рух транспорту на Хрещатику треба припинити.

І звичайно ж, щоб і в інших містах України широко розвивалася наука.

У столиці України я побачив стільки прекрасного, що навіть не можу вивісти цього.

Біографія українського народного поета Тараса Шевченка читається як класичний роман. З раба Тарас виріс до висот народного натхнення. Геній Шевченка завоював собі славу великого національного поета.

Від усього серця Друга бажаю українському народові багато-багато років такого ж яскравого життя, яке я побачив на власні очі під час свого перебування тут. Це щасливе життя відображене в прекрасному народному мистецтві.

*Алекс Ла ГУМА
(Південна Африка)*

Мете зав'югою сліпою
Чи знов співають солов'ї—
Я завжди, Києве, тобою
Чуття вимірюю свої.

Люблю просторище майдану,
Де, звівши гордо булаву,
Рука Хмельницького Богдана
Шляхи вказала на Москву.

Люблю той час, коли в столиці
Зійшлась родина бойова:
Як два крила одної птиці,
Несе нас дружба вікова.

Люблю і давне, і сучасне
В неперевершеній красі,
Що не зів'яне і не згасне
У вдячній пам'яті Русі.

Люблю я міць, немов з металу,
Бо ти гартований вогнем,
Коли герої «Арсеналу»
Пішли на бій грозовим днем.

Люблю я впевнену й широку
Ходу наснажливу твою —
З тобою, Києве, щороку
І я щасливіший стаю.

Ідемо вперед — і меж немає
В поході нашім трудовім,
І орден Леміма палає
На славнім прапорі твоім.

* * *

Тут першими у Києві повстали
 Пролетарі, виборюючи владу,
 І в мури посивілі «Арсеналу»
 І дні, і ночі гупали снаряди.
 Он стіни й зараз — придивіться — в шрамах...
 Як згадка про буремні ті роки,
 Коли за Жовтень, за вселюдський ранок,
 Стояли тут на смерть більшовики.

* * *

— Станція імені Тараса Шевченка!—
 Лунає в підземці...
 І ми зараз
 Побачили: разом з людьми, швиденько,
 В притихлий вагон увійшов Тарас...
 І посміхнувся до всіх у привіті,
 І стало аж мовби світліше в вагоні,
 І кожному вдячно простяг долоню
 Через літа.
 Через ціле століття...

Україна лежить між Московщиною та Трансильванією. Київ, головне місто цієї великої провінції, належить до древніх міст Європи, про що свідчать ще й досі широкі вали, глибокі рови, руїни церков та стародавні могили численних князів. З давніх церков лишилося тільки дві: св. Софії та св. Михайла. Храм св. Софії має гарний фасад і величний вигляд, з якого боку не дивитись, бо стіни його прикрашено багатьма постатями та історичними образами з мозаїки, тобто з різнокольорових маленьких камінців, блискучих, як скло, які так гарно припасовано, що не можна відрізнити, чи це намальовано, чи це килими. У цьому храмі зберігаються надгробки й могили багатьох королів. Храм св. Михайла зветься Золотоверхим, бо він вкритий позолоченою бляхою...

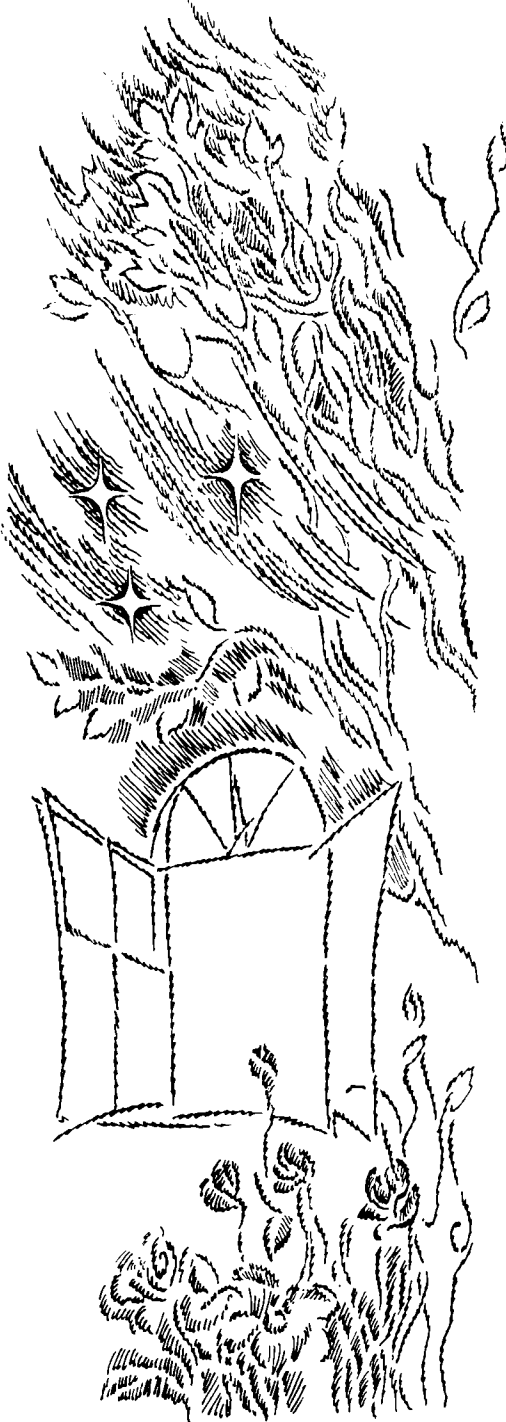
БУСЕНГОЛЬТ
 (Франція) 1666 р.

Наталі Кащук

Міський туман
І не такий вже сивий:
Він, мовби дим, по вулиці пливе.
Вродливі люди — не завжди красиві,
Не всі новини кажуть про нове.
Старий Дніпро під Каневом ясніє.
Під Києвом вливається Десна.
Під ніжним серцем пісня молодіє.
До ніжних рук вертається весна.
А нас любов вертає до любові,
До вічних слів, немов до джерела.
Наталю, чуєш?
Лебедина мова
На Либеді забутій ожила!
І голос твій я чую по-новому:
«Лиш на глибинах взнаєш глибину...»
Крізь відчай, розлуки і натуму
Ти наспівала пісню не одну.
Серед нещасть
Зосталася щаслива.
Туман — він що?
Розвіється, спливе...
Люблю, шаную жінку,
Що красива
І вище болю власного живе.

В ІРПЕНІ

Чиєсь іще там світиться вікно
У темну ніч,
Коли мені не спиться.
Мое недавнє
Відбуло давно,
А лиш тепер словами колоситься.
Я при вікні оспівую любов.
А там
Хіба не зраду проклинають?
А може, просто:
В гості хтось прийшов,
І от сидять рукописи читають.
А може?.. Досить!
Досить! Не гадай!
Чуже безсоння — особиста справа.
Та я шепчу:
«Світися, не згасай!
Над все люблю
У ніч вікно яскраве».
Коли зоря погасне в Ірпені
І сині сосни приколише втома,
Нехай одне хоч світиться вікно,
Щоби у світі —
Як у себе вдома.

Юрій Збанацький

ШУКАЙТЕ І ЗНАЙДІТЕ

Оповідання

— Жертвуйте, православні, на храм господній!

Сиплються мідяки в карнавку, дзвенять глухо. На лаврській дзвіниці аж захлинаються дзвони. Босі, взуті в постоло ноги людські шаркають, чоботиська важкі підковами об кам'яну підлогу гупають, глухий гамір стоїть у повітрі, а голос воротаря Варламія серед того скоповиська людського, в тому шумі та гамі не губиться, не пропадає...

— Жертвуйте, православні, і воздасться сторицею.

Мов греблю прорвало: через вузькі ворота надбрамної Троїцької церкви так і суне люд богомільний, так і штовхається, поспішає на лаврське подвір'я, заповнює широку стогну¹ перед собором Успення — головного лаврського храму.

Недодивитись за всім у натовпі, недобачити, хто кине мідяка в кружку, а хто бочком обійде. Та то лише незвичний не помітить, що ж до Варламія, то він бачить кожного, кожний рух людський завважує.

Мов казенна верста, височіє над натовпом недремний лаврський страж і допильнувач воріт Троїцької церкви, височіє над всім миром християнським, як та Голгофа, не обминеш її, не перескочиш. Око у Варламія пильне, чорне, як у цигана, борода густа, на всі груди, сивими хвилями помережана, з-під вицвілої камилавки сива грива вибивається, вітерець нею грається, на плечі закидає. Обличчя у воротаря округле, чи то зажиріле, а чи, може, обрезає, без рум'янців, але й не землисте, саме таке, якому й належить бути в людини, яка хоч і товчється всеньку днину на повітрі, але сонця не бачить. Сонце ходить десь там за кам'яною стіною і в те місце, де хазяйнує чернець, не зазирає.

— Жертвуйте — і воздасться!

Пливе перед його всевидячим зором жива ріка, мелькають обличчя, світяться живі очі, кушаться чужі бороди, суворо шпильються губи, хиляться покійно голови — люди прийшли на прощу. Лаврського стража не цікавлять людські обличчя, він не заглядає в смиренність чужих очей, він пасе руки, він навчився їх бачити, помічати вчасно, яка з них забудеться кинути мідяка до металевих карнавок.

— Подайте богові — і вам сторицею відплатиться, — ловив блискучим оком зір того, хто, ошелешений лаврською величчю, забував про офіру при вході до святилища.

Забудькуватих майже не було.

Цього прочанина отець Варламії помітив одразу. От ніби й нічим не виділявся той чоловік серед неспинного потоку сірого люду, а він його виділив, ледь той переступив церковну браму. Принайперше — очі його зловив, допитливі сірі очі, які так розумно, так яскраво креснули ченця з-під густих волохатих брів. Та й взагалі на цього прочанина неможливо було не звернути уваги. Йшов неквапом, ніби й не роззирався навколо, а видно було, що бачив тут усе гостро, відчував усіх людей, які йшли попереду, обіруч і наступали йому на п'яти. Зустрівся поглядом з очима Варламовими і вже, здається, не одвернувся, в одну мить заприятелював з ченцем,

¹ Стогна — площа.

привернув до себе увагу, як то буває лише тоді, коли стрічаються давно знайомі, яким треба ще припам'ятати, де і коли вони стрічались.

За плечима дорожня торба, та сама, без якої важко зустрінути в цьому місці будь-якого прочанина, в руках — костур, на костурі — повстаний капелюх. Вітерець повіяв — на високому зморшкуватому лобі чуприну підняв, точнісінько жайворонковою стала, велике вухо оголилось, довге волосся за ним тріпотіло, а вже повита сивиною борода роздвоїлася. Бульбастий ніс вихопився просто із міжбрів'я, трикутником упав донизу, розкритий біля вус та рота, гостро відмежований од щік глибокими канавами. І високе чоло, і щокі, і ніс спітніли, припали пилюкою — видно, з далекої дороги був цей незвичайний прочанин.

Прямував на Варламія, ніби примагнічений його глухим могутнім басом.

— Жертуйте — і віддасться сторицею.

Зупинився перед ченцем, неквапом перекинув костура з нап'ятим на нього капелюхом з правої в ліву, ковзнув пальцями в неглибоку кишеню широкої полотняної сорочки. Чернець тим часом пильно слідкував за його рухами, оглядав заплений одяг, здогадувався: «Із багатеньких, та, видать... скупий...»

Срібний карбованець гостро зблиснув у великих зморшкуватих пальцях прочанина, важко впав на дно карнавки, млосно продзвенів у Варламових вухах і серці.

«Схоже, немалий гріх на душі в раба божого», — подумав.

Прочанин допитливо глянув у ченцеві очі.

— Господь бог не обміне своєю ласкою даруючого... — пробасив чернець.

— Благослови, слече, — тихо, з ледь помітною тінню іронії, яку можна було швидше сприйняти за вияв покори, мовив прочанин.

— Бог благословить... — урочистим знаменням нагородив Варламія бороданя.

Вони, не змовляючись, відійшли в сторону.

— Чи здалеку бог приніс? — поцікавився воротар.

— Туляки ми... дальні...

— Не близькі... Хоча сюди і з Сибіру приходять... Господові нашому любо бачити чад своїх смиренними і покірними.

Прочанин пильним оком дивився на живий потік мирян, що хитався перед очима, дослухавсь до мідяного дзвону карнавок, до скорбних зітхань моляльників. Він був під гострим і важким враженням баченого і чутого.

Вже був людиною літньою, може, й півсотні розміняв, на своєму віку бачив багато, але навіть уявити собі не міг того, що творилося на київських вулицях. Задля цього варто було проміряти сотню верст, помісити пилу та грязюку на безкінечних дорогах Росії.

Раннім ранком перед зором прочан спалахнули на дніпровій горі золоті хрести та бані святої Лаври. Лець сонячний промінь вибився із-за обрю, як вони й спалахнули. Незвичайним, небаченим вогнем. Дорогою пливом пливли до Дніпра з усіх усюд сірі й убогі, невтомні пошукувачі благодаті і прощення, йшли вони не дні, а тижні й місяці, терпляче і навіть з радістю витримували всі дорожні злигодні, прагнули одного — дійти, побачити на обрії лаврські хрести, золоті соборні бані, впасти на коліна перед воротами надбрамної Троїцької церкви, ступити на лаврське подвір'я.

Весь люд прочанський, лець забачивши ту золоту пожежу, падав на коліна, кричав, галасував, шепотів, молив у великого бога ласки і прощення.

На шляху до Лаври пілігрим стрічається з незчисленною масою юродивих, калік та жебраків, що засіли попід стінами монастирськими.

— Подайте Христа ради...

— Змилуйтесь, православні...

І руки. Тисячі рук... Культяпки... Благальні очі на просмалених сонцем, ніколи не вмиваних лицах і страшнючі більма, червоні вивернуті вії... Закушкані в лахміття старі і безногі молоді у солдатських кашкетах, скоцюрблені матері з голісінькими немовлятами в приполі...

— Подайте... Згляньтеся на каліцтво, на світ закритий...

— Христа заради...

Вузькими коридорами стомлено рухається прочанська маса, така ж сіра і запилена, заторбинена, убога, але неспинна, возрадувана побаченим, ошелешена густими подзвіннями лаврських невгамовних дзвонів, обладіана майбутньою благодаттю, що має знизойти на кожного, хто трапив у це заповітне місце, рухається-сунеться жива сіра маса, і безперервно летять в бік жебраків горьовані копійки, коржики та макарженики, сухарі та перепічки, — хто чим багатий, хто чим може, тим і обдаровує убогих, знедолених, від щирого серця ділиться останнім, бо ж — віддасться сторицею у день судний...

Все бачене і чує важким тягарем навалилось на прочанина, він тим не обтяжився, навпаки, прагнув усе запам'ятати, взяти до серця, карбував у пам'яті кожний рух. Тож хоч ніби й не слухав мови воротаря, а фіксував кожне мовлене ним слово.

— Йдуть до святої Лаври київської і йдуть... — не то величався, не то проповідував чернець. — І те сказати — осереддя... Осереддя християнства, святі місця... Ось тут недалеко... в Дніпрі при святому князів Володимире охрестилися... Кияни першими прийняли велике таїнство. Там, на горі, що Володимировою зветься, образ князя і досі хрестом благословля...

Скільки він бачив на своєму віку у час мандрів по юрідній землі людського горя, убогості, скільки чув нарікань! Ждав, що хоч одне місце є на грішній землі, де живе спокій та благодать, витає святість і обгортає щастям людину, а побачив тисячі й тисячі простягнутих рук, голодних очей, що з надією ждуть подаяння, найубогішого дарунку від тих, хто сам не має чим обдаровувати.

— Лаврська обитель — осереддя святості... Оцю церковицю нарекли Троїцькою в честь святої трійці, змурували в одна тисяча сто восьмому році, а собор Успення й ще раніше. Твердиня віри і державності — Троїцька церква вмурована у неприступну браму, з вікнами-бійницями, од ворога-супостата захисток...

Прочанин важко зсупив густі брови, все те він добре знає, тут же прагнув збагнути, осягнути те, що не вельми піддається людському розумінню.

— А чи є тут місце, де можна було б прихилитись? — запитав у ченця.

Отець Варлаамій не відразу знайшовся що сказати, бо зрозумів, що цей прочанин належав до тих, хто не стане ночувати на паперті а чи під лаврськими липами на голій землі, він чоловік, видать, можний, такого відкидати не варто. І торба за плечима в нього важкенька, та й кишені, схоже, не порожні — тож і справді, чи не гріх такому чоловікові нидіти десь серед сіряків та постольників.

— В місті гостинні двори відчинені... — тягнув повільно, скалив око, чухопарив підгирля, задравши вгору густу бороду.

— Неспідручно мені мешкати в місті. Тут, у Лаврі, чи поблизу б десь прихилитись, ближче до святині, — супив брови прочанин.

— Келією не обтяжен, оскільки сторожую при Троїці, то комірчину маю тут... Тісно, але свято... Коли ласка, то радий прислужитися...

Прочанин лагідно зиркнув на ченця, очі його зогрілись добротою.

— Превелике спасибі, отче. Вмію вдовольнитись невеликим...

Комірчина і справді була такою, що меншої вже вигадати неможливо, закуток під сходами до церковці на вищому поверсі. Навіть ліжко не могло вміститись, на двох невисоких козликах — дошки, а на них матрац кинутий, поверх нього — зім'ята ковдра, ось і вся розкіш, все господарство отця Варлаамія.

— Якщо хто звичний до панських розкошів, то воно ж, конешно... — пробасив чернець, скосивши око на гостя.

Пілігрим вивільнив затерплі плечі від торби, недбало кинув її на постіль, блимнув розуміюче на господаря.

— Розкоші справді не графські, — погодився, — але ж тут двом ніяк не облаштуватися.

— В нічний час почивати незвичний, люблю при воротах порозмислити над буттям миру суєтного...

— В такому випадку — помиримось... Скільки маю платити?

— Йдеться про плату? В нас таке не існує... Що не жаль... що хто може... Свята обитель.

Прочанин запустив широку долоню в накладну кишеню туніки, видобув срібляника. Чернець ніби того й не бачив, але руку наставив вчасно, зловив карбованця, сунув у складки широкої рясни.

— Опочинь, чоловіче божий...

— Не задля спочинку таку дорогу долав. Та й не дуже натовився. Прагну швидше трапити в печери...

— Святе діло, — схвалив намір прибульця чернець. — А то ще церква святого Спаса на Берестові тут поруч. Великий князь Юрій в ній усопши, котрий Москву білокамінну заклав. У старості до батьківського престолу повернув, тут і помер...

Вже за порогом чернець поцікавивсь:

— Як повеличувати маю доброчинного прочанина?

— Левком в свій час назвали...

— Левом, значить... Імення назві царя звірів відповідає, а по суті своїй благородне єсть... Я — Варламієм зовуся, до схими інше наймення мав, але забулося... Як і все попереднє життя суєтне...

Ніби засоромившись а чи то збагнувши, що наговорив зайвого, отець Варлаамій кашлянув, звернув мову на інше:

— Увечері в соборі Успення антифони піють сладкоголосо. Лаврський хор мужський і хор черниці з жіночого монастиря. Істинно божественне піснєпіння, ангольські голоси...

Прочанин вдячно хитнув головою чи, може, прощався до якогось часу з воротарем, вийшов, неквапом попростував у глиб обительського дворища, раюючи у сутінках монастирських лип, що геть налягали на широкий прохід до просторої площі коло собору Успення.

З височенної, товстостінної лаврської дзвіниці на непокриті голови прочан линули каскади мелодійного подзвіння, ніжне віддзвенювання малих дзвонів скрашувало рев дзвонів більших, а всю ту церковну музику змотувало воєдино важке бемкання дзвонів-велетів, гул яких був безперервним, бо опісля кожного удару великий дзвін міг гудіти дуже довго, звук його сягав щонайдальших далей, летів з крутого узгір'я до Славутича, плив за-дніпровськими угіддями, скликаючи богомільних людей з усіх усюд.

Крутобровий бородань зачудовано хмурився, дослухався того дзвону, а допитливим зором ясних сірих очей пильно оглядав усе, що його оточувало, — довгі, присадкуваті мешкання, де неквапом, як і належить в святому місці, господарювали ченці, білобороді старці й опасисті чорнобороді дядьки благодатної пори людського дозрівання, весело, майже пустотливо шниряли поміж них блідолиці отроки. В кожного було діло, абичого вони тут не крутилися б і не стовбичили, — той книжечки пропонував молільникам, той ладаном за певну подачку обдаровував, той ще чим хвалився перед прихожанами.

Передзвін як раптово почався, так враз і обірвався, тільки відгомін його ще довго дзвенів у непривичасних вухах, мішаючись із найрізноманітнішими шумами і звуками, що жили на лаврському подвір'ї, — людським гомоном, шарканням сотень підошов, покашлюванням, незрозумілими вигуками, бубнінням молитовним, тихим скиглінням знервованих богомолок, басовитими оповідями чернецькими.

Заклавши руки за неширокий пасок, ніби вони були для нього заважками, старий Левко із далекої Тули мимоволі спинився біля гурту прочан, які дослухалися до басовитого дудасіння. На проповідницький манер просторікував маленький ченчик в плисовій камилавці, по-цапиному тряс миршавою борідкою, по-змовницькому стриг всюдубіч живими, блукаючими очицями.

— Покручена стежка людини розбещеної; хто ж чистий, того й діяння прями. Краще тулитись в кутку на горищі, аніж з сварливою дружиною мешкати у просторій хаті... Душа нечестивців прагне зла...

«Притчі Соломонові, — в думці посміхнувся прочанин. — Знає, чим дойняти богомольців»...

Успенський собор чорно з'яв відкритими дверима, але служба в ньому ще не починалась, то ж лише окремі прочани заблукували на паперть, а основна маса пливла в сторону, до Ближніх та Дальніх печер.

На нижній приступці паперті крутився в усі боки, схожий на сніп гречки, в бурякуватому підряснику літній чернець, на обличчі якого, геть покритому густою рудуватою вовною, хворобливо грали маленькі блискучі очиці. Він вигукував натхненно:

— Сину мій! Бережи заповідь вітця свого і не відкидай напучувань матері твоєї. Обв'яжи ними назавжди серце своє, обгорни ними шию свою. А чи ти будеш в дорозі — вони керуватимуть тобою, спати вляжешся — втішать тебе розмовою. Остерезуть тебе від негідної жінки, від її улесливої мови... Чи ж може хто покласти собі вогню за пазуху і не спалити свого одягу?..

Чим ближче підходив прочанин з Тули до святих печер лаврських, тим густіше на кожному кроці тупцювалися слуги божі в чорних а чи вицвілих до посіріння рясах, в приплюснутих камилавках, з карнавками в руках. Більшість з них потрясала ними мовчки, а були й такі, що заливались солов'ями.

— Оспівуйте бога нашого, оспівуйте ім'я його, величайте небесного мандрівника, ім'я ж бо йому господь, возрадуйтеся...

Перед входом до таємничих печер вряд вишикувались кремеznі бородані, схожі на апостолів, вони мовчазно ловили, щоб спопелити і загіпнотизувати, боязливі прочанські очі недвозначно націлювали вузькі отвори карнавок, безмовно наказували:

— Кидай! Жертвуй!

Мовчки розв'язували ганчір'яні вузлики, нишпорили в кишенях, вилувлювали мідяки й срібло, опускали в карнавки подаяння, хоч воно було й

мізерним, але дзвеніло густо, настроювало і ченців і прочан на урочисту хвилю, бо ж благословляло на проникнення в потойбіччя, на зближення зі справами суто божеськими, недоступними розумінню людському.

Гострим зором з-під кушуватих брів ловив прочанин Левко ошелешені погляди чоловіків і жінок, що рухались з ним поруч назустріч чомусь невідомому, чомусь надзвичайному, таємничо-обнадійливому, такому, що примушувало не задумуючись вивертати кишені, благоговійно розлучатись з останніми срібниками, хоч, як то добре знав і розумів прочанин, дуже й дуже не легко було робити бідакові, що мусив труситись над кожною копійчиною, десять раз примірятись перед тим, як викинути її, розлучитись з нею, боячись викинути намарно або ж переплатити зайве. Тут летіли з рук і срібляники і мідяки задарма — за оманливу надію на те, що вони повернуться сторицею, бо якась потойбічна, лагідна і разом з тим страшна сила їх поверне чистим золотом здоров'я, щастя та благополуччя, про яке бідак міг лише мріяти.

Що примушувало цих знедолених, голодних, убогих, хворих і знесилених добровільно викидати останнє, адже ж кожен з них розумів: матеріального зиску він ніколи не одержить. То що ж його живить? Моральне вдоволення, сподівання на чудо, на те, що, може, десь там, в третьому а чи десятому коліні, віддасться його нащадкам а чи й зовсім зарахується хіба що в той останній судний день, коли кожному доведеться стати перед зіркі очі всевишнього?

Перед самим входом до печери довгобороді, білобороді старці в чорних, легких капелюхах щедро обдаровували кожного свічками, співчутливо напучували теплом вицвілих очей кожного перед тим, як він мав пірнути в таємниче підземелля, обдаровували мовчки, лише інколи дорікали котрійсь із бабусь, що погано розумілась на лічбі:

— Мало, раба божа, ця свічка — трикопійчна...

Ще якийсь час за спиною світило сонце, ще видно було тьмяно освітлені ніздрюваті, ніби шліфовані часом стіни, а попереду вже зіяла чорна, як невідомість, прірва, в якій зблискували вогники свічок, припалених від великої свічі ярого воску, що її велично й байдуже, немов був неживий, міцно тримав у руках загорнутий геть у все чорне блідолиций послушник.

Темрява втягувала в себе і хитляві вогники свічок, і незграбні постаті молільників, творила на чорних стінах підземелля безліч рухливих безтілесних тіней, наганяла жах і трепет, створювала ілюзію переходу людини з стану відчуття брентності власного тіла до стану повного розчинення в чомусь таємничому, переходу від буття до небуття.

Тільки опинившись у могильній порожнечі, відчувши, що опинився тут сам на сам з небуттям, хоч навколо тебе і копошиться безмовний люд, хоч ти й ловиш живі очі на до невпізнанності спотворених лицях, але ти все одно не залежний ні від кого, і до тебе нікому тут нема ніякого діла. Тільки тепер збагнув прочанин Левко могутність тієї сили, яка, ніби магнітом, з незбагненої відстані тягнула православну душу саме сюди, в цю таємничість незвідану, що водночас тягнула владно, заповолювала до кінця, спустошувала і обнадіювала повністю. Вже нікого і не помічав і не відчував, здавалось йому, що мандрував у казковому потойбічному світі під проводом незримої душі Вергілія, зупинявся зором на мовчазних святениках, що почивали в напівзотлілих трунах, загорнених в густо-червоні багрянці, здавалось йому, що ті святі отці, які за велике благочестя удостоїлись довічної благодаті й цілковитого нетління, і справді лежать непорушні, дивляться на пришельців, що проникли в непроглядну глибину з грішного світу, байдуже мружать праведні очі, бо не хочеться їм бачити усе те далеке й чуже, що діється десь там під сонцем, серед живих і суцільних.

Час втратив лік, голова йшла обертом — від гострих пахоців воску та ладану, браку повітря, а може, й від запаморочливої обстановки. Прочани сунули один за одним мовчки, мовчки оглядали урни з святими мощами, зітхали про себе, боялись опинитись наодинці, заплутались в підземному лабіринті, широко відкритими очима ловили все, що можна було тут побачити. І тільки в одному місці рух гальмувався, пришельці з грішного світу на

якусь хвилину спинались, ставали непорушно, ніби від жаху і несподіванки: у яскраво освітленій полум'ям свічок підземній комірчині перед святою іконою стояв на колінах живий схимник, то випростовуючись і залякаючи у хресному знаменні, то опускаючи голову донизу, лобом впираючись у холодну кам'яну підлогу. Розкрита домовина з готовністю чекала на нового святого, тут же, приперте до стіни, стояло і віко домовини, готове в кожну хвилину схвати святого від очей недостойних.

Мовчазні ченці обережно, але досить енергійно і недвозначно підштовхували шокованих прочан, нагадували їм, що вони тут лише звичайні глядачі, випадкові перехожі, яким випало щастя на власні очі побачити справжнього святого подвижника, достойника, обранця і улюбленця божого, щонайврівнішого господнього раба, який добровільно засудив себе, приніс у жертву богові, ще живий, а вже не тутешній, терпляче і з радістю розлучається із усім тлінним, на очах у грішників, які прийшли сюди, щоб наочно побачити, як то легко і як радісно навіть звичайному смертному стати обранцем божим, достойно завершити своє нікому не потрібне життя з великою гідністю.

Найдовше від усіх простояв біля майбутнього святого прочанин з Тули, неохоче пішов у темряву вже тільки тоді, коли тлустиий чернець нетерпляче, безцеремонно стиснув йому вище ліктя руку і підштовхнув.

Він вийшов, ніби із пекла, дихнув нарешті вечоровою прохолодою, возрадувався синьому, яке буває тільки над київськими кручами, небу. Сонце вже стало на вечірньому пружі, на заході вже палала заграва, лаврські липи стали поважнішими, темними, як найтемніший гай. Вся природа була якоюсь не такою, як буває звичайно, посуворішало все навкруги, тільки золото хрестів та церковних бань вилискувало ще яскравіше під промінням невидимого сонця, немов ще раз нагадуючи прочанам, що, окрім пекла, ще існує в природі і рай, тільки що ж, як до нього далеко! Як до вершини собору Успення, до хреста лаврської дзвіниці, як до самого неба.

Знову зачовгані незлічिमими юрмами прочан, які ось уже скільки віків шліфували личаками, сирицею, босими п'ятами ці затверділі обительські стежки. Мовчки клигали прочани, погаслими очима дивився кожний сам у себе, так ніби проклинав власну нікчемність або плекав надію на краще майбутнє, бо ж побував у самому череві міфічного кита, побачив і відчув найпотаємнішу таїну щонайвеличнішої святості. Тож були на світі люди, тож не перевелись такі велети й сьогодні, які здатні заживо схвати себе у моголи, офірувати власним життям, не боячись мук, віддати себе в руки щонайжорстокішій долі, і то тільки задля того, аби полегшити важкі душевні муки страждущих у цьому великому і несправедливому світі.

Важкі, кошлаті брови супились суворо, мовчазний прочанин із Тули геть ввійшов сам у себе, розмірковував над тим, що побачив щойно. Ні, те його не оглушило і не пригнуло до землі, не погасило в ньому протестантської мислі. Ну, хай були часи, коли людині доводилось заповзати в нори, в найнепрístupніші, найпотаємніші печери, ховатись від лютих зайд, від лихих ординців, тоді без того не можна було обійтись. Але тепер, в часи новітні... в часи науки, дивовижних відкриттів і поступу, кому і для чого потрібне все це сьогодні, саме тут, на київських кручах, в місті, де в давнину зародилось перше осереддя високої освіти, звідкіля вийшла ціла плеяда учених і поетів, що прославили перед цілим світом і цю благодатну землю і братні народи... Кому і для чого потрібні ці інсценізовані походи під землю, ці оглушливі мандри в задусі і мороці, поміж цілого параду домовин із мощами та останками сотень святих, які головним чином тільки тим і прославились, що добровільно зреклись світу та уморили себе голодом і холодом важкого підземелля. А чи ж добровільно...

Хтозна. Саме про це а чи про щось інше думав прочанин Левко із Тули, тільки ж на його посірілому і стомленому обличчі не світилось ані захоплення тієї святості, яка б мусила запанувати на обличчі фанатика після перебування в місці, до якого, мов магнітом, тягнуло кожного відданого православ'ю християнина.

Урочисто розгортав над Києвом свої могутні крила тихий вечір, наступала пора вечірніх служб та молитов, і про це знову і знову нагадували лаврські дзвони, що на цей раз розгулялися не лише на найвищій дзвіниці, а повсюдно, в усіх дзвіницях лаврських, в усіх церквах київських, по всій землі православної. Гули, співали, стогнали, плакали, перегукувались-перекалились дзвони над принишклим Дніпром, звали-кликали віруючих на вечорові молитви, зводили людей до гурту, об'єднували, братали, наповнювали єдиним чуттям, єдиними мислями і прагненнями.

Народ прочанський лавою сунув до собору Успення, в якому щоденно найясніші і найзолотоустіші владики лаврські служили ранкові, обідні та вечорові служби, змагалися в красномовстві, в умінні щонайспритніше керувати найневловимішою мислю, умінні зачарувати, заволодіти до кінця увагою пришельців здалеку і зблизька, тих, хто приходив сюди, щоб знайти розраду і силу, хто ніс сюди не лише згорьовані мідяки, а й порожні серця, що прагнули наповнення і зміцнення в помислах, наближених до справ і діянь божеських. Тут уже не можна було послаблюватись, лінуватись, богородиця не простила б владикам лаврським, коли б вони не розкрили своїх сердець і талантів проповідницьких перед страждущими і не зуміли чи не захотіли дати сірим і спраглим того, задля чого вони долали несходимі простори землі, задля чого йшли, а то й приповзали до найвеличнійшої святині християнства.

Тут все було, на подив, запереченням тому, що побачилось у печерах, у череві китовому. Якщо там панувало небуття, царство смерті і тільки човганням тьми стомлених ніг порушуване небуття й одвічний спокій, то в Успенському соборі все жило, радувалось, величалось, виказувало нездоланну силу бога, того самого, який був владний над усім живим і мертвим, який давав людині не лише одвічне упокоєння, але й міг ошчасливити могутньою силою краси і життя. Сотні і тисячі свічок ліниво вигинали своє золоте полум'я перед золотими соборними вратами, перед безліччю ікон в дорогоцінних шатах, створених руками неперевершених умільців із золота та коштовного каміння, перед найвишуканішими витворами мистецтва.

Поперед золотих царських воріт картинно возносився котрийсь із лаврських владик у гаптованій золотом багряниці, в клобуці високому, оздобленому блискучими, переливчастими діамантами, з обличчям апостола, сивобородий, ясноокий, натхнений, з руками, поривно піднесеними над головою, спрямованими в небо, до соборних склепінь, по яких, мов казка, йшла найкрасивіша, найвеличнійша, найнещасніша і найшчасливіша з жінок, що будь-коли жили на землі, сама богородиця, тхозна з якої моделі мальована талановитим, а може, й геніальним художником, ім'я якого приховали апостоли лаврської історії. Із широко одверзнутих уст владики рвався-виривався тисячновідлунний соборними зводами заклик:

— Миром господу помолимось!

Й ошелешені, оглушені, возвишені і розчавлені миряни молилися, безсило падали на коліна, умиляючись від гострого болю в тілі, радуючись йому, гнулись до підлоги, сягали її лобами, цілували холоднечу її плит, віддавши себе в повне володіння силі божій, що так владно, так всесильно зіходила на них, давила до землі і одночасно підіймала до неба.

Багатоголосий лаврський хор відповів свою владіці почав аж ніби скрадливо, тихо, з кожною нотою, з кожним словом набираючи сили, розгортався, розкрилювався, підносивсь до найвищої висоти, аж туди, де на зелених полях, серед святих кущів мандрувала богородиця з своїм святим дитям на руках, нарешті вибухав такою силою і могуттям, що товстелезні кам'яні стіни собору здригались, тремтіли, хиталися подібно до того, як дрижала і хиталася земля тільки в той час, коли убієнний Христос скидав з своєї могили каміння і воскресав із мертвих.

Та ледь відлунилася і затихла величальна чоловічого хору, як в іншому крилі собору задзвеніли, затремтіли, спалахнули янгольські голоси:

— Святий боже, святий кріпкий, святий безсмертний, — помилуй нас.

Хор яснооких черниць ледь не умертвив прочан — співалося так ніжно, так солодко, що їм від млості забракло повітря, видавило з очей сльози,

довело кожного до тої межі, коли вся людина перестає належати собі, повністю віддається владі наплинutoго екстазу.

Почалося змагання антифону, хорів чоловічого і жіночого, про що говорив Левкові воротар Варламії. І це було справді неповторним і незбагненим. Церковні мелодії, витворені найталановитішими композиторами, знайшли своїх виконавців, людей з голосами найчистішими, неперевершеними, і ті голоси, понукані умілими регентами, злились воедино, звучали як один дивовижний голос, народжений не людським умінням, а силою божественною, а може, й диявольською, бо хто ж його знає, де між тими силами проходить межа, а до того ж добре відомо, що жодче, навіть щонайсвятіше діло не обходиться без диявола, який так і норовить і собі прилипнути до божої ласки та й обернути добро собі на користь.

Ошелешений так само, як повергнута ниць маса, прочанин із Тули, хоч і був стомлений, хоч і не міг дати ладу своїм розбурханим почуттям, вже не спроможний був примусити себе піти геть, стати знову самим собою. Якось не божа, а справді диявольська сила змушувала його то падати на коліна, то зводитись на ноги разом з усім прочанським миром. Він забув навіть дослухатись до нечуваного співу, що, мов хвилі океанові, навалювався то з одного крила, то з другого, то дзвенів багатоголосо, неземно, то зривався на всю силу, на яку тільки здатні сотні чернецьких тренуваних голосів. Антифони славили всевишнього, дивувались його мудрості, кликали до беззастережної відданості своєму богові, лякали неймовірними карами тих, хто навмисне, а чи й піддавшись диявольській спокусі, порушив би найвищу клятву перед богом.

Антифони невтомно змагалися, соборне склепіння стрясалось від поривних вибухів дружного гімну чоловічого хору, а то враз наповнювалось ніжною, скрадливо-покірною мелодією жіночого хору. Тримало те пісенне змагання у тій до останньої межі натягненій напрузі, коли вже здавалось, що людині бракне повітря і вона задихається від надмірного блаженства.

Прочанин із Тули чи не найпершим не витримував тієї навальної сили церковного мистецтва, непомітно задкуючи, став вибиратись на волю і оскільки стояв поблизу широко відчинених дверей, то невдовзі опинився на паперті. Тут теж було людно, всі входи покрились розпростаними тілами, молільники липли до холодного каміння намертво, лише спини округлі в декого нервово здригались та чулися короткі схлипування.

Ні, не розчулення, не надмірне переживання, викликане справді високимистецькими співами в соборі, відторгли прочанина Левка од поверженого ниць прочанського загалу. Він розумівся на справжньому мистецтві, він, можливо, як небагато хто з слухачів сьогodнішнього антифону любив і шанував співи, знав, яку то впливову силу таїла в собі і мирська, і духовна пісня. Але тут все ество його запротестувало супроти того, що чув та бачив під склепінням собору. «Ніби нечистий в мене вселився», — подумав задкуючи, чомусь згадав біблійську легенду про те, як Христос виганяв з чоловіка бісів, що його полонили, як перетворив їх у свиней і потопив у озері, й внутрішньо посміхнувся.

Твердою ходою закрокував від собору, а його переслідував спів антифону, спів казковий, справді божественний, янгольський. Одначе ж таки не янгольський, бо співали гімни звичайні земляни, здатні на будь-який гріх. Він довірливіше, з більшим розумінням прослухав би звичайну народну пісню, проспівану дівчатами а чи парубками у вечоровій тиші під розлогими вербами, бо те невибагливе мистецтво було б ширим, безпретензійним.

Збурені думки і розгойдані почуття, гострі враження від почутого й побаченого гнали його вперед. Йшов машинально, тож і не пам'ятався, як опинився в глухій непроглядній тіні від лаврських лип, а там браму Троїцької церкви побачив, а біля неї воротаря Варламія в товаристві когось із ченців чи й звичайного прочанина. Уздрів Варламія і навіть порадив, бо ж трапив на власний постій і зможе тепер опісля клопіткого дня трохи спочити, оговтатись, дати лад чуттям, що так його розколихали та збурили.

Притишив крок, і до слуху долинуло Варламієве просторікування:

— Сказано-бо в святому писанні: просить — і дано буде вам, шукайте і знайдете, стукайте — і вам відчинять...

Аж зупинився, вражений. Знав він напам'ять десь чи не з дитинства це одкровення апостола Матвія, здавалось воно йому простецьким і тому буденним, позбавленим істотного змісту, заялженим частим вживанням з будь-якого життєвого приводу. І ось саме сьогодні, в цей мент він раптово відчув якусь неосяжно-глибинну суть мовленого: шукайте і знайдете... шукайте і знайдете... Саме ці слова дійшли до його запаленої свідомості і постали у всій неосяжності свого змісту, набули великої життєвої значимості. Шукайте і знайдете... Навчіться у звичайному, на перший погляд до кінця зрозумілому, відшукати потаємний сенс, який і є справжньою суттю кожного явища, часто недосяжного для людського розуміння.

— А чи не раб божий Левко до нас, грішних, припожалував? — озвався отець Варламії і тим самим відігнав від прочанина животрепетну думку, що натрапила була на слід ще не досягнутої до кінця істини.

Мовчки приступив до воротаря, який послужливо відсунувся убік на густофарбованій в зелене лавочці, жестом пропонуючи місце поруч. Прочанин, стомлено сутулячись, якось ніби скрадливо присів. Випадковий чи, може, і завідний співрозмовник Варламіїв важко підвівся на ноги, скаржачись богові на власні немощі, побажав доброї ночі та почалапав у темряву.

— Надивитись довелось, наслухатись, — ніби до когось третього а чи взагалі безособово заговорив Варламії.

— Надивилося й наслухалося, — в тон йому відповів Левко.

Ніби переконавшись, що поруч надійний співбесідник, Варламії схвилювано забасував, розбалакався:

— В нашій обителі не засумуєш, тут ще й не такі таїнства можуть розкритись, коли з нашими старцями побудеш та послухаєш їхньої мови, коли книг лаврських почитаєш. Вся історія святої обителі від часів незапам'ятних до днів нинішніх перед тобою так і пройде, так і огорне тебе святощами, і вже хоч би ти був калічений або порчений який а чи, може, й бісівською силою вражений, то все те від тебе відлетить геть, дух святий на тебе знізойде, і вийдеш ти світлим та дужим з господньої купелі, мов янгол непорочний...

Механічно розправляв довгу, роздвоєну на грудях бороду прочанин, мовчав, чи то до слів співбесідникових дослухаючись, чи про своє думаючи, але й не підтримував розмови. Варламії відразу помітив, що його постоялець чи то входокався, по святих місцях блукавши, а чи й зовсім спантеличився, то й зайшов з іншого кінця.

— То чи сподобались наші успенські антифони?

— Хори відмінні, голосисті...

Варламії аж засовався на місці, вдоволений почутим.

— Наш владика знає, як доступитися до душі й серця прочанина, вже хай він буде й зовсім затурканий та життям зобиджений, а послухає співу солодкоголосого — здригнеться, прокинеться, очистить серце од всілякої скверни. А чи молиться ще в своєму затворі блаженний Содоній?

Заклопотаний власним роздумуванням, прочанин не відразу збагнув, про що йдеться.

— Хто молиться?

— Схимник Содоній, старець благочестивий, що добровільно в затвор печерний заключився, поститься вже тридцятий день, на голодну смерть себе прирекши...

— А так, так, — зрозумів, про кого мовиться, — молиться неборака, вже зовсім охляв, ледь на колінах стоїть...

— Нелегко здобувається святість навіть праведникам, — гірко зітхнув Варламії.— Глінність гріховного тіла важким тягарем гнітить і карає навіть найнеповиннішого, навіть того, хто за все життя не звершив щонайменшого прогрішення. Ібо тіло людське є вмістилище всяких пороків і зручний для диявольської сили посуд, бо сказано пророком, що лукавий невідступно чатує біля кожного смертного, норочить, нечистий, достукатись до

його душі, тіло його не цікавить, воно земне, ціни не має, душа для нього важить золотом...

Прочанин уважно вдивлявся у Варламія, прагнуч зрозуміти: вірить він у те, що каже, чи механічно розкидає догми, такі доступні і дешеві в цьому місці.

— Весильний владика мав би не допускати подібного свавілля... — обережно перебив ченцеву мову.

З усього видно, що Варламії був достатньо просвітлений святими істинами, виявивсь готовим дати належну відповідь.

— Тож-бо й воно, що навіть владика небесний безсилий погамувати поріддя диявольське, змушений поруч себе давати місце і йому.

— Чому ж то дана така сила дияволу?

— Як чому? Для випробування. Для вивідання нашої стійкості, нашого вірування у силу божу. Інакше як же богові нашому перевірити незрадливу віру кожного смертного у свого господа бога? Тільки так. Коли ти не піддався силі зловорожій, глухим zostався до нашіптувань диявольських — ось ти і порятувався, ти й під десницею божою...

— Так воно ж і не легко розпізнати, де діє сила ворожа, а де...

Прочанин ніби спіткнувся на слові, ждав, що чернець скаже. Той відразу ж знайшовся:

— А ти, коли ти істинний християнин, — відчуй. Серцем відчуй, де боже, а де диявольське. Он старець Содоній не помилився. П'ятдесят літ і два вірою і правдою служив Лаврі, в щоденних молитвах, в постах та воздержанні себе тримав, не те що диявольського чого, а навіть неблагочестивого до себе й близько не підпустив, двадцять літ і п'ять словом ні до кого не озвався, на суєту мирську оком не кинув, не зогрішив ні ділом, ні помислом, от і удостоївся. Живцем себе замурував, від усього житейського відступився, на очах по вуха занурених в щоденній суєті грішників з світу сього у вічне життя без печалі і подиху переходить, мовчазно кожному приклад подає: отак, мовлять, святість здобувається, отак вона до смертного приходить. Гляди що й удостоїться, в моці нетлінні перекинеться, одвічно во гробі перед паствою стоятиме, до лику святих причислиться...

— Не всякому випадає таке... Комусь же то й жить треба, землю засівати, хліб ростити...

— Мусить жити людина, як птах небесний, не сіючи, не жнучи...

— Кого ж тоді диявол спокушатиме?

Варламії на мить розгубився, не мав готової відповіді чи, може, забракло бажання дискутувати. Удав, що не розчув запитання, звів мову на інше.

— Для диявола роздоля—ділами своїми і помислами ніби заповзялися йому допомагати, свідомо і не свідомо до пазурів його сунемось добровільно. Святе писання забуваємо, розумнішими від самих апостолів хочемо бути, не віримо у пересторогу...

— То ж хто такий сміливий?

— А чи мало є таких? Проти бога йдуть, царя, помазаника божого, не слухають. І вже хай би харпаки які, голяки перекатні, а то, диви, й благородні починають мудрувати. З жиру казяться... Цар-батенько всім свободу дав, порівняв убогих з імущими, заповіт бога нашого праведного Ісуса Христа виконав, однією хлібиною п'ять тисяч нагодував, а вони невдоволені. Убогі казяться тим, що убогими й застаються, а багаті через те, що цар-батенько не дозволив над рабами збиткуватися...

— Шукайте і знайдете, — ніби про себе мовив прочанин.

— Що шукати зволите? — подивувався Варламії.

Прочанин не почув його слів, думав своє.

— Правдиво мовлено, — чухав бороду Варламії, ще не знаючи, до чого та правда стосується. — Шукати слід божеське, серцем відшукувати божу благодать. І вона знайдеться. Всякому і кожному відкриється. І все диявольське розсіється, розпадеться, яко розсівається і розвіюється темінь ночна. Шукати баламутів різних, відступників слова божого, шукати і знаходити... Оберігати віру, плекати правду...

— Плекати правду, — лунко відгукнувся прочанин. — Знайти правду і плекати її... Ох, як то нелегко її шукати...

Стомлено підвівся на ноги, поскаржився на вологу нічну, що заломила кістки, попросив дозволу спочити якусь годину в комірчині. Воротар великодушно дозволив.

— Як же, як же, тлінне тіло наше вимагає спочинку. Видно, тільки одному мені не спиться. Ночами просиджую біля святих воріт, про одне мрію... Восподобив би й мене наш ласкавий владика у час мій урочний завершити свій земний шлях у затворі, подібно до того, як його завершує достойний старець Содоній...

Тіло прагнуло, жадало спочинку, а бентежна душа шаленіла, бунтувала, нуртувала, тривожила і мучила все ество. Лежав, підклавши під голову тверду торбину на лямцюватому матраці, плющив очі, а вони час від часу самовільно розплющувались, ніби прагнули в темряві побачити те, що не йшло з голови, звучало в ушах. Здавалось йому, що блукає самотньо у безпросвітті печер, стоїть перед затвором непорочного старця Содонія, а на нього навалюються, як хвилі морські, могутні прибої солодкоголосого співу, антифони змагаються, чоловічий і жіночий хори прагнуть переспівати один одного, розбудити согбенного, до всього земного байдужого приреченця, який вже був недовгим гостем на землі, вже був серед тих, хто перетворився на нетлінні моці, а все ще позував, все ще чи то розважав, чи лякав, а чи насторожував тих, що тіннями безсловесними, ошелешені, спантелічені, прибиті розумінням власного безсилля і зайвості на цьому світі, повзли і повзли темними, похмурими печерними лабіринтами, передчуваючи, що тепер уже ніколи не виберуться на світ білий, не позбудуться навіяного лаврським духом почуття власної неповноцінності та безсилля.

«Шукайте і знайдете» — живим неспокоєм вертілось у мізку. Шукайте там, де важко будь-що знайти. Відшукуйте там, де, здається, нічого й немає. Він довго звагувався, все вагався, бо, слухаючи прочан, які вертали шляхами далекими з Києва, вірив і не вірив у те, що переказувалося. І прийшов сюди вже тільки тоді, коли остаточно похитнувся у своїй вірі, коли запідозрив, що є ніким іншим, як одним із тих серед мільйонів, кого ошукано, хто, вважаючи себе найпередовішим у суспільстві, подібно до найостаннішого дикуну, що мешкає поблизу екватора і тремтить перед незграбним образом дерев'яного ідола, ним же самим невміло вирізаним із шматка дерева. Вікова легенда творила образ сина божого, провела його через надприродні випробування, назвала неймовірні його подвиги, сміхотворні і нічим не потверджені чудеса, бо ж чи багато глузду хоча б у тій легенді, де мовиться про його надприродне народження, його блукання по містах і селах в супроводі бурлак та сумнівної поведінки молодичь, про всі оті чудодійні зцілення та полювання на диявольську силу, що поселялася то в одному, то в іншому і ніяк не хотіла з них виходити.

Всього за якихось півдоби у стінах Лаври, в цьому найвищому осередді християнства на Русі, він побачив багато такого, що мало ошелешити, покорити навіть найнепокоренішого. Все тут було спрямовано на те, що коли в когось і вселився дух невіри й сумнівів, то в цих печерах, під впливом величі лаврських святинь, де зібрано стільки витворів мистецтва, стільки коштовностей, те невір'я мало розлетітись в пух і порошок, подібно до того, як потонули в бездонному озері ті біси, що їх перетворив Христос у свиней,

Коли вперто шукати, то знайдеш. А коли уважно придивишся, то у тому знайденому побачиш не те, що тобі хотіли показати.

У неймовірній святості Лаври прочанин із далекої Тули відкрив для себе не потвердження одвічних християнських канонів, а вмиле намагання всіма доступними людському розумові засобами прикрити, замаскувати справжню сутність вигадки, видати її за найвищу істину, за те найсвітліше і найвище, до чого прагне людина.

«Пошукав і знайшов... приглянувся і додививсь... захотів і відкрив...» — крізь дрімоту снувались у голові прочанина неспокійні мислі.

І вже хтозна, чи він поспав яку часину, а чи тільки піддався на мить дрімоті, аж тут лаврські дзвони ударили дружно, покликали прибульців до утрени. Мов і не спав, схопився на ноги, відразу ж пригадав, де він, чого шукав і що знайшов тут, у непробивних стінах святої обителі. Став на ноги, механічно закинув за плечі пілігримську торбину, взяв до рук дорожнього коштuru, на якому покоївся капелюх, і за хвилину вже стояв перед воротарем Варламієм.

— Спасибі за хліб-сіль та за гостину...

— Чому так... чому відразу? — розгубився чернець.

— Місто хочу оглянути... Матір міст руських...

— У святій Лаврі весь святий Київ...

— Побачив і Лавру...

— Софії поклонімося... Андрія Первозваного храм відмітний...

— Все побачимо... Бажаю здравствувать...

— Бгг благословить, — звично прогук Варламії, навіть не завваживши, що прочанин не удостоївся просити в нього благословення.

Невгамовний гість з силою протискувавсь крізь натовп прочан, а Варламії споглядав те і неспокійно чухмарив у бороді.

— Знаєте, отче, на кого схожий цей старець? — озвався до ченця послушник.

Варламії подивовано зркнув на отрока.

— На графа Толстого, — притишив голос послушник. — Що сочиняє...

Воротар мимоволі лягнув себе долонею по лобі. Ото ж тетеря! Все собі мислив — де його бачив? А й справді ж — він! Той самий граф, що колотить... Озирнувся навколо, рішуче ступив до воріт, поплав супроти течії. Не відразу пробився через густий потік прочанський, опинився на вулиці. Крутив у всі боки головою, когось шукав. І таки ж побачив, кого треба.

Немолодий вже пан ліниво прогулювавсь осторонь, подалі від довгої шерехи калік та жеброти. Саме до нього і підступив чернець Варламії.

— Передайте, тут був граф Толстой...

— Справді? — глузливо примружив очі панок. — Коли ж ви, отче, його бачили?

— Щойно вийшов з обителі...

— Подаєте надії, отче...

— Передайте...

— Не клопочіться, отче... Кому треба — знає...

Варламії полегшено зітхнув, зрозумів — старався даремно. «Шукайте і знайдете» — чомусь пригадалось біблейне. Кому належиться — не дрімає... Без нього знають...

Але не образивсь. Те, що йому належить вчинити, він учинив. Як Іуда — поцілував Христа у щоку.

26.VI-81

Ворзель

Я і моя родина неодноразово були вашими гостями. На Україні у нас багато друзів-літераторів, тут перекладено співучою українською мовою і видано багато моїх творів. Як щирий друг ваш — бажаю всім великого щастя, прокувітанья, а вашим митцям — творчої наснаги.

*П'єр ГАМАРРА
(Франція)*

Юрій Бедзик

ШТУРМАН

Оповідання

Телефон здавався чорним і глухим, як ніч. Мовчав, як ніч, дихав, як ніч, таїв у собі щось незбагненне, непевне, неприпустиме. Залишалося ще десять хвилин до умовного часу. І телефон ніби умисне їх відтягував, кожну секунду робив довгою, важкою, кожну секунду ховав десь у своїх нутрошах, а натомість розпромінював по кімнаті гнітливу, ватяну тишу.

Сержант не витримав перший. Із трьох, що були присутні тут, в номері готелю, він був найнервовіший, у ньому зібралися всі рани світу, уся змученість і вистражданість далекої війни, і тому, попри свій немолодий вік, попри огрядкувату, масивну постать і велике, вуглувате, карбами літ крайне обличчя, він чимось нагадував зараз роздосадуваного парубчка.

— Якщо вони не з'являться до восьмої вечора, я їм позриваю голови! — гудів він хрипкуватим голосом, який видавав голос владної, керівної особи. — Або я сам знайду нашого Штурмана через довідкове бюро і піду до нього сьогодні ж.

Двоє других не озвалися. Піти до Штурмана... Чи варто це?.. Димова завіса сигарет ховала їхні обличчя. Дим завжди рятував їх. У вересні сорок першого димові шашки були останнім рятівним прихистком на богодучівському аеродромі. Дим пішов чорним шлейфом по Дніпру, коли Штурман прикривав з літака наші переправи біля Букринського плацдарму. Дим забрав і їхнього майора, коли вони падали за Дунаєм.

Капітан Труш (колишній!) і гвардії старшина Закордонець (теж колишній!) прикривали зараз сигаретним димом тільки свою досаду. І ще отой телефон, причаєний і затятий, отой чорний коробок біля поміятого готельного ліжка, який вперто продовжував гратися з ними в піжмурки, кпив з їхньої роздратованості і залишався поки що для них останнім бар'єром, за яким мало початися щось невиразне й зловісне.

— Ще п'ять хвилин, — сказав Капітан і роздавив у попільниці, що стояла на підвіконні, поруділий недопалок. Його довгасте, із запалими щокками обличчя видавало мудру стриманість людини, яка за довгі роки життя навчилася тримати в шорах свої пристрасті і свої думки.

— А я просто хочу їсти, — подав тоненький голос Старшина, і в дитячій дражливості його тону відчулося те, що вже давно вималювалося на його м'ясистому, добродушному обличчі: втома й байдужість.

Сиділи ж бо тут уже три години. На вісімнадцятому поверсі готелю «Київ», в підхмарній своїй клітці, майже у недосяжній своїй високості, як колись, бувало, сиділи разом в нічному бомбардувальнику, йдучи на далекі ворожі об'єкти за Дніпром, на глибинні німецькі аеродроми. Тільки тоді зорі змигували над ними, та ще, бувало, місяць червоний — оте сонце циганське — випадав раптом з-за хмар, і ставало моторошно й лячно, бо могли з'явитися «месери», могли вдарити німецькі зенітки і розкидати їх серед зірок палаючими смолоскипами. Палаючими... Як той останній, отой смер-

тельний за Дунаєм, коли фашистський радіолокаційний пристрій вловив їх у свій зловіщий фокус.

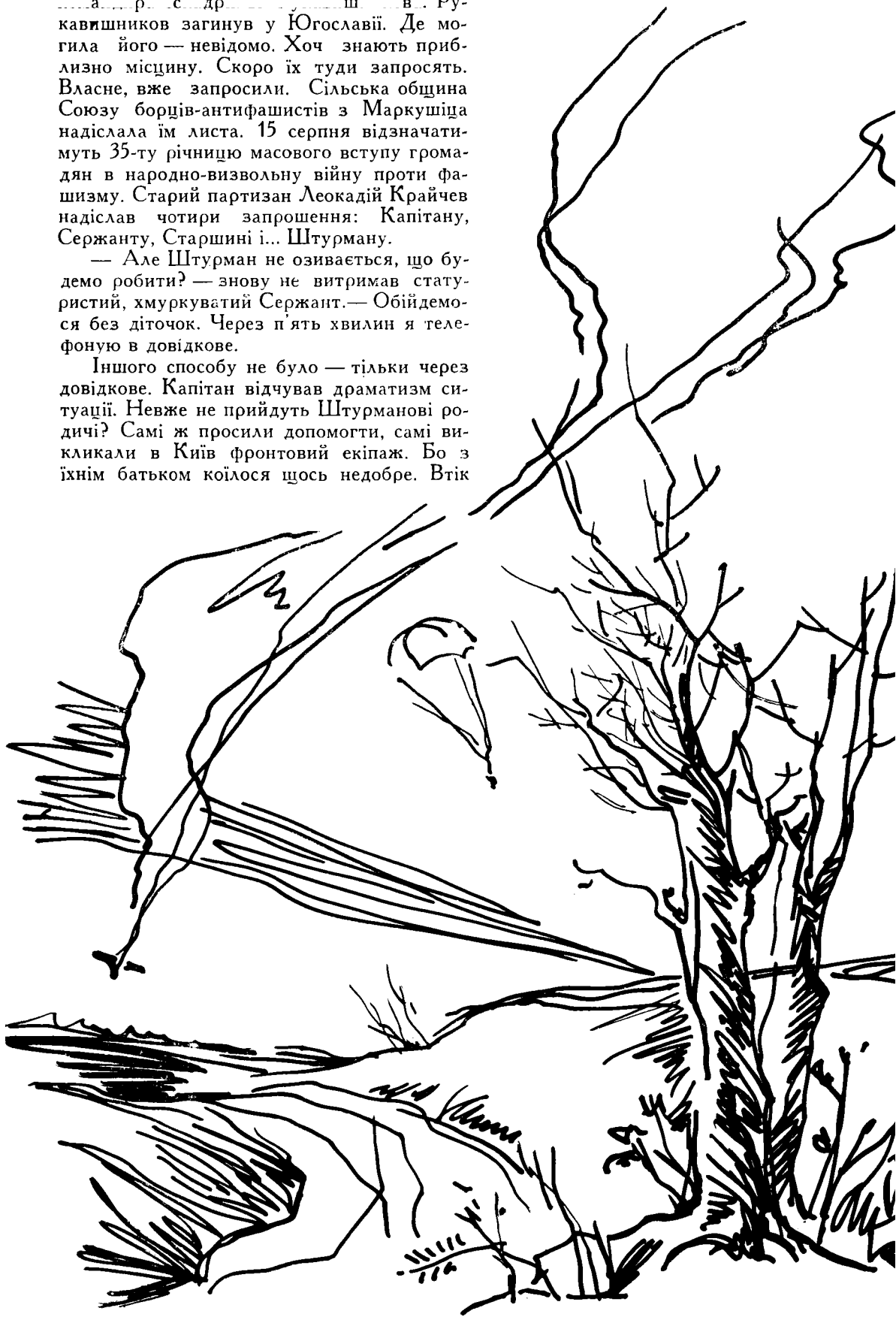
Капітан глянув на годинник. Лишалось дві хвилини. Він був тут найстаршим. Підвівся з крісла, високий, ледь зсутулений, свідомий власної ваговитості і свого вирішального слова. Як він скаже, так вони і вчинять, його бойові побратими, його давня фронтова молодість: гвардії сержант Самсонов і гвардії старшина Закордонець. Члени одного екіпажу, потомствені від діда-прадіда кияни, вони не бачились більше двадцяти років. Востаннє пили прощальну чарку в п'ятдесят першому, коли розформували їхній полк нічних бомбардувальників. Були тоді клятви у вічній дружбі, були роки листування, була сподіванка, що зйдуться сім'ями, отут, на Дніпрі, в місті, де відбігали своє замурзане, босоного дитинство і звідки пішли в криваву січу війни. Назавжди лишилися один для одного просто Штурманом, Капітаном, Сержантом і Старшиною.

Тільки не було з ними їхнього Майора,
а р с др у ш в. Ру-
кавишников загинув у Югославії. Де мо-
гила його — невідомо. Хоч знають приб-
лизно місцину. Скоро їх туди запросять.
Власне, вже запросили. Сільська община
Союзу борців-антифашистів з Маркушіда
надіслала їм листа. 15 серпня відзначати-
муть 35-ту річницю масового вступу грома-
дян в народно-визвольну війну проти фа-
шизму. Старий партизан Леокадій Крайчев
надіслав чотири запрошення: Капітану,
Сержанту, Старшині і... Штурману.

— Але Штурман не озивається, що бу-
демо робити? — знову не витримав стату-
ристий, хмуркуватий Сержант. — Обійдемо-
ся без діточок. Через п'ять хвилин я теле-
фону в довідкове.

Іншого способу не було — тільки через
довідкове. Капітан відчував драматизм си-
туації. Невже не прийдуть Штурманові ро-
дичі? Самі ж просили допомогти, самі ви-
кликали в Київ фронтовий екіпаж. Бо з
їхнім батьком коїлося щось недобре. Втік

начебто від домочадців, дочки, зятя й онуків,—від родинних клопотів. Втік у темну самотність їхній Штурман, гроза нічних трас Роман Холод... Що з тобою, друже? Міг написати Капітанові, з яким товаришував ще з школи, ну, зрештою, міг послати слово-друге Сержантові, знав адресу і свого Старшини. Не написав. За нього написали діти. Дочка Ружена так і написала Капітанові в листі: «Врятуйте нашого батька, морально розкладається, покинув рідних. Після смерті нашої мами геть пустився берега. Ви ж були однією бойовою сім'єю, ви ж Київ разом визволяли!»

І ось дочка із зятем чомусь барилися. Мусили ж прийти, мусили. До цього готелю, на восьму вечора, як було попереджено їх телеграмою. Вдень, щойно прибувши і розташувшись, Капітан зв'язався із дочкою Штурмана, сказав їй, де він, який в нього номер кімнати, номер телефону. Ружена, зрадівши, пообіцяла увечері зайти разом з чоловіком. І ось досі немає.

— Жаль, що в такій ситуації найбільше страждають діти, — подав голос з притемненого кутка Сержант.

— Цій дитині, пробач, уже тридцять чотири роки, — делікатно поправив його Капітан.

— Тоді онуки.

— За онуків діди не відповідають.

— Ти говориш дикі речі! — розсердився Сержант, встав із свого крісла, гороподібний, темний, з накошланими бровами. Він був колись шахтарем-прохідником, тепер керував вугільним об'єднанням на Донбасі. — Діди — це ми, а ми — корінь усьому, основа. Рід розпадається без нас.

— Рід не тільки на корені тримається. Гілочки теж із сонця дещо беруть, — філософічно і досить недвозначно мовив Капітан, пригадавши раптом лист Штурманової дочки, де вона скаржилась, що батько забрав у них останнє. Якимось не вірилось, щоб Штурман міг забрати останнє у рідної доньки. І що воно за останнє?

Штурман... Капітан мимоволі згадав білявого, з тихою задумою в очах Штурмана, свого мовчкуватого фронтowego друга. Майор Рукавишников високо цінував його і чомусь називав «стариком», хоч тоді йому, мабуть, і двадцяти п'яти не стукнуло. Зараз, мабуть, уже всі шістдесят. Начальник цеху на якомусь великому машинобудівному заводі чи, може, вже й не начальник. Морально ж розкладається, чарка, непевні друзі, відчай...

— Ну, хлопці, ви як хочете, а в мене печінка хвора, не терпить голодухи, — сказав, підводячись із свого ліжка, товстенький Старшина, лисуватий, повнощокий, з наївно дитячими очима. — Піду в буфет перекушу.

— І я з тобою, — сказав Сержант. — У мене шахтарський апетит.

— Ідіть, я вас гукну, коли прийдуть Штурманові чада, — відпровадив їх Капітан. Зачинив за ними двері, оглянув себе уважно в коридорному дзеркалі, провів пальцем по щоці.

Дзеркало було недобрим, жорстоким суддею. Капітан зазирає в нього щодня, принаймні щовечора. Професійний погляд, уважна оцінка кожного штриха, кожної тіні. Відомий московський актор, улюбленець публіки, герой багатьох популярних фільмів, на тебе звикли дивитися здалік, навіть в екранному зображенні ти — красень, і сила твого впливу на людей непереборна. А проте старість уже давно поклала на тебе свої знаки. Невблаганна гримувальниця, невмілий перукар, потворний скульптор, вона уперто ламала чудовий портрет чоловіка. Сивина, зморшки, мішечки під очима...

Майнула по обличчю судоминка болю. Капітан упав у крісло і сумно розсміявся внутрішнім, глибинним сміхом. «Публіка знає твої літа, але їй байдуже до того. Вона хоче тебе давнього, шляхетного, яким ти прийшов до неї: зухвалого, розгонистого, що був справедливим і не терпів кривди. А те, що сьогодні у тебе пригас погляд і щедрішою стала сивина на скронях, публіці дарма».

Усе міняється в житті: трави, квіти, ліси, будинки, люди. І тільки земля не міняється, на якій вони виростають, як не може зникнути чи поменшати глибина її, як не можуть послабнути чародійні струмені, що йдуть з надр. «Струмені моєї землі, — казав я колись у своїй ролі. — Подих мого поля».

Ходив сьогодні з Сержантом і Старшиною по дніпровських круто-схилах. Стали біля підніжжя монумента Слави, під простертим її слов'янським мечем, задивилися у задніпровські далі, на заводські димарі, на лінію метрополітену, що розтинала навпіл, як просіка, усе ліве узбережжя, і відчували раптом острах якийсь. Куди вони прийшли? Що це? Вони всі родом звідси, кияни найпотомствєншого кореня, ніколи не бачили такого міста і не воювали тут ніколи. Капітанові пригадалося. Після госпіталу він одержав коротку відпустку і поїхав до отчого дому в Київ. Не застав нікого. Переказували сусіди, що мати вмерла на другий рік окупації, батько не повернувся з ополченського батальйону, що бився в Голосіївському лісі. Приглушивши у собі біль, блукав по спаленому Трухановому острові, обдивлявся хрещатицький каньйон, де гнуге залізничя стирчало з розтроснених бетонних брил, мов шибениці, говорив з виснаженими, в подертому лахманні жителями, і в очах їхніх читав суворий спокій і вперту завзятість.

Сьогодні він спіпнув від сміху, від барв, від молодості, від буйнощів веселої зелені. І отой застережливий меч у руці Матері-Вітчизни теж спіпнув чимось неймовірним, мов народженим уві сні. А може, навпаки, побачивши меч над собою, відчув себе ніби прихищеним, опинився наче в лоні рідної неньки, під її обороною.

Нічого не змінилося в душі мого народу. Суворість і правда, горда нескореність і вічна довірливість до добра, і щит, яким тебе прикриють у найтяжчу годину. Мамо, мамо!.. Не треба!.. Мамо, рідненька моя матусю!..

Тепер він згадав ті дікі слова розпуки, і вони боєм відлунюлися в ньому. «Все було так. Ішли на Белград. Ніч, ріденькі хмари, пекучий місяць уповні серед синього мороку. Майор Рукавишников вів машину точно по курсу, прокладеному Штурманом. За Дунаєм погода почала псуватися, літак збивало ліворуч, знову проясніло, і одразу ж знову навалились чорні хмарні клубовиська. Я весь час стежив за Штурманом. Він мусив назвати мені час проходу контрольного рубежа, щоб я доповів про це по рації на командний пункт полку. Може, забув він? Може, щось негаразд було з прокладкою траси? Я нагадав йому через розмовний пристрій, і Штурман відповів, що хмарність кінчається, зараз він визначить, де ми знаходимося, і тоді я можу передавати. Земля відповіла: чекаємо! Але не встиг я сказати про це Майорові, як розітнувся страхітливий тріск, удар, гуркіт, і одразу ж загорівся правий мотор. Я миттю підключився до розмовного пристрою і почув голос Штурмана:

— Стрибайте!.. Стрибайте!.. Командира вбито!.. Стрибайте!..

Я втягнув антену, виключаю приймач. Страх паралізував мене. Ми падаємо. Я відчуваю це всім своїм тілом. Де товариші? Якісь постаті звиваються на підлозі, хтось тягнеться до люка. Сержант хоче викинутися з літака, але це йому не вдається. Пориваюся до нього, щоб допомогти, і в ту ж мить бачу: порожній чорний отвір люка. Сержант стрибнув у пільму. Знаю: лишилися лічені секунди, мушу стрибати і я. Зараз усе спалахне, розвалиться, ми шалено падаємо на землю, рятунок не буде. І враз біля самого люка відчуваю жахкий холод у грудях — на мені нема парашута, тільки реміняччя підвісної системи. Повзу через весь літак. Ось парашут... Зачепив рукою, поповз назад. Побачив два великих отвори в фюзеляжі. Німці першим снарядом підпалили мотор, другим — пробрили машину наскрізь. Лець дотягнувся до люка і вивалююся головою вниз.

Падаю стрімко у безодню. Вітер б'є в лице, холодить мені груди, забиває подих. Земля зовсім близько, чорним страховиськом суне на мене. Вгорі раптовий спалах, наче блискавка вдарила, і полетіли кудись у простір палаючі смолоскипи мого літака. «Мамо!..— кричу в знестямі й дикому відчаї.— Не треба, рідненька матусю!..» Чого не треба?.. Звідки той жах?.. Тут я стямлююсь. Командир там і Штурман там... Залишилися, залишилися... А я ось падаю, вгвинчуюсь в шипучий вітряний колодязь, у скажений свист стихії. І врешті боляче вдаряюсь боком об землю. На мить — пільма в свідомості. Потім — дзвінка тиша. Потім — шурхіт вітру в кукурудзі (бо ж упав прямісінько на кукурудзяне поле). І далеке, далеке валування собак.

Село! Летів до маршала Тіто, а впав у сільській глухомані. Там, де собаки, там, звісно, й люди. І не тільки люди... Мене проймає страшна думка, що, може, в цих краях немає ніяких партизанів і за тим собачим лементом прибіжать сюди фашисти. Треба сховатися, шукати порятунку.

Я закопав парашут, присипав його кукурудзинням і подався у бік села. Коли почало світати, з сутінків вирізнилися курінь. Я підійшов. Хлопчик бавився з собакою, глянув на мене налякано. За кушів вийшов дід. Я йому сказав, хто я, що ми везли зброю й медикаменти для армії Тіто. Дідусь вмить перемінився. Очі його бентежно заіскрилися. Хлопчик застрибав навкруг мене:

— Руський! Братушка! Авіат!

Дідусь наказав мені залізти всередину куреня. Він піде в село, повідомить свого сина, а той знайде шлях до партизанів. Кругом німці, ходити небезпечно, прочісують поля й лісовища, розстрілюють на місці усіх підозрілих. Дідусь закрив за мною дверцята, навів на них замок і пішов з хлопчиком. Я залишився сам. Що мав робити? Повірити? Чи тікати? І в цю мить я почув німецькі команди. Припадаю до щілини: німці! Ось вони — прочісувальники! Ідуть шеренгою, перегукуються, регочуть, автомати зведені. Обдивляються кожен кушук... Я дістав пістолет. Буду стріляти до останнього патрона. Зараз... ще секунду... Але солдати обійшли курінь, заджеркотіли веселіше і подалися до села. Дідусь таки не зрадив мене. Я міг йому вірити до кінця.

Увечері мене на підводі перевезли в партизанський табір. Там я побачив Сержанта і Старшину. Їм більше поталанило. Вони приземлилися серед гір і одразу потрапили до своїх.

— А де Штурман? — запитав я, і перед моїми очима ніби знову спалахнуло в моторошно синьому небі кострище літака.

Вони нічого не знали. Ніхто нічого не знав. Майор і Штурман загинули. Згоріли, мабуть, розбилися, упали на землю вогненным смерчем. Німці були в тих селах, і партизани не змогли наблизитися до потрошених уламків літака. Тільки в пам'яті мій все ще наче відлунював крик Штурмана: «Стрибайте!.. Стрибайте!..» І в тому голосі чувся крик відчаю, і крик прощання, і наказ помститися за нього.

Ми повернулися на Батьківщину. Закінчилася війна. Наш авіаційний полк пізніше був розформований. Я закінчив театральний інститут, виїхав з Києва, віддався в полон каверзній, вередливій музі, їздив по країні, виступав зі сцен обласних театрів, завойовував якісь там перші свої лаври і перші дошкульні синці. І тоді з Києва надійшов мені лист... Лист від Штурмана!.. Холод не пропав. Холод не загинув. Серед уламків згорілого бомбардувальника в тліючому попелі, серед кулеметних стрічок, фюзеляжних дротів, розплавленого плексигласу він зміг дивом зберегти своє життя. І німці, знайшовши його поруч з трупом Рукавишнікова, не забрали в нього цього життя. Був табір полонених, митарства по німецьких землях, жорстока доля переміщеної особи, врешті повернення на Батьківщину. І ось він дома. Серед своїх. Член нашого екіпажу. Воскреслий член нашої бойової сім'ї. Тридцять років не бачилися, але переписувалися, листувалися, трималися один за одного, як колись у чорному воєнному небі трималися за свій літак.

Аж доки не вдарив гіркий лист Ружени: «Врятуйте нашого батька! Ви ж разом воювали...» І ця темна пуста чекання в номері готелю, і телефон, що вперто не хотів озиватися.

Телефон таки задзвонив. Капітан майже був задрімав, коли з коридора вбігли Сержант і Старшина. Сержант шарпнув у темряві трубку. Захмелений і трохи грубий, ладен був вилається в слухавку. Запитав, хто там доповідається. Дочка? Чи не Ружена, бува? Вона... От і гаразд, заходьте, нарешті познайомимось. Весь бойовий екіпаж тут, в цілковитому комплекті.

Прийшли. Ружена, натоптана, грудаста, стан широкий, як у багатодітної матері, і тут же її чоловік, в окулярах, синюшний, борідкуватий і приляканий у своїй запобігливості перед широкостанною жоною. Була з ними

ще якась Руженина подруга — блідолице, виснажене створіння. І ще якась далека родичка, невиразна особа з прозорими настороженими очима.

Повиставляли на стіл пляшки, торт, сіли, де могли. Першою взяла слово Ружена:

— У мене двоє дітей. Двоє крихіток. Отакеньких крихіток!.. І він пограбував нас. Нелюд, а не батько!..

Борідкуватий кібернетик (він так і назвався, подаючи руку) заговорив із смутком і болем. Руками широко розводив і зітхав скрушно, болісно. Соромно перед людьми за Романа Васильовича, живе в якомусь барлозі, зв'язався з алкоголіками. Влаштує справжню обструкцію.

Втрутився похмурий Сержант.

— Ти мені поменше мудрих слів! — і відсунув від себе напої і наїдки. — Знаємо ми вашу обструкцію... Коньяк забори, маємо свій.

— Товариші, товариші учасники, — заторохтіло блідолице створіння з прозорими очима й куделиками на голові. — Ми ж покликали вас, як наших друзів... майже родичів...

— А ти родичка Штурману? — перевів на неї кошлатий погляд Сержант.

— Вибачте... я подруга сім'ї...

— Ну й мовчи, подруга! — буркнув досить нечемно Сержант. — Будемо вести мову з родичами. — І він повернувся до спокійної, владно врівноваженої Ружени. — Послухай, Ружено, мені все це дуже не подобається. Я — шахтар і звик різати правду-матінку напроям.

— Мені теж дуже неприємно, але зрозумійте мій стан. Двоє дітей!

— Та знаю.

— Вони буквально голодують.

— А ваш чоловік хіба не працює?

— Зараз важкий період... у нас у всіх...

— Я знаю, що в Штурмана важкий період. Тому ми й приїхали.

— Ні, — нервово відмахнулася Ружена. — У мого Серьожі важкий період. Він пробиває великий економічний ефект, і не всі його підтримують на кафедрі.

— То при чому ж тут Штурман... пробачте, Холод?

— Холод — наш батько, значить... перестав допомагати нам. Продав свою машину, розтринькує гроші, морально деградує.

З крісла підвелася сухоребра, вилицювата жінка, далека родичка.

— Це не зовсім так, Ружено, — мовила вона майже винуватим тоном. — Я — двоюрідна сестра Холодової дружини, але все життя щиро поважала Романа Васильовича. Не треба судити його однозначно. — Жінка звернулася до молодших членів Холодової родини. — Ви забули, який у вас батько? Як доглядав хвору маму. Останні роки зовсім не відходив від неї. На завод — і додому. На завод — і в крамницю. Інші в закордонне відрядження, на міжнародні симпозиуми, в Москву, в Ленінград, а Роман Васильович з мамою в Єсентуки, в Цхалтубо, на руках її в машину заносив, ночами просиджував біля неї. То нащо ж так несправедливо?

— Це правда, — згодився борідкуватий зять і з якоюсь опечаленістю став протирати свої окуляри. — Людського в ньому багато. Мені, наприклад, в інститут допоміг влаштуватися, до самого ректора ходив.

— Я ж не кажу, що він погана людина, — здвигнула плечима Ружена. — Його треба просто врятувати.

— По-сімейному! — підкинув голову зять. — Я дуже хочу, щоб усе було по-сімейному, по-доброму.

— Тільки по-доброму...

Капітан дивився на їхні молоді, впевнені обличчя, ловив окремі їхні слова, в'язав до купи, чи ті слова самі якось спліталися в одну міцну в'язь, в один гармонійний потік, і було чомусь дивно, що в'язь та і слова не чіпали Капітанову душу, ковзали повз його розум, як, бува, холодний водяний струмінь в річці обмиває вербове кореневище, сіпає його і підмиває, але не в змозі ні відірвати, ні послабити. Капітан вгадував нещирість того, що тут мовилося, йому було прикро чути такі фрази і такі інтонації від молоді,

викоханої життям Ружени, але ще прикрише було знати, що Ружена і її чоловік по-своєму мають слухність. Їх дійсно було скривджено, їх обдурено, введено в оману, і тому біль їхніх сердець, по суті, не був ні фальшивим, ні надуманим.

— Товариші, — заговорив з відвертим усміхом Сергій, — схоже на те, що ми судимо нашого батька. («Нашого батька» — приємно відлунилося в Капітановій свідомості). А ми тут чекали вашої допомоги... Я прошу вас, товариші... — Він потягнувся до пляшки з коньяком, взяв склянки, добув кілька пластмасових чарок з своєї дипломатки і налив усім вправною рукою. — Давайте по маленькій, для знайомства.

Череватий Старшина перший потягнувся до питва.

— Розумні речі. У мене вже давно смокче в животі. Капітан, бери, Сержант, а ти чого дуєшся?

Колишні льотчики випили разом з молодятами. Старшина смачно закусив бутербродом з ковбасою. В розрізі рожевої теніски на його м'ясистих грудях було видко щедру рудувату парость. Старшина приїхав з далекого сибірського міста, де працював геологом в якомусь нафторозвідувальному тресті, належав до затятих першопрохідців, не мислив собі життя в стаціонарних, міських умовах («Я — мандрівний птах»), був він по натурі компанійським, доброзичливим, схильним бачити в людях тільки гарні риси і головне — вважав себе спеціалістом по залагодженню суперечок і чвар. Випити це добре діло — хіба ж він проти?.. Не те щоб йому дуже кортіло прилучитися до дармової пляшки, грошенят у Старшини вистачало й своїх, а от підняти чарку за мир в родині, подарувати всім милу усмішку своїх маленьких, у вицвілих віях очей — задля цього він ладен був летіти за тисячі кілометрів. Надто ж коли йшлося про героїчного Штурмана їхнього.

— За Штурмана! — підкинув він пластмасовий келишок з коньяком. — За чудотворця!

— Якого... чудотворця? — недовірило перепитав Сергій.

— Було. Три рази сотворив чудо.

І Старшина, взявши зі столика ще одного товстого бутерброда, повів мову про Штурмана. Чудотворець він був, от хто. Воістину! Три рази підбивали їх, і три рази рятував він увесь екіпаж. Можете повірити колишньому гвардії старшині Закордонцю. Пригадуєте, хлопці, як перед Букринським плацдармом врзало нас над Дніпром, як вогонь охопив обидва баки? Штурман наказав стрибати всім, навіть командирові корабля. І коли залишився сам за кермом — посадив машину в плавнях. Талант у нього був такий — садовити палаючу машину. Або над Сандомиром? А потім за Дунаєм!.. Воістину чудотворець. На смерть ішов, на вірну смерть, і вискакував цілісіньким.

— За Дунаєм я його вже списав, — озвався хмуро Капітан. — Не знаю, для чого він лишався. Машина ж розвалювалася.

— Може, не встиг? — висловив сумнів Старшина.

— Штурман завжди встигав, — сказав твердо Сержант.

Молодята зібралися іти. Далека родичка Штурманова, жінка з винуватою усмішкою на блідих губах, стала виправдовуватися в коридорі. Їй хотілося зараз сказати якесь добре слово про Штурмана. Себто про інженера Холода, чоловіка її локійної сестри. Бо не для того ж вона, зрештою, ішла сюди, щоб розпалювати суперечку про винність чи невинність Романа Васильовича. І не могла вона змиритися з безнадійністю його становища.

— Ви повинні допомогти йому, — сказала вона, вже стоячи біля дверей. — Бо йому зараз скрізь недобре. І в цеху, і в парткомі... — Вона здобула з сумки свій записник. — Може, запишете його нову адресу.

— Я думав, ви повідомили його про наш приїзд, — сказав Капітан, перевівши докірливий погляд на Ружену.

— Не бере трубки, не озивається, — зашарівшись, відповіла Ружена. — А нас із Сервжею й на поріг не пускає до себе.

— Ну, нас він пустить, — ніби з радістю і водночас ніби з погрозою сказав Сержант. Жінка прочитала адресу. Ружена швидко відвернулася. Сергій з непевним виразом — не то замішання, не то жалю — подав руку,

і в його сухому потискові Капітанові вчулося щось уперте, сердите й разом ніби винувате.

— Ви до Павловського підіть, в редакцію,— сказав Сергій.— Додому не треба. Краще в редакцію.

Попрощалися. Гості пішли до ліфта. Капітан, для чемності провівши їх, одразу ж повернувся в номер і тут побачив: його друзі-однополчани збиралися кудись іти. Закордонець міняв літню безрукавку на білу сорочку, Самсонов обсмикував на собі піджак, поправляв темну краватку. Настрій в обох був задерикуватий, непоступливий. Фронтowa гвардія, видно, щось надумала.

Миттю здогадався: до Холода. Може, й справді рятувати його треба? І не тому, що тут було наговорено на нього всяких несусвітних речей. Просто їм стало зненацька недобре, зле на душі, всни відчули себе ніби винними, що бодай один вечір провели без нього, бодай один вечір не могли почути його слів і його болю.

Найгірше те, що не прийшов сюди сам Штурман. Телеграму їхню він навряд чи бачив. Телефонів ні від кого не приймає. Всіма засуджений, всіма забутий. Пересварився не тільки з домашніми, а й у себе на заводі.

— Що ж, якщо зібралися, то рушаймо,— зітхнув Капітан.— Хай діти судять нас надто суворо. Але світ не тільки в дітях.

Це було місто їхнього дитинства. Ні, це було місто їхнього народження. Тут вони вперше навчилися розуміти великий світ і уздріли людську красу й людську ницість. Капітан згадав, як він, цибатий старшокласник в обшмугляному, коротенькому піджаці, одного вечора проводжав після заняття шкільного драмгуртка свою подругу, дівчину сліпучої вроди (принаймні так йому тоді здавалося!), але біля фунікулера раптом виявилось, що у нього немає ані копійки, останній вагон мав відійти з хвилини на хвилину, він длубався в кишенях, він червонів і потерпав від сорому, і тут якийсь літній вусань тихцем ткнув йому в руку кілька монеток, сказавши, що з ним теж було колись отаке, це не біда, дівчина зрозуміє і пробачить, не панянка ж вона якась і не вертихвістка. «А коли я вам віддам ці гроші?» — «Віддаси, як станеш козаком». — «Приходьте, дядю, завтра...» — «Ні, завтра мені випадає далекий рейс». Доброзичливець кивнув кудись в бік Подолу, в заміську далину, і тоді тільки юний Труш розгледів його військову форму і на петлицях в нього побачив рубінові вогники ромбів.

«Мабуть, комбриг якийсь», — згадалося Капітанові, коли вони з Сержантом і Старшиною проминули фунікулера.— Він уже знав тоді, що його чекає на заході, і тому на мене він дивився з смутком і суворою гіркотою».

Де той комбриг тепер? — щемом пройняло Капітанові душу. Навряд чи вдалося йому повернутися на ці крутобережжя. І нікому тепер віддавати той нічний борг.

Вони звернули від фунікулера втоптанною стежкою до пам'ятника Володимирові, стали біля металевої огорожі і побачили, як грає разками намиста Подол, як мерехтить в чорнильній далині київська електростанція. І Капітанові раптом заскніло жалем серце, і тоскно-тоскно зробилося від того, що немає біля нього тієї милої дівчини (розповідали друзі: загинула медсестрою в Аджимушкайських кар'єрах), від того, що колись, в своїй наївній юнацькій захмеленості, стояли вони, діти великого міста, тут разом стояли, взявшись за руки, і бачили зовсім інший Подол, трудовий, ветхий, старожитній, закіптюжений, і не думалося йому, якими терновими шляхами ітиме він до цієї сьогоднішньої краси, і не міг він показати коханій дівчині цю красу, не міг подарувати їй цю ніч, цей пішохідний міст через Дніпро, оті низки вогників на далекій Воскресенці, і швидкохідні баржі внизу, і вічно незрушного, всевладного Володимира.

Вона залишилася в його пам'яті як гіркуватий спомин. І йому враз стало соромно, що він геть усе забув, навіть ім'я тієї дівчини випало з голови. І не те щоб чуття вини, а якийсь легкий докір пройняв його душу, докір за те, що він кинув її, самотню, маленьку, беззахисну, з нерозквітлою вродою, з коротенькими кісками, залишив перед порогом війни, не знаючи, що

чекає на нього і що станеться з нею. Він гадки не мав у той вечір, що будуть страхітливі бої під Голосієвом, будуть сатанинські вибухи на Хрещатику, буде смертний марш приречених, будуть отруєні газом ночі Аджимушкая і в тих ночах останній смертний скрик дівчини, яку він проводжав до фунікулера. Він не знав, що через кілька місяців після її смерті, ніби в помсту за ту смерть, він летітиме на своєму нічному бомбардувальнику і бачитиме небу війни, й зорі війни, й сонце війни, і бачитиме внизу на дорогах хаос відступаючих фашистських армій, і шаленітиме від торжества перемоги, яка обіцяла йому життя, але могла принести й смерть.

— Сій, Сержант! — ніби вголос подумав Капітан, зупинившись біля підніжжя Володимира. — Ми не можемо іти до нього. Ми не маємо права іти до нього в дім. Ми йдемо суддями, а мусимо прийти його товаришами-однопольчанами.

— Що ж ти пропонуєш, Капітане? — глянув на нього темними очима велетень Сержант.

— Спершу до Павловського.

— Хто він такий?

— Не знаю.

— Чому ж пропонуєш іти до нього?

— Так сказав Сергій. Здається, він гарний хлопчина, і я повірив.

Вийшли на Хрещатик. Сержант сунув уперто крізь людські юрмиська і перший знайшов бажану будку довідкового. Так, Павловські є, в Києві їх проживає вісімнадцятеро. Якщо ваша ласка — ось вам всі адреси і всі телефони... З теплою, яскраво освітленого гніздечка довідкової будки простягнулася мила дівоча рука і подарувала Сержантові вісімнадцять адресних бланків. Десять з них мали домашні телефони. На шостому номері Сержант раптом прикрив трубку рукою і зухвало усміхнувся:

— Він — наш! Точно — наш! — І гукнув у мембрану досить безцеремонно: — Ми — друзі Штурмана... Тобто, пробачте, друзі Романа Васильовича Холода. Ви можете зустрітись з нами?

Мембрана мовчала. Потім зітхнула скрушно (чи й сердито, бо о такій порі телефонні дзвінки не сприймалися в квартирах як бажані гості), далі в ній затепліло привітністю, хтось прокашлявся і відповів ледь стривоженим голосом:

— Нікольсько-Ботанічна, шість, квартира шоста. Можете зайти зараз, можете протягом усієї ночі.

— Справжній солдат, — сказав Сержант, вішаючи трубку й вивалюючись із затісної для нього будки. — Або він дуже інтелігентна людина, або дуже переживає за нашого Штурмана.

І знову вони опинилися в людському потоці, що ніс їх до площі Толстого — повз пам'ятник Кобзареві, через густолистий, залитий чорнотою нічних тіней парк перед університетом. І доки вони йшли, мовчазні, зосереджені, трохи втомлені, десь у глибині душі зливані своєю рішучістю, Капітан все не переставав тужити за тією далекою, напівзабутою дівчиною, і чим гостріше зринала в ньому гадка про давню подію біля фунікулера, про позичені йому невідомим доброзичливцем мідяки і про страхітливі катакомби Аджимушкая, тим більше міцнішало в ньому бажання повернутися душею до всього втраченого колись, до всього забутого і знехтуваного, так наче саме зараз він міг і мусив надолжити найтяжчі промахи свого життя.

Павловський зустрів їх в одній піжамі і капцях на босу ногу. Молоденький, ще зовсім юний хлопчак, хоча добряче лисуватий, і обличчя брезкле, втомлене. У квартирі порожнеча. Він — сам. Дружина з дітьми за містом, знімають маленьку кімнатку в Ірпені, щоб до води ближче...

— Прошу в кабінет. Я ще працюю, то ви не турбуйтеся, не розбудили мене.

Трое колишніх льотчиків, троє давніх киян стояли в маленькій кімнатчині біля заваленого паперами столу. Павловський коротко пояснив, що пише статтю до вечірньої газети, приїхали якісь солідні вчені з Австралії,

він брав у них інтерв'ю і все це має якнайшвидше обробити. Раптом похопився і побіг на кухню.

— Пацан, що він знає про Штурмана, — зітхнув Сержант, уважно розглядаючись по кабінету.

— Якщо дасть повечеряти, і на тому спасибі, — хихикнув вічно голодний Старшина і поклав руки на своє огрядне черевце, ніби хотів цим підкреслити, що з усіх проблем шлункова проблема для нього найпершочерговіша.

Потім пили чай на кухні. Серед білих кахельних стін, безлічі рожевих банок, настінних шаф, веселого посуду. Павловський, вислухавши історію домашніх негараздів Штурмана, сумно схилився над тарілкою, взяв маленьку чарчину, глянув на неї проти світла лампи і сказав тоном болісного докору:

— Ваш Холод перекреслив усю мою журналістську кар'єру. Тепер я мушу займатися звичайними репортажами.

Годі було почути ще й таке. І цей мав претензії до Штурмана. За віщо? Журналіст Павловський, здається, розгнівався по-справжньому.

— Я не дозволю говорити ніякого паскудства про нашого Штурмана! — заgrimів погрозово Сержант, і його могутня постать рішуче перекилилася через кухонний столик до Павловського. — Він тричі рятував мені на фронті життя. Тепер я прийшов рятувати його.

— Він усіх рятує, в цьому його лихо, — відмахнувся Павловський.

— Кажі, кажі!

— У нього незліченна рідня, яка обсіла його. У нього цілий інструментальний цех, який теж хоче від нього найкращих заробітків, і теж вимагає: давай, давай! От Роман Васильович і вдався у всякі...

— Стоп! — сказав ще важче Сержант. — Ні слова поганого про мого Штурмана!

— Яке ж погане? — мало не слізю змолвився Павловський. — Тут історія дуже проста. Якщо в ній хто і постраждав, то найбільш за всіх він сам.

А історія була така. Холод (себто невмирущий Штурман) виступив на заводських зборах і сказав чесно, що не збирається далі жити на легких хлібах. Досі, мовляв, жив, а далі — ні й ні. Йому вже шістьдесят, на пенсію скоро, орден має трудовий (крім фронтних, звісна річ). Бо легкі хліба, заявив Холод, всьому заводі великі прикросі приносять.

— Точніше, — звузивши підозріло очі, наказав Сержант.

— Точніше не можна, — зітхнув Павловський. — Холодів цех мусив давати інструменти. Самі знаєте, що таке кондиційні інструменти, яка їх роль у виробничому циклі. Філігранні допуски, марудна робота над кожним різцем... Аж тут раптом із виробничого відділу «дешеве» замовлення, виробничому відділу не вистачило до плану якоїсь там сотні, другої шайб, болтів, головок. Холод виконав прохання. Похвалили. І ще дали. І знову похвалили. Еге, брате, та тут же запахло легкими грошечками. І дешевою славою, і гучною популярністю. І статтями в газетах (які, до речі, хутко навчився писати Павловський!). Рідня тепер розкошувала. Зять сів за новеньку «Волгу». Потягнулися за довгим карбованцем тіточки й бабусі, рідні й знайомі. Холода буквально розривали: дай, допоможи, підтримай!.. І він давав, йому це приносило радість, сам захопився своїм благодійництвом, своєю значимістю. І враз... розлютився.

— Сказав на зборах, що йому набридло бути волом. Скоро в Києві збереться мій екіпаж, то як я гляну у вічі своїм хлопцям? Вас він давно чекав, бо ви йому були наче совістю фронтовою, — завершив розповідь Павловський.

— Ти чуєш? — штовхнув ліктем під бік Старшину Сержант. — Ми його совість фронтова.

— Вип'ємо за безсмертного Штурмана! — проголосив гугняво-п'яньким голосом Старшина.

Але Капітан збив райдужний настрій. Пити годі! Що було далі? Чому всі озлилися на Штурмана? Чим він завинив перед вами, товаришу Павловський?

Павловський якось зблід, ніби знітився, а може, відчув легкий острах перед Капітаном. Капітан незмигну дивився на нього.

— Ну! Ми вас слухаємо!

— А що — ну? — безпорадно розвів руками Павловський. — Я ж кажу: він перекреслив усю мою журналістську біографію. Я підготував про нього статтю в «Правду». А тепер все на ніщо.

У Сержанта забулькало в горлі.

— На ніщо? — Сержант наче ковтнув горілки, і вона тепер стала йому попереk горлянки. Це був сміх давкий, уривчастий, що судомив його обличчя, тіпав усім тілом. — Про нашого Штурмана можна сто статей написати, а ти кажеш: на ніщо!

— Так там же іншої хотіли.

— Неправда! — загув вражений Сержант, що не міг стримати своєї радості від того, що Штурман таки не пустився на манівці.

— Звісно, неправда, — підтакнув простакуватий Старшина. — Коли у Штурмана сталося тимчасове затемнення, ти схопився за перо. А чого ж ти зараз не хапаєшся, чого не радієш із ним разом? Затемнення закінчилося. Давай повний газ!

— Я радію за нього, товариші, але не можу повний...

— Чому?

— Буде дуже гостроконфліктно. В героїчних портретах це не завжди рекомендується.

— Не треба героїчного, пиши звичайний.

— Усі хочуть героїчні портрети, усі вимагають видатних людей.

— Тоді пиши всю правду про Штурмана, — враз холодно і майже злісно крикнув на всю кухню Сержант. — Він у нас є і буде героєм.

Капітан сидів незворушно. Капітан був майже в запамороченні. Щось дивовижне скоїлося з ним у цю мить. Він почув далекий, притлумлений роками голос Штурмана. Наче крізь ревище моторів, крізь свист вітру долинало до нього: «Стрибайте!.. Стрибайте!.. Командира вбито... Стрибайте!..»

Іхнього командира було вбито. Літак розвалювався, вогонь жер баки з паливом. А Штурман, сівши за штурвал, намагався ще якось вирівняти політ, до останку тримав машину, тримав її в тій площині, коли його хлопці могли вистрибнути і врятуватися з вогню. Він летів у безсмертя разом із загиблим командиром ескадрильї.

— Чуєте?.. — зненацька ніби аж простогнав Капітан. — Коли вбило комеска, Штурман сів за штурвал.

— Ну й що? — не втямив Павловський.

— Нічого, — раптово опав голосом Капітан. — Вам цього не зрозуміти.

— Мій батько воював і був поранений.

— Отож і спитайте у свого батька. — Капітан проговорив з якимось похмурим зачудуванням: — Спитайте, як люди ішли на смерть, щоб прикрити собою інших.

Сержант встав, напився з крана води й пішов до дверей. За ним посунав Старшина. Капітан сидів край столу і думав. Йому було боляче, що Павловський досі не збагнув героїчної душі Штурмана. Не втямив його вічного жадання закривати собою людей від лиха, горіти за них і страждати. Помилятися і знову вставати на повен зріст.

«Невже цей Павловський, розумний, кмітливий хлопець, не може собі уявити героїзму тяжкого, мученицького, героїзму такого, яким наповнена наша історія, яким пульсує наше життя. Того шаленого героїзму пошуків і творення, зривів і піднесень, душевної самопожертви і самозречення. Тільки такий героїзм міг витворити Софію Київську і міг відродити Київ після татарської навали, міг возвести з руїн минулої війни Хрещатик і прокреслити лінії русанівських кварталів».

Капітанові хотілося говорити довго й пристрасно. Але зненацька в нічній тиші дому розітнувся телефонний дзвінок. Павловський схопив трубку, послунав мить і простягнув її Капітанові.

— Вас.

Капітан пройшов через темний простір кабінету, взяв трубку. І зразу впізнав схвильований, хлопчакуватий голос. Дзвонив Сергій:

— Передайте тисячу вибачень Павловському, але я знав, що заста-
ну вас там, — говорив вимученим, зболеним голосом молодий кібернетик. —
Я мушу вам сказати... Ви чуєте мене?..

— Так, Серьожо, що ви хочете мені сказати?

— Ми хочемо вам сказати, що все зовсім не так... Все набагато склад-
ніше... І Роман Васильович... Штурман повинен повернутися в свій дім...
Я багато зрозумів сьогодні, товаришу Капітан.

— А може, ви повернетесь до свого Штурмана?

Трубка завмерла, і враз з її далекої, тріскучої тиші пролунало зважене
і важке:

— Спасибі, товаришу капітан. Я вас розумію, товаришу капітан.

Капітан поклав трубку. В темному коридорі його чекали Сержант і
Старшина. Двері в парадне були прочинені.

— Бувайте здорові, Павловський,— простягнув у морок коридора руку
Капітан. — Я певен, що й ви повернетесь до нашого Штурмана. І тоді ба-
гато чого зрозумієте в житті.

Вони спустилися, не викликаючи ліфта, униз, вийшли в нічну прохолодь
вулиці і подалися у бік Ботанічного саду.

---

*...Місто Київ стоїть на горі, яка височіє з одного
боку над полем, а з іншого — над Дніпром, що тече
під горою. Римокатолики мають тут 4 церкви, в тому
числі кафедру. Грекоруси мають 10 церков. Київ мав
три гарні вулиці; він досить торговельний: торгують
хлібом, хутром, воском, медом, салом, солоною ри-
бою...*

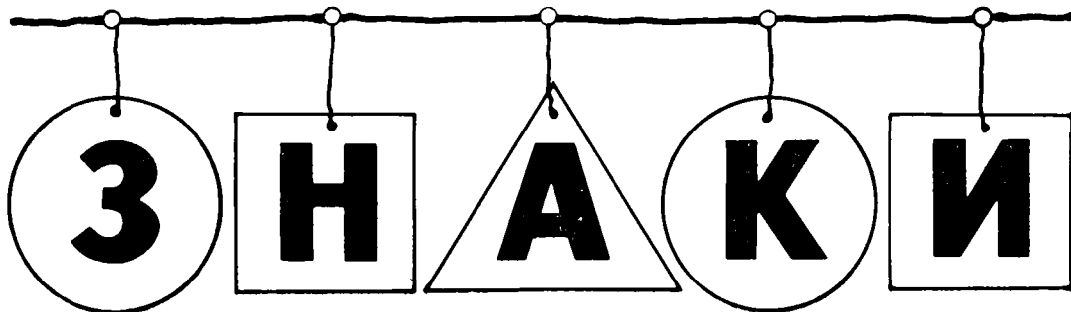
*...Київ має єпископа, воеводу, каштеляна, замок
і чотири юрисдикції... Земля тут (на Україні) родить
стільки хліба, що народ не знає, що з ним робити,
тим більше, що нема тут судноплавних рік, які вли-
валися б у море, крім Дніпра, але на ньому навігація
можлива тільки на віддалі 50 миль униз від Києва,
бо далі перешкоджають 13 порогів.*

*БУСЕНГОЛЬТ
(Франція) 1666 р.*

Юрій Щербак

Оповідання

...Подвір'я наше належить до найкращих у світі. Судить-бо самі: воно розташоване серед київських гір, квітучих каштанів і ландшафтів незрівнянної краси, насичене благопрохолодним повітрям, що плине від Дніпра; якщо ж вимагаєте якихось точніших географічних координат, то ось вони: подвір'я міститься якраз посередині між півднем, північчю, заходом і сходом, а саме — на вулиці Репіна, на старовинному мальовничому її відтинку, поруч з музеями живопису, навпроти парку Шевченка.

Подвір'я утворюють декілька домів різної висоти і різного архітектурного звучання — від сірого шестиповерхового будинку з важкими каріатидами до маленької дерев'яної халупи — палітурної майстерні, од якої завжди тхне риб'ячим духом столярного клею. Все є на нашому подвір'ї: асфальт, на якому діти малюють комікси, присвячені життю і творчості Поліни Андріївни Мерещак; піскова яма, в якій люблять повзати малюки й цуценята; є яскраві представники деревної флори — кілька тополь, з яких упродовж майже двох місяців — з травня до липня — безперервно летить пух у кількостях, достатніх для виробництва трьох тисяч подушок на сезон, через що майже всі мешканці ходять з червоними, розпухлими від алергії носами, сякаючись у мокрі як хлющ носовики, а підлітки з шаленими очима шукачів пригод нишпорять по закутках двору з сірниками, підпалюючи пухові хисткі острови на асфальті; білясті хмарини вибухають миттєво, вогняними спалахами своїми й гуком лякаючи бабусь. Є свої троянди у кількості 3 (три) штуки, що їх дбайливо поливає Поліна Андріївна Мерещак, водночас окурюючи квіти струменями тютюнового диму з улюблених її цигарок «Біломор-канал». Є власна фауна — кілька кішок, що несуть у собі всі ознаки кровозмішання, й зграя лінивих сизо-чорних голубів невідь-якої породи. Але найбільшою окрасою нашого двору доби науково-технічної революції є, безперечно, дванадцять легкових автомобілів плюс червоний мотоцикл Карлова-Терещенка, а також дев'ять гаражів з цегли, бетону, бляхи, мармуру і залишків контейнерів з написом «Морфлот СССР».

Найяскравіші події дворового життя відбуваються саме тут, у гаражно-автомобільній зоні, куди жінки майже ніколи не ступають, — серед запасних коліс, домкратів, калюж моторного масла, банок з антикорозійним мастилом, відер з водою, увінчаних білою піною — породженням синього прального порошка «Дет», брудних ганчірок, гайкових ключів, іржавих плоскогубців, перегорілих лампочок від стоп-сигналів та спрацьованих дисків зчеплення. По суботах і неділях тут збирається майже все чоловіче населення нашого двору, щоб помити автомобілі, полежати досхочу під ними, обговорити найсвіжіші плітки, вислухати останні новини автомобілізації та почути поради Головного Брехуна Двору — Трояна Степана Євдокимовича, власника чорного «хорха» 1937 року випуску; в цьому розкішному лімузині їздив колись рейхсмаршал авіації німецької імперії Герман Герінг; фари в «хорха» — завбільшки з тази для миття ніг, у моторі вісім цилінд-

рів, а на нікельованих попільничках чорніють вигравірувані особисті вензелі рейхсмаршала. Троян — п'ятий за чергою власник «хорха», це знають усі, але Троян уперто доводить, що саме він особисто спіймав цього жеруна Герінга, наздогнавши на мотоциклі лімузин, в якому тікав од правосуддя злочинець номер два, й на вшанування такого подвигу старшині Трояну командуючий фронтом нібито особисто подарував «хорх», хоча всім відомо, що Троян служив на Далекому Сході каптенармусом й на мотоциклі їздити не вміє. «Хорх» стоїть у гаражі, переобладнаний під додаткову квартиру дачного типу: на шкіряних червоних кріслах ззаду Троян спить, у багажнику поставив холодильник та газову плитку, у передньому відділенні — там, де с'єє слоною кісткою кермо, — Троян голиться, позираючи в імперські дзеркала, та приймає їжу. Відпочиває на своїй дачі Троян досить часто — і влітку і взимку, — в залежності від кількості, потужності й тривалості скандалів, що виникають поміж ним та невісткою. Старий бере тоді подушку, простирадло та ковдру й повільно, щоб усі бачили його страждання, суне через увесь двір до гаража, кленучи сина — слабкодушого тюття, мізерну комаху, розчавлену черевиком невістки. Одночасно Троян розповідає всьому двору, що зачав свого сина в лімузині, на задньому сидінні, саме там, де товклася тлуста сідниця рейхсмаршала, і цей момент був першою і останньою радістю, яку мав Троян від сина. Синочок Троянів — білявий стокілограмовий красень з неронівським профілем — за професією м'ясник на Бессарабці, а за поклонанням душі — справжній поет сокири й ножа: зневажливо поглядаючи на покупців, він доводить свою зверхність над м'ясними тушами, безжально рубаючи й шматуючи їх, лише час од часу в задумі велично витираючи ганчіркою червоні липкі руки. Карлов-Терещенко висловив був навіть гіпотезу про згубний вплив лімузина на спадковість Трояна-молодшого, але жодних генетичних доказів щодо цього немає.

Як ви вже самі зрозуміли, Карлову-Терещенку припала почесна роль Головного Теоретика Двору. Кілька років тому він висунув теорію про те, що саме в нашому дворі закопано скарби мільйонера-цукрозаводчика Бродського, який жив перед революцією десь поруч. Своїм припущенням, що не мало, ясна річ, під собою ніякого науково-історичного підґрунтя, Карлов-Терещенко пошепки поділився навесні (здається, першого квітня) з Поліною Андріївною Мерещак і показав їй куток двору, де, на його думку, сховано оті скарби; вранці наступного дня мешканці зі здивуванням знайшли на місці, вказаному нашим Теоретиком, яму завбільшки три метри на два, що невідь-яким робом виникла в дворі; на купі глини лежала викопана з-під землі заіржавіла, вся в дірках, каска довоєнного зразка — часів танків з баштами, оточених поручнями, коней у білих чулках та командирських портупях. А більше нічого не було.

В яму скинули машину піску, й тепер тут залюбки бавляться діти, навіть не думаючи про невідомих благодійників.

Карлову-Терещенкові належить також ідея знаків, яку він висунув зовсім недавно, у липневі дні, коли всі вкрай розморені, і здавалось, нічим уже людей нашого двору розворушити не можна було.

— Чи знаєте ви, — пророчо вигукував Карлов-Терещенко, — що ми вступили в епоху діалогових електронно-обчислювальних машин, з якими людина розмовляє за допомогою нових, спеціальних мов, таких як КОБОЛ, АЛГОЛ, ФОРТРАН, Пі-Ель?

— Мова кобил і алкоголіків, — вставив Троян, який лежав у синій збляклій футболці з написом «Динамо» на розкладачці перед своїм гаражем й філософськи чухав спітніле черево. — Тут людську мову не розуміють, а ти цю, як її: пі... пі...

— Пі-Ель. Так ось, — продовжував Карлов-Терещенко, — нам, автомобілістам і мотоциклістам, скорочено — МОВУЛ. Нам треба розробляти і впроваджувати нові знаки.

— Які знаки? — спитав Троян.

— Подібні до тих, що висять на вулицях, тільки набагато інформативніші й складніші.

— Ви таке бачили! — вигукнув Троян. — Вже з тими знаками, що зараз висять, можна збожеволіти. На кожному перехресті їх понавішували по три або чотири, голова обертом йде. А наша вулиця з обох боків геть закрита знаком «проїзд заборонено», так що ми всі не маємо юридичного права навіть носа висунути з двору, бо не можемо сюди повернутись. Ні, хватить з мене цих знаків, і не вигадуй ти всякої юринди.

Це його улюблене слово таке — «юринда».

— Пусте, дядю Стьопо, — відмахнувся від Трояна наш Теоретик, — ви просто не вірите у можливість людського мозку. А між тим він здатний переробляти за секунду мільйони бітів інформації. Тільки, на жаль, у переважній більшості людей мозок недовантажений. Існуючі знаки надто примітивні, вони не дають ніякої інформації про місто та його вулиці. Поворот наліво заборонений — хіба це інформація?

— Що ж ви конкретно пропонуєте? — спитав професор Єфрем Ісакович Яницький, власник старої «Волги», Головний Терапевт Двору, який саме збирався поміряти кров'яний тиск Троянові.

— Потрібна нова, універсальна й лаконічна мова вулиці, — сказав Карлов-Терещенко, — мова, навантажена інформацією, і водночас зрозуміла будь-кому: англійцеві, коневі чи електронному автоматі. Я зараз, власне, розробляю таку нову систему знаків. Вони характеризуватимуть різні часові й якісні параметри предметів і явищ. Будуть знаки минулого, знаки сучасності, знаки-передбачення — виступи майбутнього.

— Хлопці, дайте води напитись, — попросив Троян, — бо я вже нічого не розумію, юринда якась.

— Уявіть собі, — просторікував Карлов-Терещенко, — що всі знаки минулого ми фарбуємо в певний колір або даємо їм певну форму. На Хрещатику ми вішаємо такий знак, на якому намальовано лук зі стрілою та мисливський ріжок. І римська цифра десять. Тоді кожному невігласу, що в'їжджає на цю вулицю, буде зрозуміло, що тут у десятому столітті не їздили тролейбуси й поливальні машини, а бігали тури, брязкала зброя. Знак ліри означав би, що тут, по цій вулиці, ходив великий поет. Ну скажіть, хто з нас, проїжджаючи по вулиці Саксаганського, обганяючи трамвай, обминаючи десяткі дір у асфальті, щосекунди гальмуючи перед навіженими пішоходами, які кидаються під машину, згадує, що тут жила колись Леся Українка?

— На Саксаганського жив Вовка Медведчук з нашого класу, — вистромив з ями голову в засмальцьованому червоному береті Микола Іванович Туманевич, Головний Механік нашого двору; Микола Іванович ніколи не виходив зі стану перманентного похмілля; йому довіряли лише найважчу та найбруднішу роботу — відкручувати заіржавілі гайки на передньому мості. — Це було після війни. Я жив у підвалі, а Вовка — в трикімнатній квартирі. Паркетні підлоги сяяли — казка. Хлопець грав на акордеоні, й вся вулиця зупинялася, коли виходив він на балкон грати. В його батька була трофейна машина.

Сказавши це, Микола Іванович знову пірнув під машину полковника Брилюка.

— Я продовжую, — сказав Карлов-Терещенко, — На Подолі треба повісити знаки зерна і музики, бо на Контрактовій площі був колись найбільший у Росії хлібний ярмарок, а поруч давав концерти Ференц Ліст.

— До війни Поділ заливала повінь, — знову вистромився Микола Іванович. — Мою маму не хотіли віддавати заміж за мого батька. Він як і я... — Микола Іванович дав щигля по своєму жиловому кадику. — Під час повені вони залізли з батьком на горище й жили там тиждень... ніхто не знав, де вони. А коли вода зійшла, справили весілля. Ніхто вже не був проти.

— Ну добре, добре, — перервав зливу спогадів Головного Механіка знехтерплячий Карлов-Терещенко. — Коло площі Перемоги треба виставити знаки барикад та трилінійок, бо в тисяча дев'яност п'ятому році саме тут билися повсталі сапери. А на Хрещатику, біля площі Жовтневої Революції, потрібен знак танка. Того, на якому першим увірвався до Києва у сорок третьому році Шолуденко.

— Так, так, це правильно, — сказав відставний полковник Брилюк, Головний Ветеран Двору. Він сидів навпочіпки перед своїм стареньким «Москвичем», дивився, щоб Микола Іванович ненароком чогось не поламав. — Молоді, мабуть, вже не пам'ятають, що могила Шолуденка спочатку була біля філармонії, недалеко від місця його загибелі, а потім її перенесли у парк Слави.

— Або візьміть інше: кохання, — мовив Карлов-Терещенко. — Я вас питаю: чи знаєте ви, де в Києві можна цілуватися з дівчиною в центрі міста, так, щоб нікого не було поруч, щоб ніхто не дивився на вас, роззявивши рота, не заважав, щоб були лише дерева, трава та прохолодний вітерець?

Всі мовчали, заглибившись в спогади, а потім професор Яницький сказав, що до війни таким місцем був парк Шевченка, не треба було кудись далеко їздити, і вдень тут було затишно, і вночі, але тепер яблуку нема куди впасти, особливо надвечір, на кожній лавочці сидять по вісім-десять хлопців та дівчат, курять і слухають жажливе виття транзисторних магнітофонів, які вже тут поцілунки, який затишок... Полковник Брилюк сказав, що одразу після війни таким місцем був Центральний стадіон, поруч з яким був госпіталь, де лежав Брилюк після поранення, футбольне поле заросло високою травою, наче справжній степ, а стадіон порожнечою своєю нагадував древньогрецький амфітеатр, й поранені — ті, хто міг ходити, — вигрівалися на осонні, сидючи на лавках, з яких злушилися довоєнна фарба, а ті, до кого приходили дівчата чи жінки, йшли на схили Черепанової гори... Нікого там не було, тиша, а внизу лежало напівспалене місто, воно було сіре й німе, й ніхто тоді ще не думав про космос, легкові машини, джинси, матчі на кубок європейських чемпіонів з футболу, люди були просто щасливі, що залишилися живими, й післявоєнні поцілунки були найсолодші.

Я згадав Катю — своє найбільше й найщасливіше кохання, — і сказав, що років десять тому можна було цілуватися досхочу на старих вулицях біля товарної станції, на березі зворушливо стійкої Либеді, яка вперто бореться за своє існування... А тепер там двоповерхові будинки з купідонами руйнуються один за одним, і Каті вже нема, — ось вам і всі поцілунки...

Микола Іванович Туманевич бадьоро вигукнув з-під «Москвича» район Голосієва, ще хтось назвав вулицю Татарську на Лук'янівці, якийсь провулок на Солом'янці, але всі погодилися з тим, що кількість спокійних і затишних куточків катастрофічно зменшується з року на рік.

Карлов-Терещенко насмішкувато слухав нас й, коли наші поцілункові фантазії вичерпалися, сказав, що таких безпорадних людей, як ми, можуть лише врятувати нові рожеві знаки поцілунків, котрі ще, дякувати долі, сотнями можна повстановлювати в нашому місті. Я подумав, що він правий, бо їздить на побачення з рудою і конопатою Лідою з відділу Повітря того інституту, де працює він, — вугластою, як підліток, лаборанткою, й завжди, коли Ліда сідає на мотоцикла ззаду Карлова-Терещенка, надягає на свої дрібні кучері голубу каску, джинсові коліна притискає до ніг Теоретика, шосили притуляється до його спини й міцно обіймає своїми ніжними руками, від заздрості в мене серце стискається й болить, болить: ритуал притискання дівчини до хлопця на мотоциклі здається мені одним з найкращих і хвилюючих винаходів ХХ століття. Зрозуміло, чому так глузливо подивився Карлов-Терещенко на нас, обважнілих, підстаркуватих, солідних автотоварників, бо сам Теоретик з ранньої весни не злазить з мотоцикла, ганяє по всьому Києву вдвох з Лідою, шукаючи місць для поцілунків.

— Гаразд, — сказав Карлов-Терещенко, — відкрию вам, як виняток, бо, в принципі, ви цього не варті, пару місць, де хоч сьогодні можна вивісити знак поцілунків: червоні губи на рожевому фоні. У кількох метрах від Інституту інформації, поруч з автостоянкою та віадуком, там, де закручуються у тугий вузол бетонні петлі доріг; там залишилися неторкані клапті березового гаю, на місці, де колись були непрохідні хащі на березі озера, куди хлопцем ходив я купатися, хоч лякали мене батьки, мовляв, на дні

б'ють там холодні ключі й тому часто тонуть люди. А друге місце — на Печерську, недалеко від Лаври, є там такий непримітний провулок, яким на мотоциклі можна вискочити просто на гору над Дніпром, залишивши за собою колишні монастирські будівлі. Там трава, дерева, нікого нема, наче ти опинився у вісімнадцятому столітті, тільки чути вічне бомкання курантів лаврської дзвіниці...

Всі знову мовчки задумалися над словами пекельного мотоцикліста, а я згадав, як навесні, саме тоді, коли спалахнуло його кохання, приїхав він разом з Лідєю уночі до нашого двору, о другій чи о третій годині ночі, й став гасати, виробляючи фігури вищого пілотажу, перестрибуючи через піскову яму, петляючи між деревами, проносячись, мов вихор, крізь вузький завулок між домами до сусіднього двору й повертаючись знову до клумби з трояндами (майбутніми), наповнюючи двір ревищем мотоцикла й смородом відпрацьованих газів. Зауваживши таке неподобство, вискочила на балкон Поліна Андріївна Мерещак разом з чоловіком — доцентом кафедри етики й естетики — й вжила рішучих антимотоциклових заходів: вилила спочатку кілька відер холодної води на голови закоханих, а коли вони не вгамувались, бо думали, що це звичайна злива (ім, розпаленим коханням, таке стихійне лихо навіть сподобалось), вона з чоловіком почала методично бомбардувати Карлова-Терещенка горщиками з квітами (Мерещакі обожнювали квіти). Тільки тоді, уздрівши важкі предмети, що вибухали коло мотоцикла, порушник спокою виїхав з двору, крутнув ліворуч і помчав униз, по вулиці Горького, в бік автовокзалу.

У цю хвилину наших загальних роздумів над проблемою знаків у всій її величї й багатомірності до двору урочисто вїхав залізний монстр небаченої пишноти й потворності, гібрид середньовічних рицарських лат, папуги, купецького будуара та автомобіля «Жигулі»: грізно навсбіч стирчали якісь півметрові блискучі вуса, сяяли дзеркальця, рясно встановлені на капоті, даху й багажнику машини, ковпаки на колесах схожі були на кайзерівські каски з гострими шишаками, спереду на капоті мовистився важкий сріблястий олень зі старої «Волги», радіаторна решітка нагадувала кладовищенську огорожу; переднє вітрове скло зсередини було щільно завішане мавпами, чортенятами, ляльками; перед очима водія хитався прапор — завбільшки з бойовий штандарт пруської кавалерійської дивізії. Верхній край вітрового скла затуляв зелений напівпрозорий козирок з білим меланхолійним написом: *memento mori* *. Заднє скло щільно було задрапировано оксамитною фіранкою з помпонами; численні молдинги блискавками оперізували автомобіль в усіх напрямках; картину доповнювала дво metroва антена, що хиталася ззаду, наче батіг хана Батия, загрожуючи хльоснути кожного, хто б наважився приступити до цієї потвори. З машини вийшов Троян-молодший, вдягнений у ліловий оксамитний костюм, бузкового кольору сорочку, черевики часів Христофора Колумба на високих підборах і рожевий капелюх з широкими крисами. Слідом за ним на землю нашого подвір'я ступила Троянова невістка — тендітне створіння, яке немовби вийшло щойно з госпіталю для важкопоранених, бо сповите все було в зіжмакану жовтувату марлю.

— Помий машину, — буркнув Троян-молодший і кинув батькові срібного карбованця. Той досить спритно впіймав монету й глянув услід парочці, що крокувала до під'їзду.

— Ось тобі знак, — підніс старий карбованця до очей Карлова-Терещенка. — Бачив? Це єдиний знак, який їм потрібен.

Троян узяв відра й подався до крана набирати воду.

— А коли тиск поміряємо? — спитав професор Яницький.

— Який тиск! — махнув рукою Троян. — Юринда якась.

— Ви не розстроюйтесь, — торкнув Карлова-Терещенка за плече професор Яницький. — Ваша ідея цікава, це ідея пам'яті людської. Але знаки, що ви їх пропонуєте, треба носити в серці, а не вішати на вулиці. Є почуття, які ніякими знаками не висловиш, навіть словами важко. Може, лише

* Пам'ятай про смерть (лат.).

музикою. Я працюю тут поруч, у клініці на бульварі Шевченка, і коли вхожу у двір клініки, завжди бачу ту саму картину: стоять люди з квітами. І завжди думаю: до кого вони прийшли? Бо у дворі — ритуальний зал, де люди прощаються з тими, хто помер. Там — смерть і печаль. А поруч — пологове відділення. Там теж стоять люди з квітами, тільки вони щасливі. Бо там — життя і радість. Поставте там знак квітів — що він означатиме? А коли я заправляюсь біля Бабиного яру, — знаєте, там є така елегантна бензоколонка, — і чую, як інколи люди лаються з тими, хто лізе поза чергою, бо всі поспішають, метушаться, — я думаю, що, мабуть, тут йшла моя перша дружина на смерть. А мій онук ходить сюди грати в баскетбол. Знаєте, тут поруч — центр підготовки баскетболістів, і я радію за нього, його перемогом. Який знак ви повісите на тому місці? Чи, скажімо, коло монумента Слави?

— Їхали ми з моїм другом взимку у Володарській район, — знову вистромився Микола Іванович, — я дрова відвозив сестрі. На «газоні», п'ять кубів навантажили. Друг за перевозку взяв небагато — двадцять п'ять рублів. А назад везли племінницю — вона в медичному училищі вчиться. Я їхав усередині, а вона збоку. А пальтечко на ній таке — тільки в Африку їздити, леопардів ловити. Я тоді кажу: «Вася, стій». Сів сам скраю, дівчину всередину посадив, а вона вся синя, худа таке. Розумна — всю анатомію напам'ять знає. Ну, я бахнув самогону, прямо з пляшки — тепліше стало. Сиджу, куняю. Тільки правий бік, що до дверей притискався, відмерз. Але нічого, живий. Може, перекур зробимо? Я б за пивом збігав...

— Ні, ні, Колю, кінчай, а пиво потім, — сказав полковник Брилюк. — Знаю я твоє пиво... І зараз не зима. Не замерзнеш.

— Певно, що не замерзну, — червоний берет знову сховався під «Москвичем».

Карлов-Терещенко сів у сідло червоної «Яви» і подався до своєї конопатої Ліди, а ми розійшлися хто куди: полковник Брилюк заліз у яму — допомагати Миколі Івановичу, професор Яницький поїхав на дачу, в Русанівські сади, а Троян заходився мовчки мити машину свого сина.

Я вдруге у чарівному Києві...

Почуваю тут себе як вдома, як у рідній Козарі. Ріки, ліси, земля та небо чудесної України — так схожі на ріки, ліси, землю та небо моєї землі, моєї батьківщини! Саме звідси наші пращури багато-багато років тому прийшли на Балкани і залишили нам пісні, легенди, казки, прислів'я і приказки, що так схожі на ваші. Може, тому сьогодні мені так легко розмовляти з моїми українськими друзями.

Тут у Києві я зустрівся з Шевченком і Франком, з героїчним Щорсом — з славою цих титанів землі української, яких так шанує народна пам'ять.

Хай ще більше квітне щедра земля українська, великого щастя бажаю її господарям — трудящим оновленого прекрасного краю, нових здобутків бажаю всім українським письменникам, друзям моїм і моєї батьківщини!

*Младен ОЛЯЧА
(Югославія)*

Наші інтерв'ю

З ДМИТРОМ ЧОБОТАРЬОВИМ,
директором Інституту геронтології
АМН СРСР (м. Київ),
президентом Міжнародної Асоціації
геронтологів

1. Справа, якій Ви служите?
2. Чим для Вас дорогий Київ?
3. Яким би Ви хотіли його бачити в майбутньому?

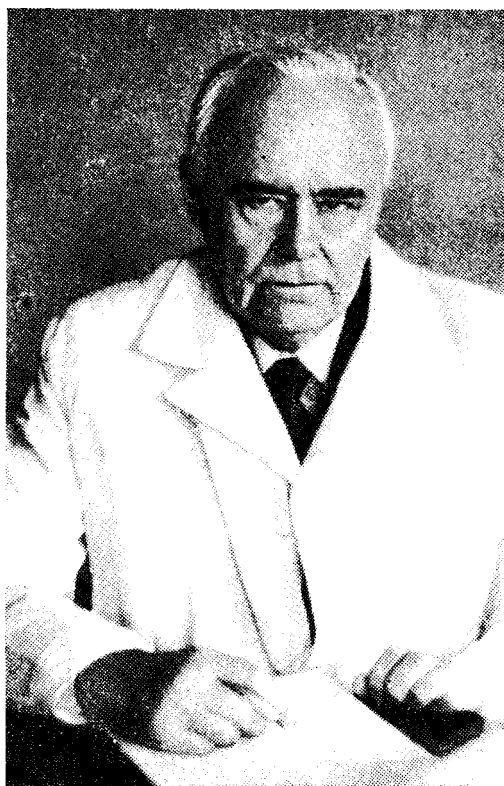
1. Медицину справедливо вважають найгуманнішою з наук, а професію лікаря, покликаною охороняти здоров'я, працездатність людини, найгуманнішою професією. Бути лікарем за покликанням, вважати метою свого існування повернення здоров'я хворим людям — запобігання хвороб, робити це не з корисливих, а суто гуманних цілей, обумовлених професією лікаря в нашій країні, — велике щастя, яке посправжньому часто починаєш оцінювати, лише нагромадивши великий професійний і життєвий досвід.

Нові розділи науки, які швидко і творчо розвиваються, як правило, особливо привертають увагу спеціалістів. Нерідко вони виникають від поєднання, від сплаву двох певних, здавалося б, зовсім різних наук. Так сталося з фізикою і біологією, з хімією і біологією, що утворили біофізику, біохімію, тонкі методи яких дозволили розкрити інтимні процеси обміну, функцій в організмі тварин і людини, дозволили вивчати процеси розвитку і старіння організму на молекулярному та клітинному рівнях. Це багато чим сприяло розвитку експериментальної геронтології — біології старіння, що розкриває механізми процесу старіння, їх генетичну обумовленість.

Геронтологія, — на ковим і п активним аспектам якої я присвятив останні двадцять років, тобто майже половину моєї лікарської діяльності, — захоплюючий за своїм інтересом і значенням новий розділ біології і медицини. Вона стоїть на перехресті багатьох наук, у ній

сконцентрувалися інтереси не лише біологів і медиків, а й соціологів, економістів, представників інших спеціальностей. Двадцять століття стало не тільки епохою великих досягнень у галузі точних наук і техніки, величезних соціальних перетворень, але й періодом, на протязі якого вперше за все існування людства відбулися глибокі демографічні зрушення — різке збільшення середньої тривалості життя людей, зміна вікового складу населення, його значного і швидко прогресуючого постаріння. Геронтологія стала наукою, необхідною для розв'язання найважливіших соціально-біологічних проблем, що стихійно виникли в останні десятиріччя, перед керівництвом усіх економічно розвинутих країн.

Є, на мій погляд, правильна думка про те, що «гуманність нації визначається її ставленням до старих людей». Для нашої країни, для інших країн народної демократії це положення, яке не має альтернативи. На протязі моєї діяльності як лікаря я завжди поєднував практичну, наукову та організаційну роботу. Геронтологія — розділ медицини, який вимагає широких організаційних, науково обґрунтованих заходів, і робота в цій галузі науки та пов'язана з нею практика — справа, котрій я служу і яка потрібна моїй Батьківщині, що йде щедро назустріч розв'язанню проблем, приносить мені величезне задоволення.

2. Київ—місто, в якому я народився і прожив майже все моє життя, з яким пов'язані всі спогади минулого, що з роками стають для багатьох із нас особливо чарівними, особливо привабливими. Протягом останніх років я відвідав і іноді неподовгу жив у багатьох містах зарубіжних країн, майже у всіх столицях країн Європи, з їх особливою архітектурою, способом життя, і щоразу, повертаючись до Києва на Дніпрі, відчував незрівнянну привабливість і близькість рідного міста.

Київ мені особливо близький і тому, що, переступивши сорокалітній рубіж своєї професійної діяльності і мимоволі заглиблюючись в її історію, тверезо оцінюєш ту роль, яку мали його вчені у розвитку вітчизняної медичної науки. Золотими літерами в історію радянської медицини вписана діяльність терапевтичних шкіл, створених професором В. П. Образцовим, академіками Ф. Г. Яновським, М. Д. Стражеском, В. Н. Ивановим.

Київ — колиска вітчизняної геронтології, особливо близького мені розділу медицини, з яким пов'язані роки моєї найінтенсивнішої наукової та практичної діяльності. У Києві жив і працював батько вітчизняної геронтології академік О. О. Богомолець, котрий організував разом з моїм другим учителем академіком М. Д. Стражеском 1938 року в цьому ж місті першу у світі широку конференцію з проблем довголіття, розвитку й запобігання передчасного старіння. У тридцять восьми доповідях цієї конференції були підбиті підсумки важливих досліджень у галузі науки про старіння, що стали значним стимулом до розвитку її як у нашій країні, так і за рубежом. Ця конференція для мене, на той час ще молодого лікаря, була знаменною віхою, яка привела мене до вивчення геронтології. Через двадцять років після неї, з організацією у 1958 році у Києві великого науково-дослідного Інституту геронтології Академії медичних наук СРСР, він по праву став одним із найважливіших на-

укових центрів у розвитку науки про старіння. Ще через кілька літ світове визнання авторитету радянської геронтології виразилось організацією в Києві у 1972 році дев'ятого Міжнародного конгресу геронтологів. Уже не 38, а понад 3000 доповідей, і з них понад 2000 від радянських учених, були представлені в оргкомітет конгресу, що став світовим форумом учених різних спеціальностей із 40 країн світу, інтереси яких пов'язані з проблемами геронтології. «Від Києва до Києва» — так зветься стаття відомого американського історика медицини професора Д. Т. Фрімена (1973 р.), який конференцію 1938 року і конгрес 1973 року, проведені в Києві, відзначає як два найважливіших етапи розвитку геронтології у масштабах усього світу.

3. Як і всі кияни, що люблять своє рідне місто, я радію наміченим перспективам його розвитку, перетворення Києва у місто високопродуктивної праці, високої культури, зразкового громадського порядку і в майбутньому у зразкове комуністичне місто. В ньому повинно бути ще більше зелені, більше майданчиків для дитячих ігор і тихих затишних куточків для відпочинку. Ми, звичайно, повинні турбуватися про дітей, враховувати, що дитячий організм, який розвивається, вимагає рухів, ігор на повітрі поблизу будинку; але й те, що віковий склад населення швидко змінюється, що збільшується кількість людей пенсійного віку, яка досягла у Києві 18 процентів від усього його населення, також ставить перед керівництвом міста нові завдання. Їх виконання з усією очевидністю вимагає перегляду планів містобудівництва, особливої побудови квартир для старих людей, розширення будівництва інтернатів, пансіонатів, установ охорони здоров'я, необхідних для задоволення потреб багатьох людей пенсійного віку — творців нашого сучасного суспільства, які своєю працею в минулому заслужили його пошану і увагу.

Київ мені нагадує Париж — місто, де я живу і працюю. Він такий же красивий, як Париж. Красою Києва завжди зачаровані ми, гості цього міста. Сюди хочеться приїхати ще не один раз.

*Арман ЛАНУ
(Франція)*

Наші інтерв'ю

З ОЛЕКСАНДРОМ СКОБЛИКОВИМ,
народним художником УРСР,
головою правління
Київської обласної організації
Спілки художників СРСР

1. Ваша професія? Справа, якій ви служите?

Професія — художник. Покликання — пластика. Монументальна і станкова. Належу до середнього покоління скульпторів Радянської України, творчість яких формувалася в другій половині 50-х років.

Хлопчаком мріяв стати моряком, вже навіть зібрався поступати до військового морського училища в Ленінграді, в Дзержинку. Та батько побачив моє покликання в іншому, наполіг, і я пішов в інженерно-удівельний інститут на архітектурний факультет.

Професори Антонов, Штейнбер, Всехсвятський, побачивши мої малюнки, порадили перейти до художнього інституту. І після першого курсу я став студентом інституту, котрий дав мені професію, в якій для мене не лише моє життя, а й життя багатьох і багатьох людей, що багато років живуть у камені і металі.

Моєю дипломною роботою — за порадою батька — було скульптурне, на увесь зріст, зображення ткача Петра Алексєєва, якого Ленін назвав великим пророком революції.

Я зобразив його таким, яким він мені уявлявся під час виголошення ним на судовому процесі тих крилатих слів, що облетіли всю Росію: «Підніметься мускуляста рука робітничого люду, і ярмо деспотизму, оточене солдатськими багнетами, розвіється в порох».

Любов до людей праці, чії портрети мене так захоплюють, у мене, мабуть, від виховання. Наш рід Скобликових походить з білоруського села Червоні Буди Гомельської області. Дід — Андрій Степанович — з 1917 року в Комуністичній партії. В 1918 році під Царицином командував партизанським загonom. Після громадянської війни працював у Д...

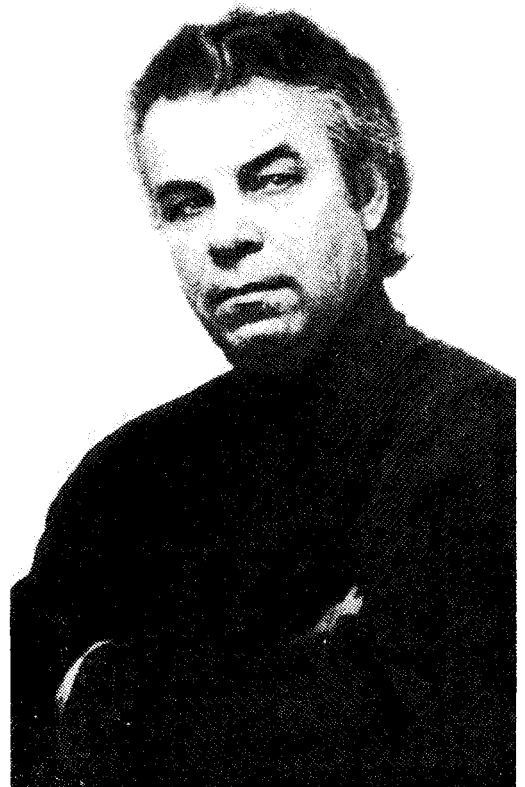
ко — Павло Скобликов мати — Даря Бостанюк належали до славного робітничого покоління комсомольців і комуністів 20-х років. В середині 30-х мій батько, колишній машиніст паровоза, закінчив інститут Червоної професури, був учасником Великої Вітчизняної війни. Я горджуся своєю ріднею.

Понад усе я люблю портрет. Передати внутрішній стан людини найтоншими штрихами, невловимими нюансами, показати його таким, яким його навіть не всі друзі знають, розкрити душу — це моя пристрасть. Жадоба до роботи у мене з студентської лави. І роки її не вгамовують. Ось чому в мене уже ціла галерея обрзі д : уча

ї, громадянської війни, Великої Вітчизняної, трудівників полів, робітників, видатних діячів науки і мистецтва, людей цікавих і визначних.

Моїми учителями в інституті були скульптори Михайло Лисенко, Макар Вронський. Лисенко часто брав мене за помічника — це була гарна практика. Навіть коли я вже працював самостійно, неодноразово користувався його порадами.

Ще в інституті мене захопила історико-революційна тематика. Образи Кармелюка, учасника революції 1905—1907 рр. Пилинського, учасника збройного повстання на заводі «Арсенал» Животенка, соратників Леніна — Запорожця, Свердлова, Калініна, Дзержинського,

Петровського, Орджонікідзе, полководців громадянської війни В. Антонова-Овсієнка, Дибенка, Фрунзе, Щорса, Пархоменка.

Мабуть, найдорожче для художника, коли твір оживає для тих, кому близький і дорогий його образ. Мене дуже схвилювала звістка про те, що дочка Антонова-Овсієнка, побачивши пам'ятник батькові в Чернігові, вирішила переїхати з Москви на Україну, щоб постійно провідувати батька, приносити йому квіти...

Колись професор Михайло Сидорович Коломийченко сказав мені:

— Сашко, ніколи не відривайся від землі.

У цих словах глибокий зміст. Я їх розумію так: людина завжди повинна залишатися людиною, собою, куди б не закинула її доля, на якій б висоті не підняла. Поважаючи інших, збережеш повагу й до себе, визнаючи почуття власної гідності у других, завжди матимеш достоїнство сам.

І саме тому мої шкільні друзі, друзі юності і знайдені пізніше,— завжди зі мною, я завжди радію людям, завжди намагаюся їм допомогти, я переконаний, що понад усе людина страждає від браку доброти, і тому все, що роблю, дарую людям. Й самого себе. У мене є чудовий друг, талановитий формувальник Марко Волошин. Коли він з'являється у моїй майстерні, для мене свято.

До ювілею Києва готуються всі київські художники. Я вже закінчив роботу над пам'ятником Олександрові Корнійчуку. Пам'ятник буде встановлено на проспекті його імені на Оболоні. Завершую роботу над пам'ятником Миколі Гоголю — він має прикрасити Русанівку. У доробку — скульптура академіка Вернадського для Києва і Кирпоноса для Чернігова, пам'ятник Леніну для міста Зафарабада.

Закінчую роботу над 9-фігурною композицією, присвяченою возз'єднанню України з Росією.

Мені завжди хочеться виліпити характер людини, сказати про неї так, як ніхто інший.

2. Чим вам дорогий Київ?

Друзями. Тими, з ким ріс, вчився, разом за-

чудовувався красою рідного міста. Пам'ятаю старий довоєнний Хрещатик, дитячий кінотеатр, куди ми ходили гуртом, і кожний похід для нас, дітей, був святом. До речі, давно настав час відкрити Центральний дитячий кінотеатр. Друзі мого дитинства стали академіками, вченими, інженерами, лікарями. Я жив біля Володимирської гірки. Ми знали там кожний камінець і кожний куточок. Дорогий мені Київ суворими повоєнними роками... Пам'ятаю, як ми відбудовували Хрещатик — діти, молодь, дорослі... Як по цеглині розчищали його. Будинки відбудовували, а в повітрі ще довго пахло згарищем. Пам'ятаю, як сутужно було з продовольчими товарами, та люди, здавалося, не помічали нестатків, вони горіли бажанням відбудувати Київ.

Треба берегти місто, не засмічувати його архітектурними потворами, щоб чистими були канали Русанівки, берегти красу рідного міста і боротися з тими, хто заважає нам гарно, в красі жити...

3. Яким би ви хотіли бачити Київ у майбутньому?

Красивим, чистим. Шануючи і зберігаючи те, що залишили нам у спадок наші попередники, творити шедеври, що не поступилися б пам'яткам минулого. Як добре, що реставрується вулиця Жданова на Подолі. Це збереже колорит минулих років, Андріївський узвіз.

Хочеться бачити киян гарнішими зовнішньо, багатшими духовно, гостиннішими. І щоб моя улюблена приказка — поспішай робити людям добро — стала нормою життя кожного з мешканців нашого міста.

Як професіоналу, хотілося б бачити в Києві гарні пам'ятники — адже їх ставлять на віки, по них прийдешні покоління судитимуть про нас. Більше фонтанів, декоративних прикрас. А на мостах можна б поставити скульптури.

І щоб у кожному районі Києва були свої концертні й танцювальні зали, де люди могли б насолоджуватися мистецтвом, веселитися і відпочивати.

Київ вразив мене своєю неповторною красою.

А з музею великого Шевченка я вийшов зі слізьми на очах — вперше за багато років. Я відчув глибоку журбу, уявивши, якими стражданнями було сповнене коротке, як спалах, життя Шевченка. Та ще печальніше мені від того, що гніт, який панував 150 років тому в Росії, зараз ми ще бачимо в різних кутках світу і особливо на моїй батьківщині.

*Азіз НЕСІН
(Туреччина)*

Юрій Кругляк

КИЇВСЬКІ ОБРАЗКИ

1. ОСІНЬ БІЛЯ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ

На сонячних арфах вже осінь виводить пеан,
І всіх без розбору вона обдаровує ласкою,
Немов чародійка якась, на очах у князя
Оновлює місто і робить чарівною казкою.
А потім, крутнувшись,

в усій своїй пишній красі
На київські вулиці йде похвалитись обною,
Де клени, каштани, тополі і люди — усі
Говорять співучо-осінньою рідною мовою.
Софіївська вежа на сонці — неначе маяк,
Стоять в позолоті сліпучій дерева замріяні,
І, мружачи очі, не могу збагнути ніяк,
Де сонце, де листя, а де куполи Софіїні.

2. БІЛЯ ПАМ'ЯТНИКА Т. Г. ШЕВЧЕНКУ, ЯКИЙ СТОЇТЬ НА МІСЦІ ПОСТАМЕНТУ МИКОЛИ ПЕРШОГО

Тут цар Микола у минулім скося
Дивився на туземця-малороса.
Пройшов немовби і недовгий час,
І там, де цар стояв, — стоїть тепер Тарас.
І хто б подумав міг, що буде так!
Таке б і не приснилося ніколи,
Що в парку звичайнісінький кріпак
Стоятиме замість царя Миколи.
Але нічого дивного!.. Добро перемогло!
Інакше воно й бути не могло.
І так воно, мабуть, довіку буде,
Допоки житимуть на цій планеті Люди.

---

*Я в стародавньому Києві. Володимири і Ізяслави зо-
всім заволоділи моєю уявою; за ними ледве примітив
я сьогоднішнє покоління: як вони мислять, що роб-
лять — російські чиновники і польські поміщики, бог
їх знає. Природа чудесна: з нагірного берега Дніпра
на кожному кроці змінюються краєвиди; додай до
цього святощі руїн, морок печер. З яким хвилюван-
ням ступаєш у темряву Лаври і Софіївського собору,
і як душі просторо, коли потім виходиш на білий світ;
зелень, тополі і виноградники, чого у нас немає!*

Олександр ГРИБОЄДОВ
1825 р.

*Я бачив Північний Рим, місто православ'я, в яко-
му 300 церков, багатства Печерської лаври, свята Со-
фія, а навкруги степи й степи. Тут маємо цікаву гар-
монію розкоші і простоти. Такий ансамбль являє со-
бою Київ... Протягом 15 або 20 днів до Києва на яр-
марок приїздять з усіх куточків Росії. Я бачив у Ки-
єві на ярмарках такі ж чудесні килими, які дала
мені п. Г...*

Оноре де БАЛЬЗАК
З листа Лаурі Сюрвіль
(Франція) 1848 р.

КУМ КОРОЛЮ

Гумореска

Мені, недавньому зеленоротому петеушникові, навіть не снилося зблизька побачити Короля. Звичайно, про всяких карлів, людовиків, генріхів знав я чимало з книжок, начитався про їхні походи, лицарські турніри, порятування дам. Знав я про їхню недосяжну славу, про їхню часом неймовірну бідність, а то й про трагічну долю. Бо з-під сокири ката чи гільйотини на очах у розвированої юрби не одна й королівська голова скотилася.

А тут — Король! Реальний, живий-живісінький!

Вперше я про нього прочув, коли приїхав на практику до Києва. Прадавній Київ вразив мене і своєю сивою старизною, і прекрасною новизною. А ще... королівським духом. Так, так, королівським — кажу це не помиляючись.

Куди не підеш, у який район Києва не потрапиш — чи то на Оболонь, чи на Борщагівку, чи на Виноградар, — скрізь тобі в очі так і пнуться будинки-красені.

— Чиї це? — питаю.

— Короля, — відповідають знавці. — А хіба не видно?

— Таж на них не написано.

— Як це не написано! Ще й як написано: краса, добротність, затишок.

— Дивина! — знизуєш плечима, ще не вловивши нюансів у королівських спорудах.

На іншій вулиці, де пречудових будинків ціла шереха, ви вже самі визначаєте серед них найкрасивіші, найпривабливіші.

— Це будинок Короля?

— Так, — відповідають, і душа твоя тішиться від вдовolenня: не помилився!

А королівським будинкам і ліку нема — вже вони вирости на Мінському масиві, вже перші посланці його вигулькнули на Виноградарі, на Білицькому масиві. Боженько мій! Та чи цей король встиг захопити весь Київ? І до тебе непомітно підкрадається заздрість (біла, звичайно!): скільки то одна персона, навіть зі всією своєю «свитою», може мати такого багатства!

Потім я побачив і самого Короля. Правда, здалеку. Біля його нового будинку. Великого, розкішного будинку на Березняках. Він, Король, молодий, жвавий, красивий, у своїй буденній, робочій короні-шоломі, був чимось заклопотаний, бо його нечисленна свита дружно поралася, уважно дослухаючись до кожного слова свого повелителя, вловлюючи кожен його майже непомітний для сторонніх жест.

Мені хотілося зняти кашкет (адже капелюхи з страусовим пір'ям давно вийшли з моди!) і низько вклонитися Королеві. Але я зрозумів, що серед численних перехожих мій жест поваги не буде помічений або принаймні викличе усмішку. Довго я стояв і дивився на Короля і не міг відірвати від нього свого зачудованого погляду.

Трохи згодом мені вдалося побачити його уже зблизька. То був урочистий вечір в палаці «Україна», на який зібралися будівельники всього нашого славного Києва. Говорилося про всілякі можливі справи, згадувалися й огріхи — масиви надто розкидані, комунікації подекуди розтягнуті, мікрорайони одноманітні, — згадувалися герої, згадувалися й бракороби. Один відповідальний товариш у своєму виступі з повагою згадав Короля. А той, ніби не про нього й мовилося, скромно сидів на виду у всіх і тільки час від часу робив помітки в своєму записнику.

І раптом серед багатьох, кого згадав добрим словом відповідальний товариш, було названо й моє ім'я. Моє ім'я!

Я помітив, як Король, почувши його, чомусь здригнувся, обвів поглядом зал, ніби шукаючи мене серед сотні облич, і, випромінюючи щирю пошмишку, щось собі занотував.

«З Королем жарти короткі, — йкнуло у мене всередині, коли я помітив отой його жест зацікавленості. — Треба бути напоготові».

І чуття мене не підвело. Король «взяв мене на приціл».

Зал бурхливою овацією зустрів виступ Короля. Короткий, дотепний, підкріплений діловими розрахунками, пересипаний справедливими й дошкульними докорами на адресу всіляких недбальців. Під кінець він запропонував «потягатися» з ним і з його «почтом». Запропонував, звичайно, тому, хто захоче мати справу з Королем.

Слухаючи ту запальну промову, я ніяк не міг уявити цього Короля ні на троні, ні на білому лицарському коні, ні в оточенні пишної знаті, на бенкеті у якомусь старовинному палаці.

А потім сталося неймовірне. Одного дня мене викликали у вищу інстанцію і запропонували:

— Підеш до Короля?

— Як? — аж роззявив я рота від несподіванки.

— А ось так, збирайся та й поїдеш.

— А ви впевнені, що він мене прийме?

— Уже все домовлено.

— Мета поїздки? — захвилювався я.

— Він хоче тебе бачити, поговорити, порадитись.

— Сам Король?

— Ось його лист. А тут — чорним по білому...

«З Королем жарти короткі, — подумалося мені. — Тут і справді, видно, справи серйозні».

І я поїхав до Короля. У саму королівську резиденцію, до самого Києва стародавнього, до Києва 1500-літнього, до міста, яке стільки віків будувалося, руйнувалося, знову будувалося, відновлювалося, відроджувалося, воскресало, щоб сяяти і палахкотіти на всіх вітрах світу, у всій своїй немеркнучій і невідгасній красі. Оскільки ж я вирушав все-таки до Короля, то теж взяв свій почет — двох своїх напарників, котрі вміли не гірше за мене постояти за нашу трудову честь і їхали до Короля з досить бойовими намірами. Звичайно, ми не взяли з собою ні шпаг, ні бойових пістолів, ні королівських подарунків. Ми їхали просто з дорогою душею і ширим серцем.

Він прийняв нас як найдорожчих друзів. Посадовив на закіптюженого «рафика» і повіз по Києву. Повіз кудись на Лісовий масив, на нещодавно відкритий меморіал безсмертя й слави — Мати-Вітчизна з мечем у руці. Показував нам свою роботу, розхвалював роботу своїх друзів, пишався новими київськими краєвидами, щедро дарував нам київську красу. Розпитував і нас про наші трудові діла. Усім цікавився. А під час вечері проголосив тост на нашу честь. І враз, мило усміхнувшись, запропонував:

— Ну що, згодні потягатися з Королем?

— Потягаємося! — сміливо прийняли ми його виклик.

Ми обнялися. Вперше в житті я відчув могутню силу Короля, биття його серця, його живий подих. І вперше в житті я пошкодував, що нема тут сина чи батька Дюма, які б написали чудовий роман про те, як недавній зеленоротий петеушник кинув виклик самому Королеві і прийняв його пропозицію — «потягатися».

Десь через рік знову був високий форум у палаці «Україна». І знову відповідальний товариш віддавав належне Королеві, але в доповіді він уже й мене з хлопцями називав у числі гідних суперників його величності.

Після форуму ми зустрілися з Королем. Віч-на-віч. Ні, не мізинцем він покликав мене до себе, а підійшов, обійняв, як тоді, першого разу, і запрошив щирою серцем:

— Ходімо до мене в гості.

Я знітився від хвилювання.

— Спасибі... та чи зручно мені... Може, колись ви до нас в гості.

— Зручно, зручно! — засміявся Король. І взяв мене під руку. — Я навіть хочу породичатися з вами.

— Ого! — вихопилося в мене. — Яким чином?

— Синоку у нас народився. Кумом будете.

— Генріх, Карл, Людовік? — жартома запитав я.

— Єгор, — сказав Король. — Єгор другий. Таких ще історія не знає.

Я — Єгор Іванович Король. А він буде Єгором Єгоровичем Королем.

— І теж стане київським будівельником, як ви? — поцікавився я.

— Київським чи не київським — не знаю, — задумливо мовив Король. — В усякому разі, на Дніпрі-Славутичі виросте, київськими вітрами гартуватиметься, у золотих київських майстрів учитиметься. Головне, що професію, я певен, вибере він казкову. Славну професію по всій нашій країні. Скільки палаців зводимо, скільки квартир людям даруємо — це ж чудово!

Ось так я, бригадир молодіжної бригади будівельників, став кумом самого Короля. А це неабиякий родич. Герой Соціалістичної Праці. Можна й запишатися. Та то не в моїй звичці. Не до гордоців мені тепер, дивись і дивись пильно, щоб не відстати від Єгора Івановича. Бо ж наші бригади змагаються, і змагаються перед лицем славного красеня Києва.

— А звідки у вас таке аристократичне прізвище? — якось запитав я у Єгора Івановича.

— Принаймні думаю, що до королів наш хліборобський рід ніякого відношення не має, — жартома відповів він. — Просто у наших краях звичайнісіньких кролів чомусь «королями» називають. Ну, а наші діди-прадіди тримали цих малих звірят. Ото, мабуть, звідти і прізвище таке в них пішло. Але тепер ми вже — Королі! А королівське ім'я треба виправдати. От я й стараюсь.

Як би там не було, а я дуже й дуже радий, що доля звела мене з такою шляхетною людиною. Відверто кажучи, я неабияк пишаюся, що доводжуся кумом самому Королеві!

Дерева, вулиці, які ведуть вгору, місто, накрите зеленим плащем дерев, де поряд із спорудами сивої давнини — прекрасні сучасні будинки, велика ріка (у нас, у Франції, такої великої ріки немає), безмежні простори (у нас немає таких просторів) і на додаток до цього теплота людських сердець — все це я повезу в своєму серці на спогад про незабутню подорож до чудового столичного українського міста.

*Мішель БЮТОР
(Франція) 1967 р.*

Василь Шукайло

ВРАЖЕННЯ ПІСЛЯ ВІДРЯДЖЕННЯ

(Трохи аж ліричні рядки)

От і знову — обрії столиці!
Був я у від'їзді аж три дні...
Кожна в магазині продавщиця
радо посміхається мені.

Підлетить — хвилинки не згайнує,
срібна мова дзюркотить-тече:
вибирає, радить, пропонує,
просить навздогін: «Приходьте ще!»

На зелені вулиці поглянь ті —
більшої краси нема ніде!
І в новопокладенім асфальті
вже ніхто розкопок не веде.

Скільки змін! Стоїть надворі спека,
та на кожному розі — «Пиво», «Квас»...
Кожен гастроном а чи аптека
напоїть «боржомі» хоче вас.

Мчать авто, як і раніше мчали,
тільки чаду вихлопів не чуць...
Двірники сухими деркачами
в очі нам пилюку не метуць.

В театральних касах — черги, черги,
та нема їх до вокзальних кас:
автоматизовані і чемні,
каси ті ураз обслужать вас.

В кожному столичному готелі
вас чекають вільні номери...
В ресторанах — краби і форелі,—
що душа бажає, те й бери.

Джаз над вухом молотом не клепле,
не вищить, як різаний бугай:
ллються звуки мелодійно й тепло —
попивай чайок і спочивай...

Вже не тільки в футболістів жменьки —
всі спортивні кубки — у киян!
Кінофільми студії Довженка
світовий заповнили екран.

З установ пощезли бюрократи,
зник зі шпальт газетних трафарет...
На бульварах молоді дівчата
в захваті не смочуть сигарет.

Очі розбігаються в книгарні:
класику, шедеври продають...
Проза є, поети різні й гарні,
а нездар уже не видають!

З серця «ахи» просяться і «охи»:
як усе змінилось за три дні!
Може, я десь перебільшив трохи —
ти, читачу, вибачай мені.

Вірю я: нове заколоситься,
а пора недоліків — мине.
Бо я так люблю мою столицю,
як, напевно, і вона мене!

Рано, пізно — все отак і буде,
буде краще у мільйони раз!
Бо живуть в столиці добрі люди,
і живуть вони у добрий час.

Все погане й зле спливе у Лету —
і тоді з сатири я піду,
перейду в ліричні я поети,
на романси й оди перейду!

*Треба ще звернути увагу на руїни чудесних воріт,
які і тепер мають те саме призначення; одні їх називають
Золотими, інші — Залізними воротами; оскільки можна собі
уявити з того, що збереглося, це була гарна і прекрасна споруда.*

*Еріх ЛЯСОТА
(Австрія) 1594 р.*

Наші інтерв'ю

З АДОЮ РОГОВЦЕВОЮ,
народною артисткою СРСР,
лауреатом Державної премії УРСР
ім. Т. Г. Шевченка

1. Ваша професія? Справа, якій Ви служите?

— Скільки себе пам'ятаю, я була актрисою. За двадцять три роки роботи в театрі я менше стомилася, ніж за своє «акторське» дитинство. У театр на роботу приходжу, як на свято. Люблю відчувати глядача, люблю вести з ним пристрасну, хай навіть категоричну розмову. Хочу, щоб він звернув увагу на мою точку зору. Ми можемо й посперечатися.

Коли я прийшла в театр, мені жагуче хотілось опанувати закони своєї професії. Працювала запекло. Потім прийшла майстерність, свіжість сприйняття притупилася. У мене не було свого педагога, художнього керівника, який стежив би за мною постійно. Тому намагалася сама «нахапатись» якомога більше. Натхнення — стан величний і шалений. Я хочу керувати натхненням, щоб викликати його у потрібну мить. Вважають, дітям властива тонкість почуттів. Актори — ті ж діти. Хочеться оголити почуття, трепетність і в глядача. Керувати натхненням важко, але треба.

Є ролі, в які вростаєш так, що натхнення приходить з першим кроком на сцену. Ти ще нічого не сказав, а в залі починають сміятися. Знають напам'ять, що ти говориш. І від свідомості любові до твоєї героїні, до спектаклю така нестримна радість охоплює, граєш на найвищій ноті. Це найщасливіші хвилини в житті...

З часом у актора виникають нові проблеми. Колись я мріяла зіграти Дездемону, захворіла цією роллю. Тепер мрія відійшла в минуле... Підріс син. Школа і труднощі, пов'язані з клопатами матері школяра, відходять, хоч і ненадовго, в минуле. Й дуже хочеться зіграти вчительку, хоч далеко не просто у драматичному творі ставити проблеми й розв'язувати, а все-таки ваблять мене найбільше такі ролі, де наоку жується новий характер, оз-

криваються складні людські взаємини, де порушені важливі питання, що впливають на наше життя...

2. Чим для вас дорогий Київ?

— З Києвом пов'язане все моє життя. Пам'ятаю, приїхали ми з евакуації у тисяча дев'яносто сорок четвертому році. Фашисти дуже бомбардували Київ, та це було останнє бомбардування. А потім до міста повернулася тиша. Пам'ятаю День Перемоги, сонячний, квітучий. Батько стріляв з нагана, салютуючи Перемозі, і всі плакали і сміялися. Цього неможливо забути. Києву віддано моє серце, киянам — моя любов за визнання, за вміння бути хорощими... глядачами, за їхню відданість мистецтву.

Всім, що є гарного в мені і моєму житті, я зобов'язана Києву. Все погане, невдачі, неприємності — це не пов'язане з містом, це просто збіг обставин. Я не уявляю себе поза Києвом; у зарубіжних поїздках моє місто завжди зі мною, в серці моїм.

3. Яким би ви хотіли бачити Київ у майбутньому?

— Прекраснішим, ніж Київ є, він бути не може. Мальовничість, затишок, краса — нехай це завжди буде з моїм містом. Тільки хотілося б, щоб те, що створено самою природою, бережно охоронялося людьми. Щоб не псували наше місто неадекватні споруди, незугарні пам'ятники, потворні дитячі майданчики. Адже все це виховує смак у нових поколінь киян. І, створюючи нове, дотримуватись міри і краси, щоб це нове органічно вписувалось у старе. Зберегти обличчя, прекрасне обличчя Києва для майбутніх поколінь.

Наші інтерв'ю

З ЮРІЄМ МУРАВИЦЬКИМ,
актором Тульського
драматичного театру

1. Ваша професія? Справа, якій ви служите?

— Я — актор. Закінчив Ленінградський театральний інститут. Працюю в Тульському державному драматичному театрі імені Горького. В минулому році одержав пропозицію зніматися у фільмі на кіностудії імені Довженка — «Ярослав Мудрий». Режисер — Григорій Кохан. Робота дуже цікава і відповідальна. Ще ніколи майстри кіно так серйозно й вагомо не зверталися до історії Київської Русі. Кіноповість про князя-просвітителя Ярослава Мудрого за сценарієм Павла Загребельного, Михайла Вепренського і Григорія Кохана, яка знімається довженківцями разом із «Мосфільмом», хочеться думати, стане першою кінострічкою цього роду.

Історія виникнення Києва і древньоруської держави... Від них починається відлік історії нашого народу, нашої країни. І як же цікаво зануритися в її першоджерела, взнати, якими вони були, наші предки, як жили, у що вдягалися, яких законів і звичаїв дотримувалися, за яку правду боролися.

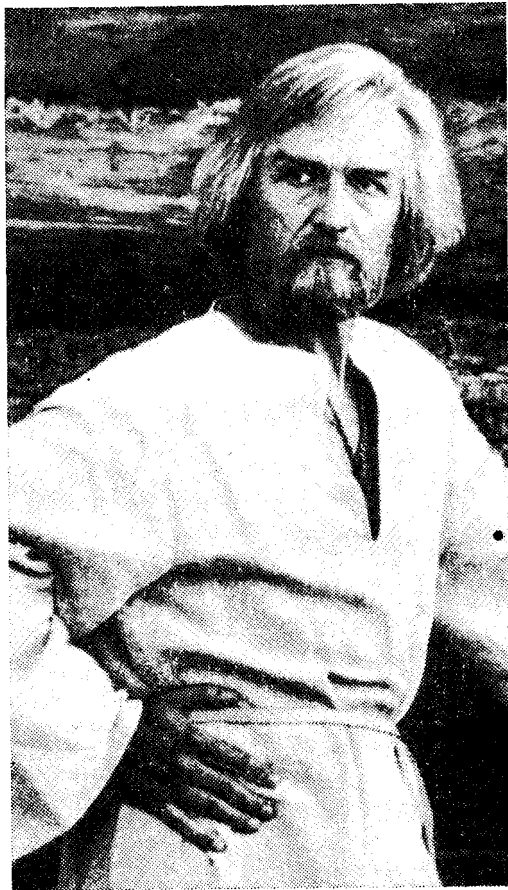
Я прочитав безліч історичних книг про Київ, найстаровинніших: збірників літописів, «Повість временних літ» — і аж до наших сучасних авторів. Я хотів не тільки знати, але й бачити все своїми очима, хотів уявити місце, про які мовилося в книгах, споруди, пам'ятники. Я знайомився з Києвом по деталях. Пройшов пішки по всіх вулицях міста, кілька разів побував у Софії, в Андріївській церкві, в Лаврському заповіднику, в Кирилівській церкві, на Володимирській гірці, на Подолі, де, як мені здається, найбільше збереглося київської старовини.

В театрі, в кіно головне, на мій погляд, — вірогідність переживань. Болісна робота над пошуком життєвої правди. Дехто розділяє театр і кіно, мовляв, вони зовсім різні. Нічого

— іб г! Рі...ц...е, ... і... ..
вираження. До того, як зіграти роль Федора Іоанновича в однойменній п'єсі Олексія Костянтиновича Толстого, я бачив п'ять образів царя Федора, і всі були різні. Чи вдалася мені ця роль, не знаю. Хай судить глядач. Найперше — київський. Минулого року під час гастролей нашого театру в столиці України ми привозили цей спектакль сюди. До речі, завдяки спектаклю я знімаюся у фільмі «Ярослав Мудрий». Побачивши мене у ролі царя Федора, режисер Григорій Кохан запросив мене на проби в свою картину.

Я завжди внутрішньо приміряю роль до себе. На перше — чи ікаво мені зіграти її? І звідти уже все інше.

Роль Ярослава Мудрого мене надзвичайно захопила. Хоч уже знято дуже багато, я досі перебуваю в пошуках. Як краще, як точніше знайти історичну правду? Як відтворити прояви слов'янської душі, її величчя, широти, характеру, мужності, щоб правда історична співпала з життєвою вірогідністю, мистецькою правдою? Це страшенно важко. Та коли пошук вінчається успіхом — дістаєш незрівнянну насолоду. Таку насолоду може дарувати тільки творчість.

2. Чим вам дорогий Київ?

— Вперше я побачив Київ в 1975 році. Ми гастролювали з театром в Чернігові, і Українське телебачення знімало наш спектакль «Чекання» за п'єсою О. Арбузова. Акторів запросили до Києва.

Ніколи не забути враження, яке тоді справило на мене ваше чудове місто. Перед очима виник древній Київ, такий, яким він був десь у 11—13 сторіччях. Зелені пагорби, на них дивовижно елегантні, навіть вишукані силуети церков, сяйво золотих бань. Сучасного Києва не було видно з-за високих дніпровських круч, і було враження, цілковита ілюзія міста, що виникло з сивої минувшини.

Зодчі київської старовини були геніальними художниками. Будівничі так вдало обрали місце для своїх величних споруд, що вони органічно вписувалися в навколишню природу.

Мої батьки родом з України. Київ для мене дорогий ще й тому, що я — українець. А він дав мені змогу ще й ще раз зануритися в його першоджерела, відчутти його історичні пракорені, відтворити образ одного з достойних мужів Русі, творців славної минувшини.

3. Яким би вам хотілося бачити Київ у прийдешньому?

— Таким, яким він є. Ландшафт міста не порівняти ні з чим. Він своєрідний і оригінальний. Мене захоплюють затишні вулиці і просторі сквери. Мальовничі парки, красиві будинки, безліч квітів — все разом створює неповторний образ Києва. Якби навіть знайшлися люди, котрим заманулося зіпсувати чи змінити київську структуру, це їм навряд чи вдалося б. Ландшафт не дозволяє втручатися в те одвічне, що створила Києву природа.

Мої перші враження від Києва, який я відвідав у вересні 1961 року, супроводжуючи в поїзді по Радянському Союзу президента Куби доктора Освальдо Дортікоса, — це враження від прекрасного міста-саду, побаченого нашвидку під час офіційного візиту.

Тепер, рівно через п'ять років, сердечна гостинність українських діячів культури дозволила мені глибше проникнути в цей сад... І в результаті я заховався в його краєвиди, атмосферу, його культуру та традиції, в його людей.

Я гуляв його парками, по його незабутньому Дніпру, з трепетним хвилюванням поринав в епоху його апостола Шевченка. Цю схвилюваність я відчув у маленькому будиночку, де жив поет і художник, й у палаці-музеї, які навічно зберігають пам'ять про великого поета. Я розмовляв з українськими письменниками, з молодими поетами, науковцями, філософами, які дали мені чудовий урок справжнього творчого неспокою. Я був присутній на виставах київського балету, опери, цирку; бачив, як живуть мешканці міста.

Сьогодні, в останній день мого перебування тут, я здійснив стрибок в XI сторіччя з його соборами, монастирями, печерами Києво-Печерської лаври. Софійський собор — це шедевр архітектури та живопису, але, крім того, і взірць сучасної наукової реставрації. Я здійснив стрибок з давнини до живої оперної вистави, отримавши величезне задоволення від чарівного сопрано великої Євгенії Мірошниченко, яка полонила мене своїм прекрасним мистецтвом...

Чудесна українська земля, красень Київ зворушили моє серце, серце вдячного друга.

Хосе-Антоніо ПОРТУОНДО
(Куба)

НАШІ ПУБЛІКАЦІЇ

Василь Земляк пішов од нас о щасливій порі свого творчого зеніту, коли годі було й припустити, що кожен новий твір його буде слабший, ніж «Лебедина зграя» і «Зелені Млини». Ясне джерело його таланту обіцяло нам і роман «Місто добрих духів», і п'єси «Веселі Боковеньки» та «Пектораль», і — вірилося (такі вірилося!) — небуденну книгу з мандрівного життя Григорія Сковороди.

Увазі читачів пропонуємо уривки з незакінченого роману «Місто добрих духів». Це мав бути твір про Київ і киян, про минувшину й сьогодення міста — достойний Земляка віддачу славному 1500-річчю «матері міст руських». Збереглося багато начерків і нотаток. Виняткова Землякова вимогливість до себе не дає права стверджувати, що варіанти, які нині віддаємо на читачеву увагу, — остаточні. Але, погодьтесь, тут присутній Василь Сидорович, яким його завжди пам'ятатимемо: мудрий і гречний, з лукавинкою у слові, з тихим чаром добродійства ув очах.

Василь Земляк

МІСТО ДОБРИХ ДУХІВ

1. ДІАЛОГ З МІСТОМ

Уклін тобі, моє місто! І безкорислива любов моя. Але не чванься, не възгордися собою, не міряйся без потреби з іншими містами громадиною століть своїх, бо їхні жителі теж люблять свої міста не менше, ніж я тебе. Отож не будь до мене байдужим, бо я твій хоч і маленький житель, та без моєї любові ти тільки красиве, древне, але неодоухотворене каміння на мальовничих пагорбах і кручах.

Ти можеш назвати мені тисячі великих імен, які славили тебе своєю присутністю, ти можеш повести на Байкову гору й показати мармурові й гранітні пам'ятники тим достойним людям, але чи не здається тобі, місто, що ти іноді буваєш трішки неуважне до своїх простих жителів? Твої златоглаві дзвіниці колись зчиняли лемент лише тоді, коли помирав хтось із тих, кого ти не любило і хто тебе не любив, але вони мовчали, коли помирав хтось із тих, хто найбільше тебе любив, годував, зодягав, чистив

од бруду і стояв вартовим на твоїх брамах. Цим ти не відрізнялося в миттєвому від інших великих міст, і я тобі це прощаю...

Коли я ще не був твоїм жителем, а тільки вряди-годи навідувався у всяких мирських справах до тебе, то зупинявся в готелях, як усі приїжджі, і щоразу мусив заповнити осоружну анкету: хто, звідки, чому? Особливо дратувало мене останнє запитання: чи надовго приїхав? Пригадую, тоді саме цвіли каштани, і я написав у анкеті: «Навічно», чим викликав жах і розпач серед служителів готелю. Виручив мене хіба що афоризм Анатолія Франса: «Всі поети народжуються у Франції, а помирають у Парижі». Господарі готелю сприйняли цей афоризм у буквальному розумінні і надали мені (прозаїкові) кімнату, в якій я мав право, наперед заплативши за неї, вільно й безперешкодно померти.

Але хіба можна померти в Києві, та ще під час цвітіння каштанів? Ніколи! Нізащо!

Так я став твоїм старожителем.

Однак у кожного киянина є свій перебіг цієї проблеми, яка, проте, забувається на другий же день після її розв'язання і потім уже не має ніякого небажаного впливу на любов і приятельство до тебе. Бо ти справді для нас усіх найчудовіше, найкрасивіше місто в світі.

Степові пахощі гарячого хліба опівночі, коли місто спить...

Годинник з часом світу, і мирна мелодія над ним...

Диво-Софія, немовби стомлена віками...

Засумований на Володимирській гірці Мономах...

Вогненний кінь Богдана, незримо прикутий до п'єдесталу...

Андріївський собор — шедевр Варфоломія Растреллі...

Дві Аскольдові могили — одна на кручах, друга в театрі...

Міст Патона та інші мости через Дніпро-Славутич...

Сам Дніпро, оспіваний у легендах та піснях...

Чарівна Русанівка — київська Венеція...

Гостинне метро для закоханих у зиму пору...

Численні музеї й театри, парки й сади...

Прославлені на весь світ заводи — «Ленінська кузня», «Арсенал», «Більшовик», імені Артема, «Червоний екскаватор»...

Академія наук, університет, пофарбований у традиційний колір...

Геніальна поезія Тичини, мужня проза Яновського і Гончара...

Самобутня, глибоконародна музика Лисенка і Стеценка...

Нев'янучі вальси Малишка і Майбороди, пісні Білаша...

Дивовижні полотна Васильківського і Пимоненка, Глуценка і Кричевського...

Музей і пам'ятник великого Кобзаря...

Пам'ятник Лесі Українці — невмирущий твір Галини Кальченко...

Дніпровські далі, за якими теж далі...

Нема ліку чудесам твоїм, моє місто! Але найбільше твоє чудо — твої люди, відомі й невідомі твої жителі. Ті мільйони безутомних рук, які творять твоє майбутнє, які підтримують у тобі дух не панського, не міщанського, а трудового міста. Вони годують, зодягають тебе, оновлюють тебе, будують усе нові й нові стільники в тобі, складають пісні про тебе, а іноді просто мовчать, як Ярослав Мудрий у Софії...

Я люблю своє місто за те, що воно переповнене людьми. Іноді їх так багато, що воно нагадує мені скелю, обліплена птахами серед океану. Але коли б воно спорожніло, то я того ж дня залишив би його, бо немає, мабуть, нічого жахливішого і потворнішого, як порожнє місто.

Шануй і люби їх, своїх людей, місто, бо без них ти всього-на-всього пам'ятник з побляклыми епітафіями!

Минуле сивіє щодня, а майбутнє твориться тільки в будень. Даруй мені, місто, але найбільше ти мені подобаєшся в будень. Вранці ти нагадуєш мені молоду людину, сповнену віри й снаги: в полудень ти скидаєшся на прифронтний табір, у якому для воїнів настає священний час обіду біля кашоварень; а ввечері я бачу, як ти трішки стомлюєшся за день, трішки старієш і мудрієш...

Проте ти завжди подобаєшся мені своїм прагненням до чогось, своїми пориваннями, своєю неспокоїною душею. То душа твоїх громадян, які роблять тебе красивим і своєрідним, трохи не схожим на інші великі міста світу. То кияни і киянки, які дарують тобі вогонь свого серця і незрадливую любов свою.

Кажуть, що од великих міст йде сила до всього народу. Свідчення цього—давні оборонні Ярославові вали довкола древнього Києва, мудрий Богдан Хмельницький на площі перед Софією, Тарас Шевченко в непохитній бунтарській задумі навпроти університету, подзьобані кулями стіни «Арсеналу», Вічний вогонь на меморіалі Слави, квіти глибокої, безмежної шаноби біля пам'ятника Володимирі Іллічу Леніну.

Се єсть Київ!

2. ВВОДИНИ В МІСТО

Я не можу скористатися Золотими воротами, щоб ввести вас до Києва через них і відразу ж дати відчуті всю непохитність, древність, а разом з тим і тлінність цього міста. Саме тлінність, бо ж навіть це кам'яне громаддя, що його могли вибудувати боги, а не люди, хоч на камінні й донині збереглися сліди пальців (нема жодної різниці між руками богів та людей), стало майже нічим або ж у кращому разі символом старовини і старості заодно, а те надто впадає в око, коли на лавочки до Золотих воріт сходяться погомоніти військові та цивільні пенсіонери, що відслужували і людям, і місту так само, як свого часу відслужували своє самі ворота. Скільки люду протовпилося через них, скільки золота та срібла вибрано з кабз та калиток і скинуто біля них у чавунні митарні, аби моглося збути красен товар у стольному граді, та глянути на князя, та дружину, та святі місця на горах, та вже по тому й вмирати...

Але диво із див—хто проходив через ці ворота бодай раз, то вже праглося побувати йому біля митарень і вдруге, будь він простим смердом чи князем удільним. Навіть Болеслав Хоробрий, король польський, пройшовши через них один раз як завойовник, поклявся собі досягнути до них вдруге, але вже йому не судилося побачити ані воріт, ані прекрасної Предслави, сестри княжої, що добровільно зголосилася в наложниці завойовника, аби не дати чужинцям зруйнувати місто й посрамити храми. Ворота ще й нині вражають категоричністю, безкомпромісістю форми та ще якоюсь незбагненною заманливістю, звабою, закликком чи як хочете це назвати,—пройти крізь них, якої б ціни те не вартувало. Тепер це просто мертві ворота, німий знак легендарної давнини, і що б ми не говорили про них, як не впадали б за тим, що їх уже, по суті, нема, місто може вважати себе щасливим, якщо воно пережило свої бодай і найславетніші ворота, бо навіть такі, як ці, котрими я ще можу скористатись для вводи вас до міста.

Тому й змушений вдатися до найпростішого способу, яким щодня користуються (так і хочеться сказати—мільйони людей) десятки або й сотні тисяч людей, прибуваючи сюди з мізерними скарбами на один з ринків, хто в міністерства і на будови, хто до родичів, а хто просто для того, щоб уперше побачити це місто, пройти повз Золоту браму й залишити місту за те маленьке мито своєї душі, бо жоден громадянин не зможе до кінця збагнути суть свого народу і відчуті всю свою велич, доки не пережде божественної миті зустрічі з містом, яке народ відтворив не для князів та оборванців, а для самого себе, радо окликаючи інші народи поглянути на своє диво, дозволяючи їм торкнутися і захопитися душею і розумом свого генія й свого вміння.

Свято зустрічі з містом завше палке й щире, в кожному воно залишається на все життя, потім ніщо вже того свята не може затьмарити. Для тих же, хто тут живе постійно, а паче для тих, хто тут народжується і вмирає, місто буденніє, спершу воно стає коліскою, потім житлом, потім цвинтарем з головною і дальніми алеями, які однаково переходять у манівці забуття, але саме місто від того не меншає в очах народу, воно ніби щодня

народжується для щойно народжених, воно все ніби повсякчас плине у майбутнє, воно живе для живих, і тому ніхто не може збайдужіти до нього такою мірою, щоб не збагнути бодай наприкінці життя великої єдності цього міста з людиною, з її суттю, з її душею... «Я тут жив... Це моє місто... Тепер залишаю його для інших...» — сказав Рильський, залишаючи Голосіїв вчорілої пори. А коли Ватутін, після страшної ночі полководця, до якої при нагоді ми ще повернемося, наблизився до міста, щоб вручити йому ключі свободи, цього разу назавше, й побачив на кручах ніби живе згуртування лаврських бань, що наче вийшли назустріч з неволі — потьмянілі, понівечені, згорьовані, як і саме місто під ними, — то мимоволі відчув себе селянином-мирянином і вимовив при всьому генералітеті штабу: «Як довго ми повертались сюди...» Через багато років по війні, помираючи у Феофанії, Сидір Ковпак сказав побратимам, які прийшли з ним на прощанівок: «А Києва, хлопці, ми з вами так і не взяли...»

Літописи свідчать, що князь Ярослав Мудрий, будучи людиною не так відважною, як мудрою, над усе боявся померти десь на далях і там бути похованим, тому на старість літ не відлучався з міста навіть на лови довше як на три дні, щоб не віддали землі прах його деінде, а конче тут, у західному притворі Софії, де і нині стоїть його порожній саркофаг.

Місто було дороге для всіх, хто його мав і хто втрачав чи й просто по-збувався з тих чи тих причин. Його вигнанці все життя потім мріяли повернутись до нього, коли ж це не вдавалось, то мстили й розорювали його як не своїми, то бодай чужими руками, руками іновірця, чужомовця, найманця. Але від того місту лише прибувало ваги і слави в очах свого та сусідніх народів. Болеслав Хоробрий, захопивши місто на якийсь місяць, з суто польською гарячковістю дурняв хороброго Святослава, який ще міг мріяти про якусь іншу столицю...

Але всі людські претензії до історії нічого не важать, оскільки не мають оберненої дії і вже належать самій історії, яку місто однак має знати, щоб не здавалося його зарозумілим жителям, що воно існує, відколи в ньому існують вони. І хоч велич не виключає тлінності, та все ж витає над містом дух безсмертя. Людина мимоволі піддається йому, аж доки не збагне, що за ілюзією фасадів та золотих бань ховається старе, як світ, натружене, вистраждане народом місто, і живе воно біч-о-біч з вічно молодим, дужим, нинішнім...

3. САД В ІНЕЇ

Будь-який сад, хай найменший, має свою біографію, свою, коли можна так висловитися, людську історію, якщо тільки він не дикий сад, не сад-самосійка. Згадаємо хоча б «Вишневий сад», історія якого вся уже в минулому, та ми все одно часто звертаємося до неї з вдячністю, бо, якщо вірити шановному історику, — «минуле треба знати не тому, що воно минуло, а тому, що, відходячи, не вміло забрати своїх наслідків» (В. Й. Ключевський). Вигаданий чеховський сад виявився на диво довговічний, він іще безліч літ хвилюватиме тих, хто спроможеться побувати в ньому, познайомитися з ним, і не так уже й важливо — з необхідності знати своє минуле чи просто з цікавості.

Мені ж хочеться запросити вас у реальний і водночас досить незвичайний сад, який багато років тому, в неспокійні тридцять років, виник на тодішній околиці Києва, на колишній пролетарській Шулявці, а тепер опинився у надто жвавому районі міста і зберігся таким, яким вимріяв його творець. Хочу запросити вас у сад Київської кіностудії художніх фільмів, у Довженків сад, як називають його тепер усі, бо в історії саду є часточка біографії і самого Олександра Довженка, видатного нашого кіномитця, письменника й мислителя.

Сад народжувався тоді, коли Олександр Петрович працював над фільмом-епопеєю «Щорс». У створенні його активну участь брала вся кіностудія, яка тільки-но була заснована і мала назву кінофабрики. Особливо старалися «щорсівці». У саду й досі збереглися дерева, посаджені героями

фільму — «Щорсом», «Боженком», «Дубовим» (останнього потім було вилучено з картини, і, природно, його дерезо в саду надовго віддавалося забуттю). Але саджанці найніжніших й найрідкісніших сортів обласкали руки постановника «Щорса».

Тепер ми знаємо, що, будучи весь у цій своїй епопеї, Олександр Довженко уже тоді поступово готував себе для нового фільму «Мічурін», майже інтуїтивно відчувши, що така кінокартина потрібна народові. Своїм фільмом про великого садівника Довженко мав намір сприяти посадженню в країні мільйонів дерев, це вже виправдувало мету, а поки що він сам спробував побувати в садівниках, перш ніж повідати народові про свого нового героя.

Сад народжувався з великими труднощами, може, не з меншими, ніж фільм про Щорса. Створювався він упродовж кількох років. Як і в усякому новому починанні, з'явилися скептики. Перші яблуневі саджанці Олександр Петрович привіз із рідного краю — з берегів зачарованої Десни. Потім «щорсівцям» довелося вдатися до кількох костюмованих «сидячих забастовок» проти керівництва кінофабрики, яке відмовлялося або, вірніше, не могло знайти достатніх підстав оплачувати саджанці, що надходили з колгоспів і радгоспів на прохання «великого садівника-фантазера», як називали тоді Олександра Петровича. А коли хто-небудь з молодших «щорсівців» приносив «реквізовані» в приватних власників саджанці, то Довженко влаштовував допит, що набував приблизно такого змісту:

— Поклянїться, що це був одноосібник, а не колгоспник.

— Авжеж, Олександр Петровичу. У нього у дворі віз і кінь...

— Чудово. Але саджанці вам таки доведеться віднести назад...

Крадїв іноді «виручала» одна обставина: в народі існує повір'я, що дерева, саджанці яких були вкрадені, потім дуже добре родять, а який садівник відмовиться перевірити це на практиці?..

Та як би там було, врешті-решт скептики осоромилися належним чином: завзяті «щорсівці», крім прекрасного фільму, залишили ще й чудовий сад для прийдешніх поколінь.

Олександр Довженко дуже пишався цим садом, вважав його чи не найкращим своїм твором, після «Землі», звичайно. Він і справді створював сад не лише з натхненням та любов'ю, але й за найвищими принципами садівничої науки: не допускав односортиці, з північного боку захистив сад від холодних вітрів густою посадкою декоративних дерев, а його парадну лінію увінчав каштановою алеєю, яка й понині одна з найкрасивіших у Києві.

А втім, Довженко все любив робити серйозно і надовго, не терпів що-найменшої неохайності та байдужості в малому й великому. Він не переставав піклуватися про сад і тоді, коли той виріс і почав родити, проте ніколи не дозволяв собі користуватися його плодами на правах «автора». Іноді восени, коли знімали урожай, Олександра Петровича можна було побачити в черзі за яблуками разом з усіма. І це була не вдавана скромність, а норма поведінки. І так в усьому. Одна лише подобиця. Олександра Петровича часто зупиняли на прохідній кінофабрики, вимагаючи перепустки, яку він мав дивовижну звичку забувати. «Я— Довженко!»— сказав би інший. Але він говорив трохи інакше: «Я знімаюсь у Довженка». І це впливало завжди безвідмовно.

Олександр Довженко умів мислити широко, відрізнити в житті і в мистецтві значне від дрібного, але як людина він навіть у сум'ятті війни не забував про яблуневий сад на колишній Шулявці. «Як там мій сад?»— це запитання було навіть у листах-зверненнях Олександра Петровича до українських партизанів, ніби вони у Цуманських лісах чи деінде неодмінно повинні були знати про долю його саду. Звичайно, під садом розумілося щось велике — та «Україна в огні», про яку так полум'яно розповів Довженко у своїх художніх та публіцистичних творах, у документальних стрічках.

Коли дивишся його фільми, перечитуєш щоденники, то мимоволі починаєш відчувати, що Велика Вітчизняна війна не застала Олександра Петровича зненацька, він готувався до неї уже в «Щорсі», де присутній не

лише як художник, упевнений, пристрасний, вимогливий, але і як боєць, як командир. Таке вже правило цієї великої військової гри з акторами, правило, якого ніхто не може обминути, якщо справді хоче створити щось велике й достовірне. «Щорсом», у якому кіномитець зумів воскресити сповна події та характер громадянської війни на Україні з такою переконливістю, з таким вишуканим смаком, з такою пристрасною, Довженко ніби підготував себе до іншої війни. І ця війна стала для нього воістину священна. З перших її днів до останніх він не втрачав на ній велич духу, в найтяжчі дні був сповнений віри в перемогу, кожним своїм словом і кожним штрихом про рокував кінець фашизму, був справжнім солдатом своєї Вітчизни.

І все ж таки Олександр Довженку більше імпонувало бути «цивільним», бути садівником на землі, людиною-сіячем, людиною-творцем. Це особливо відчуваеш у Сосниці, де він народився і виріс, на деснянському привілі. Відчуваеш це і в його київському саду, де в художників, на той час уже зі світовою славою, так несподівано гарно озвався вічний селянин-мрійник, навдивовижу діяльний, заповзятливий.

Це той рідкісний випадок, коли сад не пережив свого господаря в прямому розумінні. У Довженковім саду немає меморіального напису чи звернення, яке, наприклад, можна прочитати в чудовому Тростянецькому дендропарку на Чернігівщині, що його створено колись руками кріпаків: «Перехожий! Я любив цей сад, і якщо ти помітиш у ньому безладдя, скажи про це господареві саду». Колишнього господаря того парку магната Скоропадського (родича нікчемного гетьмана Скоропадського) забуто історією, збереглося лише його звернення, але тепер уже з точнішою адресою.

У Довженковому ж саду подібного заклик до «перехожого» не прочитаєш, та він домислюється сам собою і не тільки тоді, коли там доспівають яблука і нелад завжди можливий, але і в зимовий час, коли сад стоїть у інеї, відпочиваючи після важкої праці, урочистий і задумливий. Чомусь саме в цю пору він найбільше нагадує про свого господаря. Нагадує задумливістю, а можливо, навіть отією незбагненною мудрістю вистояти суворі зими і знову повернутися до життя, цвісти, родити яблука для людей, які не завжди, може, й цікавляться: а хто ж посадив цей сад?

Довженко в усьому залишався Довженком. Здається, він краще за інших розумів, що міста будуються віками, але люди в них живуть лише одне життя і через те не можуть бути байдужими до своїх міст. Тому завжди намагався щось переробити в них на свій лад і смак, яким воістину щедро був наділений. Коли б Довженко не став режисером, то, можливо, став би містобудівником. Тут він був постійним і досить небезпечним опонентом будівельників і зодчих, щонайменша неохайність і безкічність у забудові просто виводили його з себе. В нього, наприклад, був свій план перебудови Хрещатика, і досить оригінальний: пожертвувати будинком філармонії, пробити вулицю-магістраль до Дніпра і тим самим наповнити її річним повітрям Славутича. Площу Перемоги він також бачив оригінальнішою, величнішою, ніж вона є. Однак ці його плани так і не були втілені в життя.

Зате справжньою гордістю Олександра Петровича стала Нова Каховка, до якої він найбільше причетний як зодчий. Мабуть, це і є його маленьке, але цілком реальне «Місто Сонця», повне степового повітря і моря. Розповідають, що саме під час будівництва Нової Каховки у Довженка вперше виникла думка зробити коли-небудь фільм про Кампанеллу, про його «Місто Сонця». Гадається, то був би пристрасний фільм на захист прийдешнього. Але цей нестримний мрійник був дуже реалістичною людиною. Він доклав багато сили й енергії, піклуючись про сьогодення нового міста. Олександр Петрович любив повторювати одвічну істину, що навіть найкрасивіші міста на землі врешті-решт стають музеями, якщо вони не створюють якихось вартісних цінностей. Він вважав, що кожне місто і навіть містечко на землі повинні щонебудь важливе робити для людей. Прикладів у нього завжди було скільки завгодно. Решетилівка прославила своїми ягнячими смушками та вишивками, Опішня — керамікою, Косів — різьбярями, Тула — зброєю, а ще раніше самоварами, Палех — незвичайними художніми розписами, Калугу прославив Цюлковський...

Цюлковський... Довженко для мене — Цюлковський у мистецтві. При найменшому співставленні бачиться спорідненість душ цих двох лицарів духу, двох диво-мрійників віку.

Ось що записав учений 29 вересня 1919 року для свого так і не закінченого твору «Життя у міжзоряному середовищі»: «Невже світ обмежується цією кулею і тим, що в ній, а в ній нібито знаходимося ми і наші споруди! Не віриться, що весь всесвіт перед нашими очима, що перед нами безодня без кінця, без краю, що он та плямочка — Молочний Шлях з мільярдами палаючих сонць». І запитує: «Що ж за ними, за цими чітко видними стінами, якщо розбити їх і проникнути за їхні межі?»

Довженко, обмірковуючи сценарій про політ у космос, записав у свій щоденник 28 вересня 1956 року: «Один з трьох пасажирів міжпланетного корабля не вірить в існування життя на інших планетах. Він, цей невіруючий, і загинув. Досягнули ті, що вірили. Перемогли ті, що вірили». І далі: «Згадати Цюлковського: народження сина і його смерть. Радість батька і потім туга в космосі. Музика Шостаковича...»

У Сосниці збереглася хата, в якій тепер музей Олександра Довженка. У ній все, що буває в таких старих українських хатах. Від цієї хати не ближче й не далі до космосу, ніж од інших хат, нехай навіть найновіших і найдосконаліших. Але від самої людини залежало піднятися так високо духом і розумом...

Дивовижна тиша панує у зимовому Довженковому саду. Ні-ні, та й упаде іній з якої-небудь гілки. Це від поїзда метро, який курсує під садом. Олександр Петрович, заклавши сад весною 1932 року, не сподівався, звичайно, що таке може статися, хоч кому-кому, а йому не закинеш у відсутності фантазії провидця. Адже щоразу, коли він виходив на придніпровські київські кручі й дивився звідти на протилежний берег, на дарницькі піски, то казав, що там треба зробити обвідні канали і вибудувати над ними місто. Тоді це здавалося нереальною фантазією, але тепер це вже дійсність. На тому березі Дніпра, на тих пісках і справді виник цілий район, який усе частіше називають Київською Венецією. Від Довженкового саду сюди півгодини їзди на метро. Це один ажурний міст зв'язав нове місто зі старим Києвом. Олександр Петрович щиро порадувався б цьому, бо сам завжди будував і творив, завжди був спрямований у майбутнє. І хоч багато чого йому не пощастило здійснити за життя, та згадаймо стару мудрість: про людину треба судити не лише по тому, що вона встигла зробити, а й по тому, що прагла зробити.

Але ж здійснилося багато, і цей сад в інеї — також одне з діянь людини сміливої і доброї. Гадається, що чарівний кінь часу ще довго носитиме на собі цього вершника, який зумів подивувати світ своєю величиною і неспокоєм, який вірив у щасливе майбутнє прийдешніх поколінь і боровся за нього разом зі своїми сучасниками. Закладаючи сад, Довженко якось сказав: «Садівники помирають, яблука залишаються людям...»

Стурбований і трохи запечалений зимовий сад. Іноді здається, що вночі хтось ходить у ньому, сутулячись і кутаючись. Ні-ні, та й упаде іній з потривоженої гілки. А ранком, коли пригріє сонце і з дерев починають спадати краплини, сад знову весь у передчутті весни...

1968—1976 рр.

Мені дуже сподобалося чудове місто Київ — місто новобудов і водночас місто старовинних споруд і мистецьких скарбниць. Всі дні перебування тут я багато працював, робив малюнки для книги про Радянський Союз, яку буду писати разом з письменником Аларіком Джейкобом.

*Поль ХОГАРТ
(Англія) 1967 р.*

Іван Сенченко — письменник широкого творчого діапазону. Його літературна спадщина позначена великою жанровою і тематичною різноманітністю. Він писав романи, повісті, оповідання, поезії, нариси, публіцистичні статті про наше сьогодення і про давноминулі часи, про трударів міста й села. Чимало творів Іван Юхимович присвятив рідному Києву, яскраво змалювавши в них цілу галерею цікавих, самобутніх людських образів. Серед цих творів найкращі, найпопулярніші, звичайно, його «Солом'янські оповідання».

Не все з написаного встиг опублікувати письменник за свого життя. У його літературному архіві зберігається багато ще не друкованих творів. Це і досить об'ємна повість про взаємини між старшим та молодшим поколіннями киян «Любов і Хрещатик», добірка оповідань автobiографічного характеру, твори для дітей, слогади, статті та інше.

На увагу читачів пропонуємо чотири раніше не публіковані твори Івана Сенченка, що входять до циклу «Київських оповідок», якого письменник не встиг завершити.

Іван Сенченко

КИЇВСЬКІ ОПОВІДКИ

1. ІВАН ЯКОВИЧ ТОНКОНІЖКО

І треба ж так статися: сусід справа, недолугий токар з депо, носив грізне ім'я Бугай; сусіда зліва, коваль по дрібних ручних поковках, пишався не менш гучним прізвищем — Биков, а сам Іван Якович, таки справжній коваль, здоровило, красень, називався неначе в насмішку — Тонконіжко. Тонконіжко!.. І треба ж такому? Не пощастило Іванові Яковичу...

Не пощастило і з іншого боку. Жінки у нього не держалися на цьому світі, мерли. Дві самі упокоїлися, третя потрапила в аварію. І третю поховав. А це вже лихо, тим більше, що з кожною новою жінкою діток у нього прибавлялося.

Діти були меткі, спритні. Особливо старші два хлопці. Ні на вокзалі, ні в депо, ні поза ними для них не існувало ніяких таємниць. Не було також саду в околиці, в якому б вони не цікавилися яблуками, грушами, сливками, навіть коли це дерева і не рідкісних сортів. Старший, Іванко, зважився якось ще й батька пригостити білим наливом.

— Ось покуштуй, батю! Це яблуко гарне, пахуче і, крім того, ранне. Ренкісіха вже на підбарок до вокзалу носить!..

Яблуко, справді, гарне, звабливе, може, навіть і смачне, так сам Іванко на чорта схожий: замурааний, весь у синяках, на голові гуля. Штани на колінах порвані, сорочка на пузі зашита і зашита так, що й без експертизи видно, чия робота...

Хотів був Іван Якович погладити свого первістка, та тільки-но встиг руку підняти, то первісток так і підскочив, неначе його струмом електричним ударено:

— Ой, болить!

Та як і не боліти, коли гуля під чубом з голубине яйце.

Діти — це одвічний біль удівця. Болів дітьми й Іван Якович. Не було жертви, на яку не пішов би він заради дітей...

Якщо дві перші його жінки були все ж таки схожі на людей, а найперша ще й вродлива, то вже про третю доброго слова не скажеш. Страшку-

вата, лиха, злослива. Тверезим Іван Якович не міг навіть дивитися на неї. І, щоб полегшити своє існування, повсякчас очі собі горілкою заливав. В очах мерехтить, то й не бачить тієї цяці, яку взяв до себе в хату заради дітей. Еге ж, заради дітей...

Вона ж була не дурна. Бачила, в чому сіль цього шлюбу, і умисне все робила, щоб уражати Івана Яковича в саме серце. То сорочку непрану на дитину натягне, то забуде умити. І ходять його діти серед інших дітей як старченята. У боях, викликаних такими обставинами, Іван Якович не пас задніх; якщо ж згадати, що руку мав ковальську, то третій жінці його було що показувати своїм сусідкам.

Але й ця, третя, вірна подруга теж не ликом шита. Вона озброювала-ся терпінням і качалкою. Хай тільки Іван Якович спробує додому прийти по плавкій хвилястій! Тут уже брала реванш і хрестила коваля тією качалкою, як сама хотіла: і вздовж, і впоперек аж кісточки лускотили. Проки-неться наступного дня Іван Якович і ніяк не добере, що з ним. Неначе й хвороба ніяка не чіплялася, а так же млосно, так нудно, так ті кісточки ломить, що хоч вовком вий! А на роботу ж треба, за нього ж ніхто не одробить. Обіллється холодною водою у присінках, витреться, що й іскри з очей посиплються, і в депо.

Хоч і важка жінка трапилася Іванові Яковичу, проте діти все ж таки були і нагородвані й доглянуті, скільки їх може доглянути таке відьмасте створіння. Але ж після аварії й цієї не стало. Тепер доведеться знову жінку шукати. Тільки де, кого? Адже удівець з трьома халамидниками!.. Узявся Іван Якович за голову. Як сів у шинку після похорону, так і сидів, аж поки всі його товариші розійшлися.

«Срібляна» Уляна, яка в тому шинку прибиральницею була, сказала нарешті:

— Чуеш, дядьку? Вже додому пора. Закриваємо.

Іван Якович підвів голову, озирнувся довкола. Друзів своїх не побачив, зате побачив Уляну. Вона завжди була знесилена роботою, недосипанням, бо жила свого не мала й ночувала де прийдеться, а ще отими зустрічами з чужими чоловіками. Цих, чужих чоловіків, завжди п'яних, розбещених, вона ненавиділа, та що вдієш, коли так життя склалося. Ще дівчиною осиротіла й пішла тинятися по світу. Наймитувала в багатіїв, аж поки один хазайський синок знеславив її. З того й почалося...

Вороже в душі ставилася Уляна і до Івана Яковича, який усе життя шукає жінок і бере їх для того, щоб незабаром знову вдівцем залишитися. Звичайно, він ще гарний, при здоров'ї і при ділі, та що з того? Як і всі оті, тільки й думає про чарку, щоб помочити вуса у горілиці.

— То кажеш — час уже збиратися? — перепитав Іван Якович.

Уляну він знав уже, мабуть, років із десять, чи не з дев'ятсотого року, коли... І знав про неї те, що й усі знали. Те — і не більше. Нема чим поцікавитися глибше. «Срібляна» Уляна — цим усе сказано! А може, в неї душа є, може, в грудях серце б'ється? Може, хоче чогось незвичайного, кудись поривається? Хто? Вона?.. Нічого вона не хоче, нікуди не поривається, коло її інтересів відоме, до нього нічого додати, нічого відняти... Так думали всі, так думав і він.

Однаке цього разу Іван Якович пильніше, ніж досі, придивився до Уляни, і нараз йому здалося, що він побачив у її очах печальний поблиск людської душі.

«В Уляни душа?.. Сміхота... Нісенітниця...» — подумав і опустив голову.

Потім знову поглянув на молодицю й подивувався у думці:

«Боже, та вона навіть нічого собі!..»

Тернув долонею чоло, зітхнув. І приверзеться ж таке — щось людське в Уляни!..

Іван Якович струснув головою, щоб одігнати від себе решту тяжких думок, розчесав розчепіреними пальцями густе чорне волосся, повільно підвівся й рушив до дверей.

Уночі Уляна йому приснилася. Уранці, як уже умивався, привиділась. Здалося, що рипнули двері, і вона до нього в хатину зайшла. І все те при-

виділося так виразно, що мало не вигукнув: «Уляно, тобі що?» Та привид зник, і він не вигукнув. Зате ввечері, після роботи, молодиця знову з'явилася Івану Яковичу на очі, коли він опинився за дверима шинку.

— Тю, хай ти скажишся!— вилаявся і сплюнув.

Уляна злякано пропустила його у вузькому проході. Він зблизька побачив її плече, як і в усіх жінок,— кругле, повне, з руденською родимкою.

— Сьогодні в Марини борщ добрий вийшов?— спитав, як частенько й раніше питав в Уляни.

— Та начебто, кажуть,— відповіла мовби нехотя.

Це значило, що Уляна прогулялася до останньої копійки і сьогодні ще не обідала.

Раніше Іван Якович ніколи не запрошував на обід Уляну, бо все ж таки «всесвітня й срібляна»... Сьогодні ж чомусь стало жаль її. Бач, яка виглодніла, випита, вимучена... І він сказав:

— Ти куди розігналася? Ходімо пообідаємо.

Уляна знічено зиркнула на Івана Яковича: він ще ніколи не приставав до неї. Тепер зачепився. Значить, і цей похитнувся в своїй доброчесності...

— А не забруднишся?— глузливо посміхнулася.— Ти досі такий чистунчик був...

— Не патякай казна-що!— сердито урвав Уляну Іван Якович, і сам собі раптом мовив: «У мене ж зовсім щось інше на думці...»

«Щось інше? А що саме?— поспішив спитати себе і проказав несподівано без слів:— Годі тобі без толку вештатися по білому світі! Мені треба хлопців доглядати, виростити з них добрих людей».

Он яка комбінація виникла! Цього Іван Якович ніколи навіть і не припускав. Щоб ото він при доброму здоров'ї і добрій пам'яті міг би додуматися до такого?

«А втім, що ж тут негідного?— втішав себе.— Чим ця моя думка гірша за всяку іншу?..»

Уляна довго вмошувалася на стільці, для чогось розгляджувала скатертину проти себе, здувала порошинки з неї, яких там не було, і вдавала, що ніби цим тільки й зайнята, а насправді раз у раз допитливо зиркала на Івана Яковича. Щось у нього було не таке, як у тих, котрі в'язли до неї. Бач, він аж порожевів, наче збирається щось сказати і ніяк не наважиться.

«Це ж, певне, підкочується до мене, а грошей нема,— подумала.— У таких святих та божих це частенько трапляється».

Досі Уляна дивилася на Івана Яковича з симпатією; тепер їй враз стало бридко, і вона вирішила:

«Е ні, дульки, дядечку, дурних нема, перевелися, шукай собі іншої!»

Іван Якович тим часом набрався сили. Очі стали якісь гарні, і увесь він став незвичайний, неначе аж урочистий.

«Бач, як уміє підсипатися, бач, яким бісом стелиться! А грошей же немає...» — розмірковувала Уляна.

Вона остаточно настроїла себе супроти Івана Яковича, їй хотілося щось зробити чи щось сказати гостре, дошкульне, щоб одним ударом обеззброїти, повалити, зганьбити його. Уляна багато знала всячини, і слова та приповідки знала всякі; захотілося бути до кінця грубою, зухвалою, показати свої зуби, і вона сказала хрипким голосом ті слова.

Іван Якович здивовано поглянув на неї і оторопів. Потім з досадою махнув рукою:

— Та ні, не це! Ти мене не зрозуміла. Ось послухай уважно, що я тобі скажу. — Він підвівся, розправив рукою чорного чуба, уклонився, мовив: — У твоїй особі, Уляно, я хочу бачити собі товариша в подружньому житті. Отож, коли можеш, стань мені за супругу.

На Солом'яні словник подружній був багатий і ті чи ті слова вживалися залежно від обставин. Коли у Гончаруків колотилося в дворі так, що аж пір'я довкола летіло, то сусіди казали: «Це Ілько жінку лупцює». Слово «супруга» чи «супруг» вживають в особливих, надзвичайних випадках, ось, наприклад, тоді, коли фотографується молода пара, тобто коли фотографічний апарат навіки, на все життя зафіксує в одній парі її і його, надто

ії. Помічено, між іншим, що жінки більше тяжіють до слова «муж», а чоловіки до слова «супруга». Бо ж таки велично звучить оте: «Це моя супруга!» А вона, красуня з красунь, пташка з усіх пташок, рибонька з усіх рибоньок, визирає з фотокартки так, що й ціни собі не складе. Не щось там, а с у п р у г а! Полюбляв це звучне слово й Іван Якович. Перша жінка його була красуня, і йому приємно було почути: «Скажіть, це ваша супруга?» Вимовляє це слово Іван Якович і відчуває при цьому, неначе мене каблучку з чистого золота: «Так, це моя супруга!..»

...Сусідки, коли почули історію з «срібляною» Уляною, задумалися і нічого вголос не сказали. Складне було завдання: правильний хід зробив Іван Якович чи змилив? Важко було відповісти на це питання ще й тому, що в родині в Івана Яковича, відколи там появилася Уляна, стало тихо, мирно. Але ж ми знаємо і таку тишу, яка перед бурею буває...

Минуло ще кілька напружених днів. За ці кілька днів теж нічого не сталося, якщо не зважати на те, що дід Моргун полагодив Улянї стару балію, яку Іван Якович давно вже збирався викинути геть, але зашпортався через свої складні сімейні неув'язки. Балія з рук старого Моргуна вийшла цілком годящою. І вже одно це для сусідок, баби Оришки Дзендзелихи та Фійонки, значило дещо. Уляниної вдачі вони таки укметили. Розтрюпа, нехазяйка просто не здатна на такий ошадливий крок. І сусідки задумалися ще більше. От Уляна, «всесвітня й срібляна», задачі задає!..

Якось уранці Уляна білизну прала, в полудень розвішала на вірвовці, взяла за руку найменшого сінка Івана Яковича (два старші рибу вудили на Дніпрі) й подалася кудись з двору. Баба Дзендзелиха підійшла до Уляниного прання. З другого боку вірвовки спинилася Фійонка. У Дзендзелихи нюх був такий, що вона за три верстви учує, в кого що вариться й печеться. А Фійонка очі пильні мала — за півверстви могла порухувати, скільки волосин у котових вусах. Понюхала Дзендзелиха прання раз, удруге. Білизна була бездоганна. Та білості можна досягти різними засобами. От не пожаліти, наприклад, щавелевої кислоти, відбілити так, що тільки держись. Відбілить і... поїсть. Але щавелевої кислоти не унюхала Дзендзелиха в Уляниному пранні. Прала вона милом, господарським, номер дванадцять, отим, що коштує брусок тринадцять копійок. Дорожчого не буває. Кращого теж.

— Нічого не скажеш, робота совісна, — кивнула Дзендзелиха на Улянинне попрання.

— А ти глянь ось на ці дитячі носочки, — озвалася Фійонка. — Машинки ж у неї немає штопальної, а, бач, як зроблено! Ніби мальовано, ніби на виставку готувала!

Уляна не штопала — творила, упивалася своєю роботою, — все це побачили і Дзендзелишині очі. Але ж то, вважай, півділа. А що, коли на носочках несвіжий запах залишився?..

Вона приклала їх до носа, втягла повітря і на все лице до Фійонки повернулася:

— Ні, подружко, не помилився Іван Якович. Ця буде для дітей матір'ю, а йому жінкою. Слава богу!.. А що колись ото гуляла, то все від горя й нужденності пролятої. Тепер не гулятиме. Ось побачиш...

Червень 1975 року, в саду.

2. КОВАЛЬ ІЗ СОЛОМ'ЯНКИ

У тяжкі часи після військової розрухи й голоду 1921 року на вулицях міст, на залізничних станціях осіли безпритульні діти. Влада й суспільство докладали багато зусиль, щоб зарадити лихові. Державні органи, профспілки заводів і фабрик брали їх на утримання, відкривали дитячі будинки.

Такий будинок створив на Солом'янці і Київський паровозоремонтний завод — КПВРЗ. Виділив фонди, призначив адміністрацію. Однак через якийсь час про будинок поповзла недобра слава. Хто не йшов повз нього — усі бачили вкрай виснажених дітей. Не гралися ні в піжмурки, ні в квача,

ні в довгої лози, не галасували. Повиходять з приміщення, посідають проти сонечка і сидять незрушно, як зів'ялі листочки.

У заводському комітеті працював тоді Ничипір Вакулович—людина достойна: і на виробництві перший був, і в революції. То покляк Івана Яковича Швидкого. Справжнє прізвище Івана Яковича було інше (Швидкий—це прізвисько), і вже коли приторочили товариші його до Івана Яковича, то запевне не дарма. З'являється до Вакуловича Іван Якович, той покиває головою в бік дитячого будинку, питає:

— Чув? Бачив?

Іван Якович і чув і бачив. Як і Ничипір, нічого не розумів. Усі ревізії, які надсилали до дитячого будинку, стверджували, що там порядок: і облік, і нагляд—ідеальні. Ідеальні. А діти ходили мов тіні.

— Що ти про це думаєш, Іване Яковичу?

— Думаю, що діло погане.

— Ага, так? То добре. На тобі відрядження. Розколупай, де там собака закопаний.

Тиждень ходив Іван Якович, придивлявся, винюхував. Котли доповна запраляли. І з приміщення ніхто ні разу не виніс сухої шкоринки. Вузлик, та як же ж уміло зав'язаний!

Вузлик... У домашньому господарстві вузлики більше жінки в'яжуть. Є такі спеціалістки—тільки держись! Одна така сусідувала з Іваном Яковичем.

— Допоможи,—сказав він їй,—вузлик розплутати.—Так же ж, клятий, уміло зав'язаний!

Звали ту сусідку Оришкою Дзендзелихою, і належала вона до тих жінок, які на три сажні крізь землю бачать і чують, як билінки споришу розмовляють. Розповів їй Іван Якович про все і каже далі:

— Уповноважую тебе: ходімо зі мною, берися розплутувати, бо ж діти...

— Добре,—відповідає.—Але треба ще Фійонку залучити. Та краще бачить, ніж я. Пам'ятаєш, як з Сікорським було?

Під час першої імперіалістичної влади над Солом'янкою захопили три брати Сікорські, зарізяки і професійні злодії. Злигалися вони з поліцією і що тільки не витворяли! А ще обкладали солом'янців податтю в натурі: від кого вечерю, від кого обід. І щоб усе з найкращого продукту, щоб і горілка на столі, і м'ясо та вареники, і сметана. До того ж аби й молода утішниця оте все подавала. Міцно тримали режим зарізяки, спробуй-но всупереч слово сказати! А тут ударила революція. Спільники Сікорських з поліції дали драла. Два брати Сікорські теж кудись зникли. На Солом'янці лишився тільки один, третій. Піймати й убити!—вирішили солом'янці. До нього—а його й слід прохолов. Отоді й довелось потрудитися Фійонці: око пильне мала. Око те й помітило у Сікорського на лобі зліва плямочку. Усяк, глянувши на неї побіжно, сказав би: «Ну, що ж, родимка, і все». А Фійонка не тільки запримітила, а й добачила, що родимка та із трьох крапочок стулена. Здалеку не видно, а зблизька—таки крапочки. Рятуючись од покарання, Сікорський у старця перебрався, загримувавсь, затушувався мальованими виразками—ну професійний тобі жебрак з-під церкви. І не підступилися солом'янці, аж поки Фійонка не сказала сусідам: «Та ви придивіться! У нього зліва на лобі родимка. І не одна, а три маленькі. Я дидивилась, коли моя черга була бенкет йому готувати». Подалися солом'янці до церкви, придивилися—аж справді три крапочки. «А я не казала!—пишалась Фійонка.—У мене очі такі, що за півверстви можу порохувати, скільки волосин у котових вусах...»

Отож вислухала Фійонка Івана Яковича і каже:

— Авжеж, треба розплутати це діло. Там же діточки як із хреста зняті.

Пішли. Іван Якович почав дошукуватися в «центрі», в бухгалтерії, а молодичі подались на «периферію». Не встиг Іван Якович підрахувати надходження й видачу манної каші за тиждень, як у кімнату зайшла Фійонка з Оришкою Дзендзелихою.

— Іване Яковичу, ми вже своє зробили. Тепер за вами справа. Він, той вузлик, на першому поверсі, у тій кімнаті, що від вулиці.

— Ну, що ж, ходімо, — звернувся Іван Якович до адміністратора. — Глянемо, що там.

А там в ідеально прибраній кімнаті з гарненькими завісками на вікнах від вулиці, на полірованій підлозі сонно у кутку рохкали два кабани — білі, викупані, вишкрябані. Дух свинячий чутий був лише за три кроки від барлога.

Івана Яковича мов окропом обдало.

— Як! Тварюк годувати дитячими харчами?..

Свого обличчя Іван Якович не бачив. Зате бачив його адміністратор, якийсь Горошко Сидір Степанович. Він зблід і прошепотів:

— Чого це ви, Іване Яковичу? Ми ж люди свої, якось полагодимось.

Іван Якович люто позирнув на Горошка, підняв важку руку ковальську і... вдарив.

Уже посивілий, старий, на восьмому десятку життя, Іван Якович (прізвище мав Компан) хвалився:

— Битись?! Було й на КПВРЗ до дев'ятсот п'ятого року. А після того, як кулачників і лаюнів у тачках на смітники повивозили, заводське повітря очистилося. Ніхто до робітника вже й на «ти» не звертався. І робітник розправився на весь зріст. До нього інженери й майстри — «ви», і він до них теж. А після подій сімнадцятого то й говорити нічого! А Горошка ударив. І по тому частенько, та й тепер, перебираючи в голові минулі події, запитує себе: «Чи справедливо вчинив?» І відказую щоразу: «Не знаю. Тільки стриматись було понад мою силу...»

Іван Якович Компан, усіма шанований коваль з КПВРЗ, прожив усе життя в Києві на Солом'янці; помер 1958 року.

Старої Солом'янки не стало. На тому місці, де була многостраждальна ліплянка Івана Яковича, височіють багатоповерхові будинки, достойні пам'ятники старому ковалеві.

3. НАШ САД

Якось приходить дружина з роботи.

— У нас записують у колективні сади. За Дніпром, на заплаві. Там мало не щороку повинь. Я одмовилася.

— То й добре, — кажу.

А про себе думаю: «Менше мороки буде. Бо коли сад, то це й щепи треба діставати, і чорнозем та перегній возити, поливати саджанці, їздити хто його зна куди і пішки брати чималі кінці».

На цьому і заспокоїлася.

Аж місяців через кілька, вже у травні, знову приходить додому дружина, тільки не о шостій, а о десятій вечора, розум'янилася, піднесена, аж іскри з очей сиплються.

— Нізачо не вгадаєш, де я була... Була я у нашому саду.

— У саду? В якому саду? Що ти говориш?

— А те, що чуєш.

З'ясувалося, хтось на роботі знайшовся ініціативніший за нас з дружиною. «Чого сидіти у чотирьох стінах, коли можна півсвіту побачити? Ідьмо в сади, подивимось». — «Ідьмо», — погодилася вона. І поїхали.

І ось дружина сидить навпроти мене, іскри з очей сипле, розповідає:

— Ти не уявляєш, що це таке! Спочатку ми їхали трамваем, потім пересіли на катер і перетнули увесь Дніпро від Поштової площі до Микільської слобідки. А там — безмежний простір, сонце, вітрище аж з ніг валить. Спершу обійшли слобідку, потім перетяли величезний вигін, порівнялися з якимось заводом і пішли далі, ще далі, і нарешті аж під Воскресенкою знайшли ті сади. Ти поглянь на мене! Тож я записалася, і вже ділянку нам одвели, з Олександром Івановичем щеп накупили. П'ять яблунь. Усі сорти зимові: бойкена, симиренкову, пепін-шафранний і ще якісь — я на бирочках прочитала. Щепи в бур'яні сховала. Там лобода вище людини. Росте з стихійною силою!.. Ну, то як? Ти згоден? Візьмемо ту ділянку?

— Візьмемо! — погодився я.

А що, власне, міг сказати, коли ділянка вже за нами закріплена, коли й щепи куплено і сховано у бур'яні, який «росте з стихійною силою»!

— То завтра удвох поїдемо, я тобі покажу.

День був сонячний, шуміли вітри. І ми справді спочатку їхали трамваєм, потім пересіли на катер, пливли довго вниз по Дніпру, тоді звернули ліворуч і перетнули його упоперек.

Я вперше познайомився з Микільською слобідкою і з усім, про що вчора розповідала дружина. Деяку частку її поетичного захоплення довелося одразу списати. Простір довкола таки безмежний, але вчора дружина промовчала, що угіддя, відведене для садів, — три кілометри завдовжки і два кілометри завширшки — заплава Дніпра. Через рік-два, через три її заливають повені, й землі ці не придатні для обробітку. Розлоге угіддя позаростало дикими бур'янами і було місцем для сміття. Мешканці Микільської слобідки вивозили сюди з своїх дворів усякий непотріб. А ще тут пасли худобу. Щоправда, подекуди серед тих бур'янових хащ можна натрапити на латку картоплі — хтось уподобав місцинку, скопав, удобрив, засадив, та так і полишив до осені. Треба також додати, що угіддя це в усіх напрямках було перерите промійнами — слід поводей. В улоговинах блискотіли проти сонця озерця і ковбані. З них, зачувши нашу ходу, на всі сторони випорскували жабенята.

Через годину ми, нарешті, відшукали й свою ділянку. Одрізнити її від інших можна було лише по тому, що тут росли найвищі стебла їстівної лободи: їх вигнало, як пірамідальні тополі. На одній рослині дружина ще вчора прив'язала білий бант, використавши для цього носовичок.

«Пірамідальна» лобода стояла перед нами стіною. Ми ступили в хащі. З-під ніг вискочила зелена ящірка. Над головою, немов ниткою прив'язана, виспівувала посмітюшка — десь тут містилося її гніздечко. Палило сонце. Ми, пригнувши дикий травостій, посідали у холодочку. Потім полягали.

Без звички, роками не бачивши простору і не дихаючи таким свіжим повітрям, сп'яніли. Свіже повітря розпирало груди, тіло обвівали потоки чистого степового леготу. Ні, куди ще йти?! Чого шукати?! Хіба може бути більше свято за оцю закутину, де можна лежати, дивитися в небо, слухати жайворонка і ні про що не думати?

Кілька годин ми пролежали, пробродили в бур'яні. Справа й зліва топили в буйних заростях наші майбутні сусіди.

Перед вечором ми познайомилися з одним сусідом, економістом, Дмитром Іллічем. Він сидів на купі свіжої землі, спустивши ноги у яму, курил і дивився на водянки, що вигравали проти сонечка на його долонях ніжним зодіакальним сійвом.

Я уместився біля нього.

Дмитро Ілліч показав долоні:

— Стандартна яма для щепи — сімдесят на сімдесят. Уявляю, якими стануть мої руки після того, як викопаю усі двадцять чотири.

Ще одну нашу сусідку я застав цікавою роботою. Вона вже саджала щепу, копнувши раз-два, перекидаючи догори ногами усю садівничу науку. Вродлива чорнява молодиця потверджувала: деревце треба садити так, «щоб коріння прикривав мінімальний шар землі», бо для рослини, мовляв, як і для людини, найголовнішим є приток свіжого повітря. Чим більше повітря надійде до кореня, тим краще для рослини.

Вони вже очистили свої ділянки від бур'яну, копали ями й саджали сад. А в нас ще лободині хащі. Що робити з ними? Як їх позбутися? Та чи й треба позбуватися? І без того маємо рай під тими пірамідальними стрілами!

Я колись жив у селі і вдома знав усяку роботу: копав, косив, майстрував, мотолтив. Усе це мені вдавалося легко. Не боліли руки, і спина, і попереk. За ті сорок літ, що проминули, багато що змінилось. Тепер я міг порівняно легко принести з озерця відро води, та, копнувши з десяток разів лопатою, починав задихатися, обливало потом. Важко, ох і важко... Яму «сімдесят на сімдесят» копав увесь суботній післяобід. Раз по раз відпочивав,

кректав, витирав рясний піт. На правій руці понаганяв водянок. Закінчив яму, скупався в озерці, ліг під кущем лободи, лежав з години. Потім ми пішли додому.

Палав вечір. Від нас слалися довгі тіні. Хлопці з Микільської слобідки гнали корів додому, а з Дніпра долітали свіжі повіти вітру. Через годину ми прийшли до причалу в Микільській слобідці. Затим предивна прогулянка по вечірньому Дніпрі, далі трамвай, і, нарешті, о десятій вечора ми дома. Натомлені. Але неймовірно руки щеміли, попереки побололювали, а настрої добрий, надто після того, як повиливали на себе по відру холодної води з міського крана.

Що казати, після тієї «вилазки» спали ми як убиті, а я, людина, яку ще так недавно долали безсоння й живі та мертві болі.

Наступного дня — неділя. Устали рано, поснідали і знову ринули в сад — на повітря, на сонце! Дурне ті водянки й попереки. Ось ще з кілька днів, тіло звикне, шкіра за grubіє, і ями вже не лякатимуть.

Дивний інструмент — лопата. За якийсь час тіло моє виструнчилося, руки стали жилавими, як були замолоду. Я вже не ходив до полклініки, до сестри Клави, вимірювати тиск крові. Ми навчилися не гаяти ні хвилинки, одразу ж після роботи мчали на причал, а з катеора — в сад. Згадую, і мені ті літні події здаються розкішним божевіллям. Ось викопав я яму. Шкіра на руках пошмуглилася, потерся епідерміс, та й тільки. Звичайно, літнє гаряче надвечір'я. Я обливався потом. Але це був зовсім інший піт. Це був солодкий трудовий піт, який так приємно змахувати з лоба. Руки тверді, лице обгоріло. Колись година від причалу до ділянки здавалася мукою, тепер я почав ходити легко, ніг під собою не чув. І, йдучи до причалу, не переставав милуватися Дніпром, його водами, островами, красою, тим паче, що й дорогу ми знайшли іншу — не через пустища, а понад Русанівською затокою. Тут безгоміння і пустизна, якщо не зважати на підлітків, які позастигали на березі з вудочками. У затоці можна покупатися. А які тут милі п'яточки пляжів, не топтані нічийми ногами! Вода тепла, м'яка, аж оксамитова, затока тиха, течія ледве помітна. Можна плавати й уздовж і впоперек затоки, не боячись, що тебе ухопить і понесе бозна-куди, як це буває на Дніпрі.

Сидимо ми. Садоводи над рікою. Усі п'яточки залюднили. На небі вже й молодик, уже й перші зірки. Нікому не хочеться рушати з місця. Ну куди поспішати й чого?! Де ви ще знайдете такий колорит, таке небо, тишу таку, таке повітря?! А це ось чуєте? На острові обізвався соловей. Поки що перший. Минає час — і з іншого кінця долине голос ще одного, потім третього, четвертого. Острів простягся на кілька кілометрів, й з кожного закутка лине солов'їний спів.

Жінку економіста звати Ольгою. Ольга Георгіївна. Вона кравчиня. Ще дівчинкою знала такі простори, а далі все в місті, в майстерні, в чотирьох стінах. Сидять спиною до спини з чоловіком, каже:

— А тут кожним нервом відчуваєш, що ти людина. Так гарно було тоді, коли ти упадав за мною. Як давно це було!.. І ось знову: які ночі! як співають солов'ї!.. Невже це повторюється?

Темніє. Знехотя рушаємо уздовж берега. Скільки вам років? П'ятдесят? П'ятдесят п'ять? Неправда. Це колись було. Колись усе було. Тепер ви помічаєте, як легко ступається. Помічаєте, як очі ваші колують за місяцем, а слухом не можете одірватися від солов'їв на тому чарівно-шаленому дніпровому острові...

4. ЗА ДНІПРОМ

Дмитро Іллч — тихий економіст. Все життя просидів біля столу у себе в робочій кімнаті і лише п'ять років проблукав світами поза кабінетом, але то були роки війни і тоді він блукав не мандрівником, а солдатом. Пройшов від Дніпра до Волги, від Волги до Берліна. Брав участь в обороні Сталінграда, бився на Курській дузі, форсував Дніпро... П'ять років життя поза

кімнатою і чотирма стінами, п'ять років вогню й полум'я. Хоч давно ці події минули, але все одно вони вщерть заповнили все єство Дмитра Ілліча, все неначе відбулося вчора, вночі снилися давні пригоди. Поранений Дмитро Ілліч ні разу не був, але прикидало землею його кілька разів, підкидало вибуховими хвилями, било об землю.

Все єство його повне війною. Він війни не любив, вік би їй не було, та що зробиш, коли звільнитися від її привидів не можна.

З війни він прийшов зовсім здоровим і перші п'ятнадцять літ вів таке ж життя, як і до війни. Ходив на роботу, працював, скільки призначено, у суботу зустрічався з друзями, випивали, літом їздили рибу ловити, восени — по гриби. Випивши, він любив співати, танцювати. І Ольга Георгіївна — з ним. Вони з першого знайомства ось уже сорок років закохані, і, захмелівши, він признавався їй:

— Коли б ти зрадила мене, я помер би. Я жити без тебе не можу і не уявляю, як можна жити без тебе!

У саду Дмитро Ілліч стомлювався лише перші кілька днів, поки тіло призвичаїлося до фізичної роботи і затверділа шкіра на долонях. Коли притомиться, присяде на ганочку чи на пустому коробі з-під мила (з матеріалу цих коробів він збив собі «дачу»), закурить. А навколо сонце, вітер, усі вільні стихії.

Яма для щепи — це ж зовсім не окіп, і шум вітру — це не злива артилерійського та мінометного вогню. Ті — всі нерви вимотали, а тут сидиш, заплющивши очі, і отак сидів би не знати скільки.

І Дмитро Ілліч справді міг так сидіти з погаслою цигаркою довгі-довгі хвилини. У голові пробігають то якісь епізоди з життя в установі, то події давніх відгримілих боїв. Поруч з ними — спогади з молодих літ.

Батько його був слюсарем в економії, він, підрісши, допомагав йому. І там зустрів Ольгу, Ольку. Цілий рік дивився на неї, потім якось зустрілися. Зустріч ця внесла жах у його істоту. Здавалося — діткнеться рукою до її руки, і тоді спалахне всесвітня пожежа. Він спитав її: «То ви вже покосили пшеницю?» Вона відповіла: «Ні, ще клінчик біля Могили зостався».

Слів таких люди щодня говорять тисячі, якщо не мільйони, і спливають вони, як бульбашки на весняній воді. А от для Дмитра Ілліча не спливали і не забулися...

Підвівши голову, в задумі дивився туди, де з грядкою полуниць морочилася Ольга Георгіївна. Вона з тих років, як уперше побачилися, дуже змінилася. Та як і не змінитися, коли тепер їй під шістдесят. Уже ось кілька років на пенсії, а все одно в ній є щось надзвичайне. Особлива вона, не така, як усі інші жінки.

— Ольгушо! — гукає він тихо. — Що ти робиш? Спина у тебе не болить? Не напекло сонечко голови?

— Ат, відстань, — відповідає Ольга Георгіївна. — Почують люди — сміятимуться з таких запізнілих ніжностей.

Вона ці слова завжди говорить, Дмитро Ілліч звик до них.

Сидить, спустивши ноги в яму. Уже й п'ять хвилин, і десять, і п'ятнадцять. Нарешті Ольга Георгіївна озивається:

— Ти що там — заснув?

— Га? — Дмитро Ілліч підкидає голову, відповідає: — Задумався. І знаєш, про що думав? Згадав, як ми зустрілися з тобою тоді в панському паркові. Пам'ятаєш?

Ця зустріч, видно, була великою подією в їхньому житті.

Ольга Георгіївна теж спалахує, але стримує себе, озирається, чи немає десь поблизу сторонніх людей, каже:

— І таке казна-що згадаєш. Устань, земля сира, щоб не застудився. Та кабицю запаали! — Вона дивиться з-під руки на сонце. — Кашу поставимо, вже незабаром час і вечеряти.

Дмитро Ілліч іде до кабиці, не кваплячися, запалює вогонь. Поки там розгорається, неквапливо простує до колонки, щоб принести води.

Направо і наліво сусіди. Як двадцять метрів, так і новий сусіда. З ким це бачився — здоровкається, з ким бачився — словом перекинеться. І всі

слова ці про сад, про щени, чорну смородину, полуницю, троянди, гладію-луси, рожі, жоржини, флокси...

— Які у вас жоржини пишні! Бач, уже й головки позав'язували. Де ви дістали їх?

— Та це ще восени торік. Ходив у сад Академії наук. А там бульби перебирали. Кращі собі поховали, а вибракувані в яму поскидали. Кажу: «Можна вибрати?» — «А чого ж, вибирайте. Тільки не винесете! На прохідці не пустять!» Пішов у контору, так і так, кажу, все одно вони у вас пропадуть, а я спробую посадити, може, виростуть. Так куди там! Не можна! Є розпорядження ніяких пропусків не писати. Хіба мало випадків було: дозвіл дається на брак, а виносять кондиційний товар. А там дама одна слухала-слухала ту суперечку й каже: «Добре, ходімо зі мною». Підійшли до отих вибракуваних бульб. «Де ваші?» — «Та оце ось!» — «Гаразд, тільки ви підібрали всі одного сорту. Ви візьміть ще от оцю, потім оцю, потім оці бульби. Це — блакитна жоржина, а це — темно-коричнева, аж чорна. У вас сітка? Добре, все в сітку складайте. А тепер ходімо зі мною». На прохідці каже вартувій: «Данилівно, пропустіть цього чоловіка. Це в нього бульби вибракувані, з тієї ями...» — «То йдіть собі.» — спокійно каже ота Данилівна. — Тільки ж не саджайте в пісню землю. Жоржина любить ґрунт пухкий, удобрений, але і не надто масний. У масному ґрунті вона вибуяє, а коли ґрунт удобрений помірно, то випустить квіток-квіток і цвістиме до самих морозів...»

Повернувся, води приніс. Ольга Георгіївна мие крупу, Дмитро Ілліч чистить картоплю, біля ніг у нього пучок цибулі, щойно вирваної з грядки. Почистивши картоплю, він чистить і мие цибулю.

Ольга Георгіївна каже:

— Діждемо осені, я теж у сад сходжу, спробую щастя.

— А може, й не треба буде? — говорить Дмитро Ілліч. — Я думаю, що в Сергія Івановича ті куші так порозростаються, що він без шкоди для себе зможе дати нам з півдесятка бульб. Він якось з інтересом дивився на наш рабарбар. Поміняємося: ми йому кілька корінців ревеню, він нам — кілька бульб жоржини.

У кабиці палахкотить вогонь, каша вже шумує, в повітрі пахне розмілою крупою. В цей запах домішується аромат підсмаженої цибулі. Коли підсмажка готова, Ольга Георгіївна сипле її з сковорідки в каструльку. Війнув вітерець, розніс запах по ближчих і дальших дільницях. Ближчий сусіда Дмитра Ілліча озивається, глянувши на кабицю, з якої виходять легенькі димки:

— То що, Іллічу, агрегат у дії? Га?

Він взагалі кабицю називає цим словом, воно поширилося в садах, і всяк, побачивши Ольгу Георгіївну біля печі, поцікавиться: «Запускаєте агрегат?»

Дмитро Ілліч щось відповідає сусідові. Тим часом Ольга Георгіївна вже накрила стіл, вкопаний у холодку під стіною «дачі».

Оце їхній день.

Робота в саду зміцнила обох, вони засмагли, і ці півтора дня — кінець суботи й неділя — для них свято, відпочинок, не зважаючи на те, що працюють не розгинаючи спини. Просто надзвичайно приємно скопувати землю, поливати квіти, розпушувати лунки під деревами, прополювати міжряддя полуниць.

Ольга Георгіївна давно помітила, що Дмитро Ілліч підтягнувся, позбувся кількох кілограмів зайвої ваги, став у рухах легкий, витривалий. Та вона й сама скинула непотрібну вагу, підвищала в стані, зникла задишка. Людина народилася на землі, і земля кличе її.

Скільки цікавого можна побачити за день на цій маленькій ділянці! Якось Ольга Георгіївна звернула увагу на бджілку, що занадто довго засиділася на квітці космеї. До бджілки — аж вона... нежива... Обрала собі білу-білу, як сніг, квітку і упокоїлася на ній. Красива смерть і красиве видовище! А то задивилася на маківку. Маківка мала розпуститися, вже тріснули верхні зелені обгорточки, от-от з-під них сяйне тоненька, як

ниточка, червона смужка! Ольга Георгіївна справді застоялася, здивилася, і ось на очах у неї зелені човники розсунулися, і вона помітила, як щілина між тими човниками почала заповнюватися рожевим сяйвом. Гукнула чоловіка, і вони вдвох сиділи навпочіпки біля рослини, дивилися, як народжувався квітка.

Уже пізня осінь. Треба полити на зиму дерева. На морозі мокра земля берегься коржем і цей корж стане подушкою, котра захищатиме коріння рослин від морозу. Носив воду Дмитро Ілліч залюбки. Ольга Георгіївна йому допомагала. Цією роботою Дмитро Ілліч так захопився, що навіть забув про цигарки. За цим Ольга Георгіївна строго стежила. Часи воєнних тривог обізвалися у Дмитра Ілліча тим, що у нього почали мліти пальці на ногах. Там почали звужуватися жилки, по яких пульсувала кров. І лікарі винесли вирок: курити Дмитрові Іллічу треба кинути раз назавжди, інакше хвороба буде прогресувати. Обое злякалися. Дмитро Ілліч зарікся кинути курити. Вирішили вони вдвох так. А оскільки Дмитро Ілліч курить уже більше сорока років, то кинути одразу навряд чи зможе. Отож слід це робити повільно. Від двадцяти цигарок перейти на п'ятнадцять, потім на десять, потім на п'ять...

Часом, пообідавши, Дмитро Ілліч починав тягтися до цигарки. Ольга Георгіївна тоді казала йому:

— Тут же не треба морочити голови над економічними викладками. Кинь цигарку!

— Та й то правда, — погоджувався Дмитро Ілліч.

І Ольга Георгіївна раділа. Яке тут повітря! Скільки сонця! Відучиться курити, то й хвороба мине!

Однак хвороба не минала, а ускладнювалася. Справа в тому, що на роботі Дмитро Ілліч, як і раніше, викурював свої двадцять цигарок, а під час напруженої праці ще більше. В саду, криючися від Ольги Георгіївни, він курив, як хлопчик, у туалеті, десь за кущами або в когось із сусідів. Підє немовби по ділу, а насправді — щоб далі від очей Ольги Георгіївни закурити.

Показали його професорові. Професор не вірив у запевнення Дмитра Ілліча, що він кинув курити, і сказав, дивлячися йому через голову:

— Ви маєте дві однакові небезпеки: наслідки воєнних хуртовин і тютюну. Запам'ятайте: і тютюну. Можна сказати, що вся ваша доля у вас в руках. Кинете курити — ми поставимо вас на ноги. Не кинете — хвороба підє своїм шляхом. І цей шлях до добра не приведе.

Дмитро Ілліч сидів мокрий як курка. Професор далі мовив:

— Я хочу, щоб ви це збагнули. Ви розумієте, про що йдеться?

— Розумію, — похиливши голову, відповів Дмитро Ілліч.

Ользі Георгіївні професор про все розповів, про небезпеку, яка загрожує її чоловікові, і про тютюну.

— Та він же не курить! — вигукнула вона.

— Не вірте йому! Простежте. Він курить.

— Та невже ж він маленький, що не розуміє?

— Не вистачає сили волі кинути. Таке буває. Людина знає, що йде на смерть, і все-таки йде.

Двох годин вистачило, щоб Ольга Георгіївна таки переконалася, що професор правду сказав. Дома на балконі, в туалеті, на радіаторах, навіть під шафами у Дмитра Ілліча були криївки, де він переховував цигарки й сірники. Знайшла вона куриво і в його зимовому пальті та макінтоші, які влітку поховала в клейончатий мішок від молі. В саду Дмитро Ілліч теж надбав криївок, головним чином у підсобці.

Позбирала вона те все, виклала на стіл перед чоловіком і спитала, ні жива ні мертва:

— То скажи мені, що це таке?

Дмитро Ілліч підхопився, випростався, підніс гордо голову, сказав, цідячи крізь зуби слова:

— Я не гімназист, щоб улаштувати таке стеження за мною! Не дозволю!

Ольга Георгіївна заплакала. Крізь сльози мовила:

— Ти ж був у професора. І все знаєш.

— Ну й був. І що з того?

— А те, що ти пустомеля. Що тільки на словах живеш нашою любов'ю. Коли б любив, то перш ніж прикласти до губів цю отруту, про мене подумав би! Сам померти хапаєшся, а на яке життя ти мене прирікаєш? Та й тобі ж тільки шістдесят. Чи ти нажився, чи ти навтішався життям? Сам себе губиш і мене губиш...

Сльози ці й дорікання вибили Дмитра Ілліча з його позиції. Ну що йому робити? Він безмежно любив Ольгу Георгіївну і водночас відчував, що кинути курити не може, що на його шляху стоїть згубна, непереможна сила. Йому солодко курити. Страшно й солодко. Бачить, куди веде ця стежка, і все одно ступає по ній, як пташеня у пашу удава... Ну що робити, що робити? Який вихід? Ні, виходу немає. Сама доля веде його цим шляхом. А на інший він стати не може. На кінці цього шляху смерть, небуття. Але чи варт про це думати? Треба просто жити, як живеться. Так усі живуть. Живуть і вмирають. І він проживе стільки, скільки відпущено йому...

Довго мовчав Дмитро Ілліч, потім сказав дружині, щоб утішити її:

— Я докладу всіх зусиль подолати себе.

Але голос його був кволий, не було в ньому жадоби до життя. Ольга Георгіївна скрикнула:

— Ходімо до Слободяника! Він досвідчений лікар, лікує навіюванням. Може, йому пощастить вернути тобі віру в життя.

Дмитро Ілліч оживився:

— Я багато про нього чув. Кажуть: чудеса робить. Але мені вже, мабуть, нічого не допоможе...

Все ж вони поїхали до лікаря. Він вислухав їх обох і задумався.

Був осінній час. Двері на веранду відчинені. Круг веранди шуміли дерева. Дмитро Ілліч задивився на сад і побачив яблуню. Гілки й листя на ній такі самі, як на одній з яблунь у нього в задніпровському саду. Підійшов ближче до лікаря, спитав:

— Це, напевне, джонатан? Таке тендітне гілля і сивуваті листочки...

— Ні, Дмитре Іллічу, ви помилилися. Це не джонатан, це сніжний кальвіль. Вони справді зовні схожі одна на одну. А ви що, садівник? У вас є сад?

— Є. За Дніпром. У колективних садах.

— І вас там щороку затоплює вода?

— Ну, не щороку, а через рік або два...

— І ви держитеся за садок, не кидаєте його?!

— Що вода? — мовив Дмитро Ілліч. — Вода, звичайно, це клопіт, це тривога, це постійне переживання. Але ж оті дніпровські повені не дають змоги ожиріти людині. Коли б не ці повені, я, мабуть, уже став би оджирілим садоводом, вирощував би сотні кілограмів яблук, груш, вишень, слив. А так — Дніпро підчищає мої зусилля. Ось цього року забрав дванадцять дерев. Я нові насадив. Глянув у довідник, біля кожного сорту позначено: вісім років. А мені шістдесят, і оця ось хвороба. І ви розумієте, що мені найважливіше в усьому цьому? Щоб вони всі прижилися, зазеленіли. А для цього треба їх поливати, розпушувати, вкривати мульчею лунки, давати позакореневу підкормку. Ви не уявляєте, яка це чудова річ, скільки це додає сили, енергії! Коли б не сад, я, певне, давно б уже загинув. А так — станеш біля щепи, дивишся, і немає більшої втіхи, ніж бачити, як починає розкриватися брунька у тебе на очах...

Вони говорили про сад, про природу, і в цій розмові лікар почав переконуватися, що в герці з самим собою пацієнт переможе, що війна не знесилила його, а загартувала, що його меланхолія — це хвилева слабкість... Велика втіха сісти покурити й солодко затагтися, але безмірно солодша річ присісти біля дерева чи біля кущика і стежити, як починає тріскатися брунька, як квітка народжується.

Гостей лікар провів аж до вихідних дверей.

Дмитро Ілліч таки й справді кинув курити.

Але не взяв до уваги лікар Слободяник, що за літом приходить зима. Частину літа, всю осінь, початок зими, поки ще можна було щось робити в саду, Дмитро Ілліч не одривався думкою від щеп і використовував кожну нагоду, щоб вирушити за Дніпро у сади задніпрянські. Часто можна було бачити, як він, спинившись біля деревця, застигав біля нього, потім гукав Ольгу Георгіївну і тихо казав їй:

— Уже й листя на деревці немає, а воно живе, не спиня свого росту. Ось глянь на цю вишеньку! Вчора кора її була рівна, як виполірування, а сьогодні отут тріснула. Розрослася стара сорочечка й тріснула...

У грудні розгулялася зима. Сипав сніг, тріщали морози. Ідучи з роботи, Дмитро Ілліч попав у завірюху. Земля з небом злилася в одній непроглядній білій сніговій млі, вітер гудів, гули проводи, і враз стало так, як там, біля Волги... Заметілі, безнастанна стрілянина. І бої, бої без кінця і краю... Він побачив себе десь у підвалі, де перепочиває після трудового дня, і єдина для нього утіха — оця цигарка. Затягся, і так стало гарно, тепло, затишно. Солдатська товста цигарка...

Дмитро Ілліч мацнув по кишені. Ні цигарок, ні сірників. Враз пригадав Ольгу Георгіївну. Це ж вона все забрала, поховала. Не біда. Ще рано, магазини працюють.

Він підійшов до найближчого кіоска, купив цигарок, сірників і, зайшовши за ріг будинку у затишок, закурив і солодко затягнувся. Як накурився, набрав снігу в долоню і почав вимивати рот, щоб не пахло димом. Він так раніше робив, і зараз так зробіть.

Це було в грудні. У лютому Дмитра Ілліча забрали в лікарню. Хвороба загострилася. Дмитро Ілліч тяжко страждав, корчився в муках, раз у раз кликав Ольгу Георгіївну і кожного разу дорікав їй:

— Все життя удвох прожили, а тепер бачу, що ти мене ніколи не любила й тепер не любиш. Аби любила, дозволила б закурити.

Лікарі втішали бідолашну жінку:

— Страждання часто робить людей егоїстичними. Ви не зважайте...

— Але що тільки я не роблю гарного для нього, він не помічає, не хоче помічати...

— Йому трудно. Тяжка хвороба...

Лікарі збивалися з ніг біля Дмитра Ілліча. І якимось напровесні вранці йому стало легше. Він прояснішав, відпочивав від недавніх страждань, глянув руки Ользі Георгіївні, будував плани.

— Дасть бог, видряпаюся з цього ліжка. Тільки потепліє, візьму відпустку і — в сад! Мені здається, ота вишенька, що від ярочка, вже розрослася. Поставлю розкладачку в тінь — яка радість! А ти тут поблизу десь крутишся. Питаю: «Олю, де ти?» — «Я тут», — відповідаєш. Гарно, як у казці...

Це була світла хвилинка прощання. Увечері нестерпні муки поновилися. А вночі Дмитро Ілліч помер.

Ольга Георгіївна в сад не вернулася. Кожна билинка там була пов'язана з Дмитром Іллічем. Все там нагадувало б про нього. А їй досить і того, що й дім повен згадок.

Сад придбав нового господаря. Молодий ще хлопець, але беручий. Колишнє, що було тут, одійшло. Та цей молодик, безсумнівно, продовжить почате...

Публікації підготував Борис Комар

НАРИСИ ТА ПУБЛІЦИСТИКА

Микола Подолян

ДОБРИДЕНЬ, МИРОТВОРЧЕ!

Я живу у Києві на стику двох епох — сучасного проспекту й стародавнього завулка.

Десь там, за Святошиним, на зелених пагорбах лісів перекочується призахідне сонце. Червоне, як шмат розпеченого заліза, розплющений під ударом пневматичного молота. А може, засмагло в zenіті від гарячого подиху поля й скотилось у смарагдову повінь, щоб, скупавшись, назавтра знов осіяти усміхом сталеводуже гримкотіння дня?

Багряний сонцезахід — це, кажуть, на вітер. Що ж, вій, вітерець! Хіба ми не вирости на вітрах?

Діти жовтневої бурі, ми гартувались на риштованнях перших сталеплавильних гігантів. Бійці, обпалені вихорами громадянської війни, ми не схиляли знамен перед лавиною заліза й вогню, що котилася на нас у 1941-му. Ми теж, як буря, змели фашистську нечисть із священної землі, й над світом огнекрило злетів серпасто-молоткастий прапор Перемоги. У нім падав віщий вогонь миротворення.

Вій, вітерець, народжений червоним сонцем!

Червоний колір — символ нашої державності. А ще — ознака невидючих працелюбів, які стрімкою ходою звитяжців крокують назустріч сонцю і вітрові.

Вій, вітерець! І він летить на голос душі, вітер з полів-перелогів, вертикальний, як дитя, що, накупавшись у літеплі, з нетерпінням чекає на вечірню казку. Вітер з поля — і від «Червоного екскаватора» до червоного «Арсеналу» шовковими нитками дарничанок мережаться, проміняться, сяють квітівські вогні.

Дивлюсь туди, де сонце вже гарячим плугом врізається у блакитну ціліну обрю, зачинаючи борозну другої половини доби, й думаю про те, що ночі не буде. Просто буде царство зір — небесних і земних, тривання подвигу на землі й в космосі. Послухайте, як чітко й могутньо б'ється індустриальне серце Вітчизни, і, немов у весняному розвої, кипить сталева ріка Батьківщини, яка сьогодні заливає у фундамент миру найбільший у світі ківш металу. Погляньте, як, поминаючи вічні світила, пливе у небі

спутник! Нині його, як зірку щастя, шукають у високості закохані. І здається, що до космосу рукою подати. А все тому, що наша щасна доля — у земних зорях, запалених од великої зорі Жовтня. На відміну від небесних, ці земні зорі ніколи не гаснуть, а на світанку переходять у сонце добротворення. Його знає світ уже сьоме десятиріччя. Сонце людства сходить на землі Країни Рад.

За «Червоним екскаватором», за Святошиним перекопалося червоне сонце на протилежний бік планети — веде борозну миру й мовить народам: «Сійте, сійте добре й вічне. Нехай, як зерна в колосі, в колі дружби еднаються ваші серця». Іду уявно за сонцем і думаю: чи стояв би я зараз отут, під широколистими київськими каштанами, не знаючи, кому ж краще віддати своє закохане серце — Відрадному чи Нивкам, Сирцю чи Воскресенці, Печерську чи Березнякам, Хрещатику чи бульварові Шевченка? Куди не ступлю — повинь краси, яка має єдине визначення: подвиг. Я бачив зотлілу в попелищах Дарницю і залізокам'яні кучугури Хрещатики, ото ж думаю про те, чи взагалі були б ми — я, ти, наш Київ, коли б не найбільше з чудес світу — День Жовтня?!

Стою на землі — сам собі господар, громадянин, людина, думаючи не про те, чого мені не вистачає, а про те, як багато мені дано: право на працю і відпочинок, на освіту й охорону здоров'я, на свободу творчості й участі в управлінні державою, на недоторканність моєї особи й забезпечення мене в старості...

Виходить, що держава — це я. Тож запитаю по-тичинівському у всього світу: озовіться, хто од мене дужчий, і з яких країн? Ця сила підтверджена Основним Законом нашого життя в усіх його 174-х статтях. І поміж них у такій: «Захист соціалістичної Вітчизни є священний обов'язок кожного громадянина СРСР». На своє право бути людиною я відповів своєю вірністю громадянському обов'язку: війна поколупала тіло кулями й осколками, але я стояв непробивно цеглиною в стіні всенародного захисту Вітчизни й нищівної кари ворогові. І тому сьогодні ще гостріше розумію, ще більше переконаний, що моє право постає від мого обов'язку. Бо, народившись на світ, син залишається в неоплатному боргу перед матір'ю.

Стою на землі древній і молодій і слухаю вечірній шепіт каштанів на моїй вулиці... А над ними — акордодужий голос Верьовчиного хору: «Ой чого ти, земле, молодіти стала?» А за ним, чи то з палацу «Україна», чи з московського Будинку спілок, серцем припадає до рідної сторони Дмитро Гнатюк: «Чом, чом, чом, земле моя...»

Я — і місто. Дивлюсь на Київ. І не з Володимирської гірки, і не з Батієвої гори. Я у ньому — як в горісі зерня. Бачу його ізсередини, від земної кори, з колишньої Шулявки. Тут, на тодішній міській околиці, де вже за вулицею Польовою починався хутір Грушки, кривавого 1905 року народилась одна з перших на Україні — Шулявська республіка. Вона, як іскра вогню, що спалював дотла старий, ворожий людям світ і живив новонароджену епоху енергією майбутнього творення з «Інтернаціоналом» на пролетарських вустах.

В боях за правду й свободу громили арсенальці й червоні козаки Примакова жовто-блакитних перевертнів, йшов на праведний бій під червоним прапором командир Щорс і віддавали своє життя у бою робітники залізничних майстерень... В боях за владу Рад!

Київські вулиці як беззневмі струмки: до них неможливо звикнути. Вони стрімко несуть радість пізнання, здавалося б, уже звичного навколишнього світу, й раптом ти його відкриваєш для себе знов, — і відкриваєшся по-новому сам собі. До моєї невеличкої вулиці Шулявської, якої, мабуть, не знайти на карті столиці, несподівано підбігає Тбіліська. І вже наче перекинуто міст з одного часового виміру в інший: від робітничої Шулявської республіки до могутнього Союзу Радянських республік-сестер. А в колі яких велетнів, героїв, борців і творців стою на вулиці Шулявській! Галя Тимофєєва і Ванда Василевська, Довнар Запольський і Шолуденко. І три Олександрі: Пархоменко, Пушкін, Довженко... Вулиці, пам'ятні місця, незабутні імена...

Епоху творять люди, й кращі з кращих, мужні з мужніх, наснажені теплом землі, сягають вершин людського подвигу. Епоху творить і пам'ять про них. Бо ми, їхні нащадки, прийняли естафету, йдемо далі, й неможливо було б жити без усього того, що завойовано, залишено нам батьками нашими. Така традиція поколінь борців за народну справу. Такий сьогодні наш радянський спосіб життя.

Людина, як і дерево, має своє коріння у землі, на якій живе. Та можна пустити глибокий корінь і тим часом залишатись пустою вітом. Врости в землю і природи до неї — не одне й те ж. Місце на землі визначає не кількість соток дільнки й не квадратні метри передпокою, а, насамперед, корінь квадратний громадської користі, яку вкладаємо в кожну п'ядь землі, що займаємо власною особою. І тому, коли чую, що кожної секунди на планеті Земля з'являється двоє новонароджених, задумуюсь: «А що їм залишиш ти у спадок?» Задумуюсь і відповідаю: червоне сонце голубого дня і черлені зорі тихої ночі несуть вам, земляни двадцять першого століття. Несу я, піонер нової ери, на прапорі й в ділах якої: один — за всіх і всі — за одного. А це найпевніша гарантія того, що й на завтра буде день погідний — мир, тобто такий стан землі й людей, коли щастя відчуваєш на дотик. І мені здається, що саме звідси, з цієї цятки на землі, старої Шулявки, я особливо ясно бачу земні обрії, космічні орбіти, а на їхньому тлі величну постать Матері, що народила людству всіма бажаного сина на ім'я Мир. Бачу мою Радянську Батьківщину. Хіба не тому на нашій вулиці Шулявській щодня свято? Засинаємо, заколисані супокоем старих акацій. Прокидаємось від ділового гомону Брест-Литовського проспекту... І зливаємось з ритмом трудового дня. Хіба не свято?

Свято — це не радісний вигук, а довготривалий спів душі. Тільки так ми розуміємо його наснажливу принадливість. Бо самі по собі — і море квітів, і сонячна повінь, — ще не ознаки людської радості. Сонце й квіти були й сто, і тисячу років тому... Свято — це коли душа людини прагне діяти, творити й бачити, що діяє тобою — для загального добра. Тоді й сонце лагідно світить, і квіти рясніють пелюстками від його жагучих поцілунків. Тільки поєднавшись, земна краса з красою людини вибухають у гімн буття, який ми й називаємо святом.

Свято народження і Свято братання. Свято першого трудового звершення і Свято Перемоги. Моє, твоє, ваше. А загалом — наше, отже, всенародне. Адже «Я» — суть громадянина Радянського Союзу. А коли так, то і душа співає. Отже — торжество: помислів і поступу, задумів і здобутків. Чи не з них клітинка по клітинці складається моє і ваше щастя? Бо щастя має один-єдиний вимір: по-справжньому щасливий тільки той, хто робить щасливими інших.

Я живу у Києві на вулиці з негучною і старомодною назвою — Шулявська. Але звідси, здається, я бачу і вбираю у серце весь світ. І не лише в пору білого травневого кипіння. А й тоді, коли накочується прибоями осіння золотава повінь. У двері нашого будинку знову постукує Білашева дума — тук-тук, тук-тук. Падають на брук каштани. Упадуть вони й на простелений майбородівський рушничок, і ми заспіваємо: «Рідна мати моя».

Рідна мати. Вона в усіх нас — одна: Вітчизна. Добрий вечір тобі, нене! Зорянистої тобі ночі на озимому засіві й яскравого мартенівського полум'я над Дніпром-Славутичем! Хліб-сіль вам, добрі люди, та ще мирних снів і ударної вахти!

Я теж іду в обійми зоряної ночі, щоб кресати вогонь із серця, який вранці понесу людям на добро. І знову стрічатиму сонце. А тим часом доброї ночі, добрі люди. Завтра воно знову встане, сонце нового дня. І Київ — вічно нестаріючий витязь — братиме його на широкі долоні, щоб, освячене його золотавими шатами, світило йшло далі, до людей, дихаючи миром і щастям рідної і всепряміної, червоносіяної зорі.

Тож добридень тобі, Києве-миротворцю!

Анатолій Дрофань

ПОКЛОНІТЬСЯ КУРГАНУ

Він стоїть обіч дороги, порослий сизими полинами та волосистою ковилою.

У переджнивну пору, коли навкруг шумує золотий розлив хлібів, здається у тому морі айсбергом, що замріяно та величаво лине кудись у даль.

Хвилі, котячись у полиску нивою, стишують біг свій коло підніжжя його, колосся вклоняється низько та шанобливо і шепоче щось довірливо мовою степу, для людського слуху нерозгадане.

Може, розповідає про життя тутешнє або доказує думу предковичну, котра не має кінця, бо кожне нове покоління дописує в ній своє...

А він слухає. Слухає та надивляється круг себе, такий мудрий у древності глибокій.

О, коли б і йому дарована була здатність говорити! Скільки б і він пригадав ще від тих часів, як народжувався.

Того ніколи не забути. Але якщо почати із першого дня, від скіфських років, то була б надто довга повість, бо скільки разів сюди сходилися хмари люду на тризну, іржали коні, дзвеніли шаблі та щити, плакали вдови витязів битв за рідну землю і дівчата з матерями по неодружених героях полеглих.

У кожного віку свої пісні і свої мотиви, так само, як і співці. Скільки він знав тих бардів народних, скільки пісень переслухав за тисячоліття, врешті, скільки богатирів, цвіту народного найхоробрішого, наймудрішого прийняв у своє лоно.

Чорніє могила смутком невітшим і тиждень і другий, а може, й місяць і ще кілька. Але втихнуть перші жалі, висохнуть сльози на лицях людських, надійде весна, вкриє той пагорб трава-мурава зеленим оксамитом, і вже, дивись, поряд з могилою або навіть і на ній жайвір дзвінкоголосий степовий чи довірливий перепел вже лаштує гніздечко.

То добрий знак — значить, ніякі злигодні не можуть убити життя! гине в бою проводир, його місце займає побратим чи син, і успіх все ж здобуто — рід продовжується! Хай тисячі упадуть, а краєві рідному не буде загину, землі колоситись хлібами, і матерям народжувати дітей!

Коли б усе розповідати день за днем, що бачив і чув, чого свідком мав щастя стати, тих повістей временних літ склалося б, либонь, не менше, як зерняток у маковій голівці чи зірок у небі.

А все ж бодай трьох сторінок найостанніших поминути не можна. Одна з давніх часів хмельниччини, дві наступних на пам'яті роду людського.

* * *

Вертався батько Хміль із побідної січі. Звитяжну перемогу здобуло його військо над ворогом, що зазіхав на землю нашу. Трубили сурми козацькі, зблискували шаблі запорозькі, іржали коні весело, чуючи близький кінець походу.

А позаду тої колони три смутки, червоними китайками прикриті, у жалобі тихо рухаються. Думало козацтво, що тих трьох богатирів — молодих побратимів, поранених у бою, доведуть додому, до матерів їхніх. Аж воно ні. І тепер отамани шукають, на яким би кургані найвищому знайти їм спочинок одвічний.

Тоді й зупинилися біля цього, отам у придолинку, де джерельна вода з-під каменю білого б'є, щоб обмити тіла козацькі.

І знову прийняв він, старезний сивий курган, у серце своє трьох витязів — славних синів трьох народів-братів: українця, росіянина і білоруса, що так одчайдушно билися за волю України під стягами Богдана Хмельницького.

...Про другу бувальщину не доводиться багато говорити — її знають немало жителів тутешніх, бо трапилася в громадянську, коли з півдня рвалися до Києва зайти-чужинці разом із царсько-панськими недобитками — випещені, парфумами напахчені, ніби перлися не на розбій, а на який бал-маскарад.

А проти них стояли тут, у степу, хлоп'ята молоденькі. На обличчях — безсоння та втома, одяг, на котрого не глянь, бідацький, наче вітром та злигоднями підбитий. Тільки й багатства, що новенькі будьонівки на головах зорями багряними світять та очі горять у всіх завзяттям непогасним.

Жаль, що сили в них малувато проти отих броньованих мародерів, що, гидячи степ смородом, дорогою котять,— шаблею не врубаєш крицю лобову, кулею не просто влучити в прозурку.

Відступають червонозорі молодята...

А все ж встигли вискочити на саму верхівку кургану. Двоє в тачанці з кулеметом. Ще троє чи п'ятеро тягли захеканими, вкрай загнаними коненятами гармату короткожерлу та селянського воза з набоями до неї.

Що тут було в наступні години, без хвилювання розказувати не можна...

Високий древній курган при шляху, як і в прадавні часи — володар цілого степу навколишнього — став неприступною фортецею, що, висловлюючись мовою військовою, контролювала увесь найближчий плацдарм.

Кулемета і гармати виявилось досить, щоб унеможливити прохід дорогою отій французько-англійській чи ще там якій у біса пихатості. Загорілася одна машина їхня, перекинулася друга, загородивши шлях.

— О, діабль,— чортихається їхній генерал по-французьки, а матюкається по-російськи, боячись, що через це може захлинутися наступ.— Штур-р-рмом узяти кур-р-рган!

Аж воно не тут-то було. Той старезний земляний пагорб, піднявши на плечі свої тільки одного кулеметника, трьох чи п'ять гармашів та невеличку жменьку червоноармійців, нараз подесятерив їхню силу — кулемет свинцевим дощем полоще, гармата прямою в броньовики ліпить, а з десяток чи півтора гвинтівок — теж не промах...

Тим часом по той бік кургану, під захистом його оті, що на конях в одязі бідацькому, спішно перегруповуються в нові три загони, обмудровують, як їм далі вести бій. Тільки б виграти якусь годину-другу, поки підмога нагодиться...

Врешті, таки кинулися з двох боків кургану в обхват, а ще кілька груп вершників розіслали в ближні села — Івангород, Олександрівку, Китайгород...

Бій під курганом був гарячий. Ах, як жаль, що в червонозорців сили тануть. Тисне на них панство, до зубів озброєне.

Аж тут підмога хлопцям. Спочатку присмерк, наче полк своїх звіду-сіль підкрадається, потім сутінь цілим дивізіоном кільцем охоплює ворогів... Цим степовим хлопцям отой вечір наче мати рідна. А панству... Воно, залякане, навтьоки. Та за ним ніч у погоню — гиком коней, свистом куль, іскрищами шабель...

Включили ліхтарі зайти в бронемашинах, щоб краще бачити дорогу втечі до села. Спершу таки справді рвонули було вихром, тільки пил позаду. А як почалися хати... Еге, всі дороги завалені спиляними деревами...

Гайнули поза царинами, щоб село обминути. А там — де видолинок з озерцем чи калюжею внизу, в іншому місці річечка — і скрізь западня...

— Так що такий цей наш славний курган Безіменний... Знову в який уже раз зупинив ворогів, додав сили витязям молодим у будьонівках...

Дивлюся на нього, молодого провозатого мого, й дивуюся: говорить так, ніби писану баладу читає чи думу переказує в стилі народному, мудрому, а сам же тільки недавно із студентської лави, лиш кілька років, як на вчительство пішов. Не втримуюся і йому кажу те. Іван Данилович Петренко усміхається:

— Хто зна, що то — бувальщини чи, може, легенди... Тільки і в тому й другому — правда. Врешті, саме оцеї високий курган наштовхнув і наших шкільних краєзнавців на відкриття наукове, хай не звучить це надто пафосно...

Й Іван Данилович, наче трохи посоромившись свого піднесеного тону, розповідає далі вже стилем діловим.

...Село їхнє Івангород з усіх боків оточене то більшими, то меншими курганами, залишками земляних валів, штучними, сказати б, рукотворними ярами.

Знати історію древнього світу, далеке й близьке минуле своєї великої Батьківщини та земель, що оточують її, — то так цікаво для кожного учня.

Але розкрити таїну отих доріг і стежок, на яких ти вперше ступив власними ногами, які кличуть, манять тебе у широкий світ, знати давнину вершин і низин дитинства — кожного джерельця, струмочка й ріки, врешті, дослідити коріння свого роду, села чи міста, району чи області, — то значить назавжди убити в собі гробака байдужості, розбудити інтерес до минувшини, сьогодення й майбуття рідного народу.

Це він, Іван Данилович, добре знав, і тому на уроках історії, знайомлячи дітей з минулим всієї рідної країни, раз по раз переводив їхній погляд ближче до Кіровоградщини, до Івангорода. І як приємно був схвильований, коли одного дня почув із класу:

— Іване Даниловичу, скажіть, будь ласка, а чому це наше поселення називається Іван-город? А неподалеку ще є Китай-город. Крім того — Омель-город. Далі — Рай-город... Ті села колись були городами?

Признатися дітям в своєму незнанні, то, за неписаними правилами старої педагогіки, назавжди зруйнувати в учнівській уяві ореол всезнайності вчителя, похитнути свій авторитет. Але він рішуче сказав:

— Я не знаю цього... Це одна з таємниць історії нашого притясьминського краю... І ми будь-що мусимо розгадати її разом...

То був початок роботи краєзнавчого шкільного гуртка.

Уже перші заняття його викликали в учнів великий інтерес, особливо коли вийшли в польові екскурсії, рушили від кургану до кургану, старанно досліджуючи їх. Але змусити заговорити старі могили — річ не проста, навчитися читати рельєф землі, пагорби й низи, звиви та повороти рік, розуміти життя кам'яних брил на побережжі — то ціла наука, складна й безмірно захоплююча.

Івану Даниловичу багато дали вивчення археологічної справи і практика розкопок, набуті в інституті. Але він не поспішав висловлювати власні думки і припущення перед учнями, щоб тим не пригасити пошуковий інтерес їх. Навпаки, висуваючи якісь гіпотези, заохочував гуртківців до підтвердження їх або спростування.

Коли в руки школярів потрапила карта України, видана десь 1648 року французьким інженером Бопланом, на якій була зображена місцевість, де вони живуть, школярі позначили на ній села району, в назві яких було закінчення «город», а також кургани, що знаходяться між цими поселеннями. Розглядаючи тепер карту, краєзнавці приходили до висновку, що села Івангород, Омельгород, Китайгород, Райгород — це укріплені місця, обгородження, або «городії».

Але якщо це так, коли їхній Івангород був фортецею, укріпленням, то де ж знаходився центр його, «дитинець»?

Розуміли: першою умовою сприятливого життя людського є вода.

На території села протікає тепер мілка, а колись повновода річка Бовтиш з крутими берегами. Уважно дослідивши її, краєзнавці виявили без-

лісний, плосковерхий пагорб на побережжі. Від інших, подібних він різниться тим, що позад нього простягається рів, притому не природний, а, безперечно, колись викопаний руками, з рівними, гладенькими відкосами.

Чи не отут, на цьому підвищенні, й жили оті хлібороби-воїни, котрі поклали початок поселенню, яке назвали Івангородом?

Коли зрушили на тому місці верхній шар землі, аж самі зачудувалися: далі скрізь почали траплятися рештки давнього керамічного посуду, обгорілих людських і тваринних кісток, залишки житла, кам'яні знаряддя.

Жаль, що в той час, як знайшли кам'яну сокиру, ні в кого з гуртківців не було фотоапарата, щоб зробити знімок обличчя Сергія Дубини, Миколи Гача, Олександра Деренкова чи Ігоря Овчаренка. Напевно, Ньютон, подружжя Кюрі або Курчатов не переживали такої радості, зробивши свої відкриття, як ці школярі.

А втім, у житті гуртківців то було таки справжнє відкриття.

Коли найбільш цікаві експонати були відправлені в Київ до Інституту археології Академії наук і звідти вчені приїхали, щоб подивитися на місце учнівських пошуків, вони офіційно підтвердили, що тут було поселення епохи черняхівської культури, а незабаром вчителю Петренку листовно повідомили, що воно нанесене відтепер на карту.

— Так оця безіменна могила, з якої починалися наші захоплення історією, привела нас до невеликого наукового відкриття...— каже Іван Данилович задумано, а сам дивиться на оті хвилі колоскові, що все біжать і біжать сюди зі степу, стихивши хлюпін свій біля підніжжя кургану, наче вклоняються шанобливо йому, вірному хранителю історії і цього поля, і всього степового окілля.

* * *

Дивлюся на івангородського ентузіаста, радію його успіхові, захоплююся енергією інтелігента, а сам чомусь думаю в той час про інший курган, що бачив біля села Шняківки, на Чернігівщині.

Немилосердні ножі чийось бульдозерів з чийогось нерозумного наказу підрізали його основу, оголили нутро, і тепер чорні залишки могили, як гіркий докір шняківцям, бовваніють сьогодні у полі. Знаю імена тих, у кого піднялися руки на таке безславне діло. Може, треба було б тут їх назвати. Але гірко, боляче писати про тих, хто, розвозячи предковичний чорнозем по полю, думав тільки про зиск копійчаний...

Краще говоритиму про інше. І беруся розказувати Івану Даниловичу, може, про наймолодший курган України, той, що народився не так давно у Києві, у парку Перемоги на честь героїв, які віддали своє життя за свободу і незалежність нашої Вітчизни в роки останньої війни. Його насипали із землі, привезеної з солдатських і партизанських могил багатьох районів і областей Радянського Союзу, із соціалістичних країн Європи, зокрема із братських могил Яновських лісів у Польщі, де пліч-о-пліч, як рідні брати, боролися польські і радянські партизани проти німецького фашизму. Той високий пагорб землі, скроплений кров'ю наших сучасників, сльозами матерів, сестер і дітей полеглих героїв, має в основі форму п'ятикутної зірки і називається курганом Безсмертя.

Тепер той пагорб землі священний не тільки для киян, але й для численних гостей міста. І зворушливо бачити, коли увесь покривається то червоними гвоздиками, то білими ліліями.

— Як хочеться,— кажу Івану Даниловичу,— щоб у нього був такий же довгий вік, як і в цього кургану, на якому ми стоїмо... Але ви не розповіли останньої сторінки в літопису його...

— Вона теж схожа на легенду,— мовить учитель.— І також зв'язана з останньою війною...

...Коли на ці землі вдерлися фашистські заїди і дорогою неподалеку від могили проходили їхні колони на схід, у придолинку поруч паслася корівчина на лужку. А малий пастушок, віку школярського, полюбляв у той час лежати на самому розвершку кургану і дивитися на шлях. До нього із села приходила жінка — чи то мати, чи сестра, ніхто зараз сказати не

може, бо й та жінка і хлопець були якісь перехожі, не то евакуйовані, не то біженці. В людей просили тільки хліба, бо харчувалися молоком від своєї корови.

Ті люди лишалися в цих краях недовго, поки рухалися фашисти. І всі дні хлопеня пасло корову, вилежувалося з ранку до вечора на кургані, а жінка та допомагала комусь у селі вибирати картоплю, бо саме була осінь, аби віддячити селянам за хліб, який приносила й підлітку на пастовень, або десь зникала, вештаючись у балках та перелісках, бо не хотіла німцям на очі втрапляти...

Ті двоє так само непомітно зникли із села, як і з'явилися в ньому.

Тільки вже по війні івангородці заговорили, що жінка і хлопчак — то були наші розвідники. Корівчиною вони тільки прикривалися та, правда, й годувались її молоком. А насправді хлопеня-пастушок придивлявся до дороги, рахуючи, чого й скільки проходить нею на схід, а жінка ночами, криючись та ховаючись, передавала все те по рації кому слід...

Кинулися встановлювати імена тих перехожих, та ніхто не пам'ятає, бо хто тоді в кого допитувався їх.

— Так що і в останню війну наш курган, як бачите, добру службу ніс...— зауважує Іван Данилович.

На цьому, певно, можна було б і крапку поставити в роздумах про кургани, коли б зовсім недавно не трапилася ще одна зустріч уже біля іншого, неподалеку від Києва.

* * *

Цей теж стоїть при битій дорозі асфальтовій. Навкруг масний чорнозем розметнувся. І пагорб той, справді ніби айсберг зелено-попельнастий в темному мареві ріллі, як у морі. Над ним білі хмарки, мов вітрильники, линуть осінньо чистою блакиттю неба. А ще нижче, якраз над могилою,— журавинний ключ...

«Ех,— думаю собі, любуючись тою картиною,— це б художника сюди із полотном, палітрою, пензлем...»

Аж раптом із-за скосу кургану майже на самому розвершку його трактор виринув. Що таке? Невже і тут знайшлися такі ж безрозсудливці, як у тій Шняківці?

Стою хвилину, дві, п'ять в якомусь занімінні. А трактор то з'явиться на узбіччі, то зникне по той бік кургану. Так і раз, і вдруге, і втретє...

Тоді, не в силі стриматись, зриваюся з місця й біжу, задихаючись, по ріллі.

— Що ви там робите?— кричу із підніжжя могили й махаю рукою.

Той, що на тракторі, не чує мене, зупиняє машину, спускається вниз. Він у кирзових чоботях закурених, робочих штанах із роздутими на колінах холошами, замащеної стьобанці, але простоволосий, русочубий, із розстебнутою в комірці сорочкою.

Випалюю йому, наче з гармати, свій страх, перемішаний з обуренням.

— Та що ви,— сміється русочубий,— без цього кургану і степ би наш потьмянів, втратив принаду й красу... Для нас — то дідівщина... І близька, і ген-ген далека... Хлопці, песиголовці, кажуть, буває, що там заховані наші пупки...

Він сміється, хитрувато мружачи очі. А потім уже серйозно додає:

— То, коли хочете, наш заповідник, пам'ятник, меморіал чи ще як там... Тільки трави на кургані чого варті, від часів Київської Русі не торкані ні серпом, ні косою, а тим більше жаткою... Колись шукачі скарбів або, може, оті, що розривають могили, поруйнували в одному місці, то я оце й вирішив все підправити... Бо оте київське свято, то й наш, коли хочете, празник...

Він уже пішов від мене вгору, а я все дивлюся йому вслід із якимось добрим, теплим почуттям. І, здається, зовсім мимохідь вклоняюся їм обом: і цьому кургану, і його русочубому молодому охоронцеві...

А хіба вони не достойні того?

Петро Сєверов

З ЛЕГЕНДАРНОЇ МИНУВШИНИ

Якось улітку, десь надвечір, до нас у кар'єр, де ми добуваємо глину для бучанської цегельні, що звела свої цехи на околиці міста Ірпеня, завітав незнайомий чоловік, сивий і стомлений, чемно привітався, попросив води і, відпивши із спільного жбана, присів на лаву біля дощаного бригадирського будиночка.

— Цікавлюсь кар'єром. Дозвольте оглянути?

Бригадир Олексій Малько обережно спитав:

— Це ж з якої, даруйте, потреби ваша цікавість?

— З наукової, — сказав несподіваний гість. — Я археолог. Це значить, землю-матінку випитую про давні часи.

Бригадні притихли, а Малько запитав:

— Для чого?

— А щоб знати наші дороги через віки: про справи дідів, прадідів, далеких предків.

Гречний Малько вклонився.

— Дивіться скільки завгодно, шановний. Та й бригаді не завадить послухати про давні часи. Може, вділите якусь годинку?

Так уся наша бригада познайомилася з професором Гарасимом Корніївичем Почуйком, знавцем давньої історії цих місць, і хоч у кар'єрі у нас нічого примітного він не виявив, проте добре знайомство відбулося, а потім і закріпилось, і чи то при другій, чи третій зустрічі з професором в Ірпені Малько чемно взяв його за лікоть:

— Пробачте за настирливість, але я пообіцяв товаришам — йдеться про всі три кар'єрні бригади, — що запрошу вас, товаришу Почуйко, може, навіть умовляю, і ви розповісте нам про минуле. Самі розумієте: у нас особлива цікавість, ми ж бо щодня цими вулицями Ірпеня, Мостища, Гостомеля, Білгородки ходимо, ліси насаджуємо, глибини розкриваємо, діток ростимо — зрозумілий наш інтерес, бажання про все дізнатися, що було тут і відшуміло, якусь пам'ять лишило на цій прапрадідівській землі.

Почуйко слухав уважно, мружив очі і ледь помітно всміхався.

— Що ж, — сказав він, не затягуючи розмову. — Ваша цікавість мені зрозуміла, більше того, приємна. Тільки однієї години для історії малувато. Викройте бригадою вільний деньок, і ми пройдемося путівцями, перелісками, заплавою... по історії. Так, шановний, по історії!

Ось так і склалося, що одного погожого літнього дня ми, дев'ятнадцятеро кар'єрних, заводських, зібрались у домовленому місці — на мосту через Ірпінь, а вчений під'їхав «Волгою», ні на хвилину не спізнившись, водія з машиною зразу ж відпустив, стріпнув пилюку, міцно потиснув нам руки і чомусь пильно й весело подивився на мене.

— Це коли я об'явився у вас у кар'єрі, ви, знайомлячись зі мною, обронили слово, що має «зернинку» цікавості до археології. Мені це запам'яталося. У чому ж вона, ваша «зернинка»? Коли б ви спитали мене, я відповів би, що з дитинства «хворію» історією. Не випадково ж обрав і факультет, — словом, захоплення на все життя. А у вас?

Питання, правду кажучи, захопило мене зненацька, я й самому собі ніколи не ставив його: людина народжується, з першими проблесками свідомості відчуває спрагу, яка, скільки не вдовольняй її, стає сильнішою, а все навколишнє повне загадок: що, чому, коли, навіщо?.. Чому трави

тягнуться до сонця; чому зорі радісні; що означає щастя; коли цей світ почався; навіщо хвороби, страждання, війни?

— Людина,— сказав я Почуйкові, впевнений, що наївність його запитання не від ученої «висоти», а від бажання познайомитися ближче,— так, людина живе у трьох вимірах часу: в теперішньому, в майбутньому і в минулому. Без минулого нема сьогодні, як без теперішнього нема майбутнього. Минуле — досвід поколінь, і ось оцю просту сорочку, що на мені, навчилися створювати задовго до мого приходу. Що ж дивного в тому, коли я хочу знати більше, ніж про історію моєї сорочки?

Як він слухав мене, подавшись наперед, піднявши руку, вимагаючи уваги, наче я міг сказати щось особливе!

— Головне,— підсумував він,— три ці виміри ми несемо в собі: вони — наші складові, ми є сьогодні, будемо завтра, а на руїнах Білгорода...

Тут він строго зсунув брови і приставив палець до моїх грудей:

— Ви знаєте Білгородку на Ірпені?

— Ще б пак!

— Значить, бували?

— І не раз.

— І знаєте, що колись було на тому височенному правому березі?

— Чув, що височів там дивний град — брат Києва — Білгород-на-Ірпені.

— Bravo, друже! І, до речі, про третій вимір: сьогодні, коли прийдемо на руїни Білгорода, які, на жаль, мало хто бачив, але які є,— ми будемо там не випадковими гостями, бо ми — білгородці.

Идучи за вченим, ми спустилися з передмостового насипу на заплаву і рушили лугом назустріч течії ріки, а окатий Малько, з кмітливістю й допитливістю, гідною бригадира, прямував поряд з професором, всіляко намагаючись розпитати побільше.

— Значить, Білгород-на-Ірпені, Гарасиме Корнійовичу, не легенда? А дехто подейкує: казка!

Почуйко стишив ходу, високий, статний, з натрудженими робочими руками, обвів поглядом бригаду, посміхнувся й легенько обійняв Олексія за плече.

— Легенда, подейкують? Казка?.. Але стародавній Білгород — наш, ірпінський, згадується в літописах понад десять разів і у зв'язку з важливими історичними подіями. У «Повісті временних літ», пам'ятаю дослівно, сказано: «Володимир заклав місто Білгород, і набрав для нього людей з інших міст, і звів у нього багато людей, бо любив це місто...» З інших літописів нам відомо, що засноване місто було дев'ятсот дев'яносто першого року. Здавалося б, що коли вже початкова сторінка ясна і безсумнівна — лишається розвідати й заповнити наступні сторінки. Проте це було не просто. Якось я сидів із дідусем-землекопом на камені, де колись висіли головні білгородські ворота, а тепер білів полин та цвів буркун, і мій добровільний і старанний помічник задав мені таке питання, на яке, можете мені повірити, я цілі роки шукав відповіді. Ось і тепер слово в слово згадую ту розмову, і легкий теплий вітерець, і гіркуватий запах полину. «А попрошу вас, батечку-шеф, нагадати мені, малознайку, на якому березі річки Ірпінь ми копирсаємось: на лівому чи правому?» — «Охоче, — відповідаю. — На правому». — «Але річка Ірпінь, батечку-шеф, була прикордонною?» — «Так точно, — кажу, — справа, у київських володіннях, поляни, зліва — древляни». І тут старий землекоп звів здивовано руки: «Але яким же побитом столиця древлян опинилася на полянській території?..» Мені тільки лишилося додати, що і відстань між двома столицями — Києвом та Білгородом — нечувано мала, якихось двадцять кілометрів, і між ними — жодного водного рубежу.

Ні, це була не лекція — швидше довірлива розмова людини з руками робітника і впертим обличчям мислителя; тоном буденної бесіди в родині він розповідав друзям про неосяжне, велике й потаємне — про витoki їх роду, що віддалені майже на тисячу літ.

Уперше в житті мені довелося бути присутнім при такій незвичайній бесіді: доброю реальністю був вогкий зелений блиск лугової трави, пахучий димок цигарки, що долітав від когось з бригадних, бронзовий дзвін жайворона в небі, і другою реальністю у просторі пам'яті й пейзажу виникли, струсивши дорожній пил, гримнули важкими піхвами мечів славні воїни, будівничі, землероби — кияни та білгородці, билінний, але справжній Володимир Красне Сонечко — мудрий політик, полководець, патріот; син його від Маофреда Чеської — правитель Білгорода — Святослав Древлянський; дядя Володимира, оспіваний у билинах Добриня Никитич, — чи не тут ось, де нині лежить місто Ірпінь і селище Романівка, прославив Добриня свій меч у битвах із печенігами?.. Дід Володимира, князь Мал Древлянський... Які далекі, але не забуті, які пам'ятні імена!

— Ви чуєте? — настійливо запитував Гарасим Корнійович. — Мал Древлянський! Ось про що змовчав літопис: Володимир Красне Сонечко був древлянського походження і дідівську землю поважав, прагнув посилити її, підтримати і постійно зміцнював Білгород, перетворивши його у могутню фортецю.

Він раптом різко труснув мене за плече:

— Послухайте... ви що ж це... куняєте?

Я випрямився, підвів голову, і білі стіни Білгорода, сторожові вежі, стрілочасті вікна теремів, дерев'яні дахи, різьблені двері, покриті міддю бані собору — все тут же розвіялось перед моїми очима, мов летюче марево в степу.

— Вибачте, професоре, я заслухався. У мене зорове сприйняття, а час конкретний, і Білгород-на-Ірпені, і той Добриня Никитич — кадри кінострічок. А коли я дивлюся за ріку Ірпінь, де по правому березі то ліс, то галявини, то луки і трави, трави... ввижаються мені у зорці вечірній контури великого града, що був другим за значенням у Київській Русі. Та я не можу уявити його у мирі і спокої: бачу його у диму, в куряві, в огні пожеж і облог, у безперервних битвах.

— Зрозуміло, — підтвердив Почуйко вже ніби вирішену мною задачу. — Двом племенам-побратимам, двом їхнім столицям-фортецям, та ще зв'язаним узами княжої кривності, було значно легше протистояти ворогові, ніж сам на сам, і кочова стихія печенігів розбивалась об неприступні білгородські укріплення.

... Мені добре запам'ятався той літній вечір у Білгородці, на околиці села, на фортечному валу. Ми кріпко притомилися за довгий день походу й відпочивали на шорсткій траві, підраховуючи трофеї. Їх було небагато: з'їдений іржею щербатий уламок меча, підківка від великого чоловічого чобота, крем'яний наконечник стріли, до білого вимита дощами, наче відполірована кістка... Колись над нею бугрився біцепс і була вона частиною дужої руки. Все було німе. І все говорило. Я згріб жменю землі, вдивився і здивувався її забарвленню: білі блискітки кварцу простьобували чорнозем, а сам він відливав червоним... «Ні, — сказав я собі, — вигадки. Кров не зберігає свой колір віками. Одначе...» Одначе та жменя землі знала набагато більше, ніж я.

Хтось із заводських назвав ім'я дідуся Філарета? Його було вимовлено неголосно, потім воно повторилося, а далі й учений, збираючи нас помахами рук навколо себе, вимовив це ім'я.

— А чи не провідати нам дідуся Філарета, патріарха цих місць? Мені випадало ночувати в нього, розмовляти вечорами — предобрий старий, а щодо пам'яті — скарбі!

Майстрові дружно підтримали пропозицію, і двох ми тут же відрядили до магазину, щоб не з'явитися в гості з порожніми руками.

Так того дня сталося, що у глухому провулку села, можливо, вперше за всю його історію, статний заводський хлопець широко і впевнено розгорнув золоті міхи гармонії, і полилася весела мелодія.

У тихоплинному житті дідуся Філарета такий десант гостей був подією нечуваною, і я з острахом подумав, що сивий господар чого доброго ще злякається, але сталося інше: дідусь Філарет вельми зрадів.

Худий і тонкий, з білосніжною нечесаною головою, у довгій полотняній сорочці без пояса і в капцях на босу ногу, він кумедно заметушився на ганку, сміючись і вимахуючи руками:

— Оце так так!.. Тільки поглянь!.. Люду ж скільки... люду! І все це, люди добрі, до мене? Заходьте ж, людоньки, це ваш дім і тут, любі, все ваше.

Якось непомітно й швидко попереду всіх нас опинився Малько, і, наблизившись, я побачив у його витягнутих руках (до чого ж швидко працювали командировані!) здоровенну рум'яну паляницю на білій і чистій ситцевій хустині.

Незвичайна картина тієї миті врізалася мені в пам'ять до найменших дрібниць: я й тепер виразно чую обережні Олексіїві кроки по сходинках ганку, бачу у рамі відчинених дверей тонку постать господаря, його довге біле волосся, зачеплене вітром, його слабкі жилаві руки, що приймали хліб.

Знімаючи кашкети, майстри, не поспішаючи, входили один за одним у саманну хатину, давню, як і її господар, і кожен намагався не порушити світлої і врочистої тиші. Господар присів на широку лаву біля вікна і з цікавістю задивився на гармонь у руках гоного чубатого хлопця, а той, перехопивши його погляд, неквапливо розгорнув міхи, і гості, що заповнили світлицю, на хвилину забулися в задумливому і дрімотному розливі знайомої «Берізки»...

Гармонь замовкла, і дідусь Філарет уклонився музикантові:

— Спасибі. Це прийшов світлий день. Я ждав його. Спасибі, люди.

Почуйко промовив упевнено:

— Ви, Філарете Касіяновичу, теж були музикантом.

Дід ствердно кивнув, але поцікавився:

— Хто розказував?

— Я на ваші пальці дивився: ви все «лади» перебирали.

Поклавши важкі руки на край столу, дід розглядав їх, ніби впізнаючи.

— Колись вони все вміли — і на скрипці, і на дуді, і на лірі, а бубон, бувало, візьму та гопака вдарю — вітер підніметься. А що пісень проспівано, що бувальщин розказано на пасовищі, у нічному, того й не злічити.

Малько спитав з веселою ноткою у голосі:

— І багато коней у вас було, Касіяновичу?

Дід усе розглядав свої руки.

— Та так, що, либонь, з півсотні.

— Значить, багатим були дядечком?

— Уночі, — сказав дід.

— Чому ж тільки вночі? Хіба ранком коні зникали?

— Атож, — спокійно підтвердив дід. — Щезали. Приходили конюхи од пана Кандиби, од пана Сагатовського, од Межигірського монастиря — кожен, звісно, знав своє тавро і забирав свій табун до вечора.

Хлопець з гармошкою несподівано спитав:

— А чи правда, дідусю, що тут, у Білгородці, після великого татарського розору деякі щасливі скарби знаходили?

Філарет Касіянович довго мовчав.

— Був такий мужик Пафнутій — найперший майстер по колодязях. Він у Рубежівці жив, а Рубежівку цариця Катерина фон Сакену подарувала. Той фон Сакен продав півсела Йоахиму Рушицю та й заспорив з Рушицем на великі гроші, що його мужик Пафнутій воду роздобуде в будь-якому вказаному місці. І вказав хитрий Рушиць по спору таке місце, де скільки не рийся — сухий пісок. І не добув мужик Пафнутій воду, але наткнувся у пісках спершу на каміння, рівно обтесане, а потім на здоровенний хрест із чистого золота, з аршин заввишки і з пуд вагою. Та й утік темної ночі із тим хрестом.

— Байка...— неголосно проказав хлопець.— Хоча... проте... Так чим же скінчилася, Касіяновичу, та історія? Звідки він узявся, той здоровенний хрест?..

Ясні очі Філарета вже нікого з нас не бачили — вони дивились у пам'ять.

— Люди знають... Звідки бувальщини? Ходила чутка, ніби хрест той з апостольського собору білгородського... Превеликий був собор, одне слово — диво. А коли до Білгорода чорний Батиґа з військом підступив і нашим нікуди здвинуться, зняли вони з купола золотий хрест і глибоко в пісках сховали. Усі в граді Білгороді загинули при батигинській навалі, і ті загинули, що знали таємницю про хрест. Довго він у пісках хоронився, золотом же бо не іржавіє.

— Байка цікава,— уже без посмішки зауважив хлопець.— Значить, мужик Пафнутій розбагатів?

У стулених темних губах Філарета пролягла гірка риска:

— Щастя з нещастям на одних санях їздять. Перестріли Пафнутія розбійники і вбили, і досі ніхто не знає, куди він подівся, пудовий хрест.

Дід підняв суху жидаву руку і спитав:

— А може, хто й знає? Знає, та мовчить?

Він стрепенувся, заметушився на своїй широкій лаві:

— Люди дороги, а про мужицького мудреця знаєте? Про два колодязі — з медом і киселем — чули? Це ще до Батиґи-змія, за Володимира Святославовича, за давньої давнини...

Я прихилився потилицею до стіни і поринув у рівномірну течію легенди.

...— І пішов князь Володимир з дружинами своїми у далекі краї, і почули про те печеніги, і в літо дев'ятсот дев'яносто сьоме обложили Білгород з усіх боків, кляті, і погрожували змором узяти його і в вогні спалити... І зібрались люди білгородські у великій тузі, стали воевод питати, як бути. У місті — ні хліба, ні води, ні м'яса, ні овочів. Відкрити ворота на милаість ворогу — від мечів полягти, не відкривати воріт — з голоду померти. І з натовпу худих людей вийшов старець древній і мовив слово: «Є ще, братіє, зброя сили незмірної — розум». І люди йому сказали: «Ми слухаємо, говори». — «Рийте, братіє, два колодязі і навколо так зробіть, мов колодязі ті бозна-коли копані». І ще старець премудрий повелів: «А тепер зберіть увесь мед, який у кого лишився, вилийте у велику діжку і спустіть ту діжку у перший колодязь... Тоді зберіть усе борошно до пилники, висипте в другу діжку, розведіть водою, щоб кисіль вийшов, і опустіть діжку у другий колодязь...» Усе було зроблено, як велів старець, і тоді він сказав: «А тепер дайте мені у супровід десять знатних білгородців, наших бояр і воїнів, і відкрийте ворота — я сам піду до лиходіїв, і без зброї».

Та не всі тому старцеві вірили, і один боярин спитав: «Звірі земні на ложа свої ідуть, птиці небесні до гнізд своїх злітаються, так невже ти, чоловіче, од града рідного намірився відійти, кровних своїх покинуть на смерть вірну?»

І старець, уклонившись народові, відповів: «Чи я від вас, що вигодували мене, до супостата перейду? Ні й ні, і на тому хрестовим цілуванням клянусь!»

І дали йому десять людей у супровід, і відчинили ворота. Але не здивувався старший племені печенізького, що самі білгородці у полон прийшли. «Я, каже, ждав вас і знав, що принесли ви голови свої повинні, тому що голод у вас і мор...»

А старець хоч і немічний, і худий, але гордий, великому князю супостатському не вклонився — голову вище підняв і відповів: «Якщо ти, князю, з військом своїм будеш стояти біля славного града нашого ще десять літ десять місяців і десять днів, однаково ворота тобі не відкриються. І нема у нас голоду, тому що велика тайна береже нас, а годує сама земля. Ось я привів до тебе десять заложників, хай вони поки що в тебе зостануться, а ти давай мені десять своїх воїнів — нехай ідуть зі мною у град і самі

побачать чудо. Вони побачать два бездонні колодязі: один повний меду, а другий борошняного киселю. Скільки не черпай, колодязі повні, так що не страшна нам твоя облога».

І князь печенізький засмутився люто. «Якщо ти, каже, в оману мене вводиш, старий собако, то посічу заложників. Хай і мої загинуть, але ваших посічу».

З тим старцем і прийшли у Білгород десять печенігів, воїнів найсміливіших і найхитріших. І зустріли їх бояри, і ратники, і попи, і чорний люд миром та ладом, повели до чудо-колодязів і дали відерце: мовляв, черпайте... І ахнули печеніги: відерце, меду повне по вінця, з колодязя випливає — хіба не чудо це? А потім із другого колодязя дістали відерце борошняного киселю: хочеш — млинці печи, хочеш — оладки... Здивувалися посланці, знову діставали кисіль і мед, їли і розгублені пішли. А надвечір повернулися у град наші заложники, і над степом до самої ночі здіймалася курява: печеніги зняли облогу і гнали своїх скакунів геть від зачарованого міста з його чудо-колодязями...

Дідусь Філарет замовк, і сухі тонкі пальці його край столу здригалися, ніби перебираючи невидимі струни.

— Слухати б та слухати...— прошепотів Малько, що все ще невідривно дивився на дідуся, ніби хотів запам'ятати риси його обличчя, майже прозорого, що немов проглянуло з тих далеких часів. І з дивовижною ясністю тут, у скромній світлиці, пронизаній передзахідним промінням, мені згадався лик Спаса із чину Звенигородського, який належить пензлю Андрія Рубльова,— терпляче-страдницький і добрий. Не інакше, Рубльову позував далекий, але точний двійник дідуся Філарета!

...І знову ми стояли на тій дивовижній висоті. Яка безкрая далечінь відкривалася з краю стародавнього фортечного валу! Поля і ліси, дороги і села у бронзовому сьйві заходу, воістину чарівний простір, що родив у серці раптове й піднесене відчуття польоту!

Прислухаючись до приглушеного голосу вченого, я задивився на цю чудесну землю, обійняту синюватим світлом місяця й зірок, на крутий вигин Ірпені біля підніжжя фортеці, на прочерки доріг за рікою, що немов оповиті маревом легенд.

...— А літопис від тисяча четвертого року,— чувся рівний, задумливий голос,— засвідчує, що на цій долині коло ріки, на підступах до славного Білгорода, дружинники билинних і реальних Олекси Поповича та Яна Ус-мошвеця щент розгромили багаточисельне військо печенігів.

Я все вдивлявся у сизу далечінь долини, і в переливах світла і тіней мені ввижалася шалена лавина кінноти, що мчала на Білий град: кони приземкуваті, гривасті, швидкі. Над переднім вершником знак печенізької княжої влади — майорить бунчук на довгому древку, а далі, у пильному, рухливому місіві живої лавини,— крижанисті сплески шабель і чорна щетина списів.

Милий учений чоловік, закоханий в історію і зворушений незвичайною аудиторією на стародавньому валу, обережно гортав сторінки далеких бувальщин, а нам, що жадібно ловили кожне слово, ввижалося на дальній долині бойові дружини Ярослава Мудрого у поході, в маневрі, в рішучій атаці, і останні печенізькі кіннотники, що рятувалися втечею.

Складні, мушу сказати, ці переживання: ти стоїш на історичному рубежі, безвісний нащадок богатирів, увінчаних тисячолітньою славою, і з хвилини на хвилину пам'ятаєш, що земля під тобою, вміло підвищена не втомними руками, прийняла останнє биття стількох сердець!.. І ти бачиш за річкою те поле битви, що оспіване у безсмертних билинах, і чуєш приглушений байдужий голос, який неначе долетів через століття. Усе конкретне, зриме, відчутне, і майже реальність — мить твого кроку у ті далекі часи.

У великого народу — все велике: радості й горе, трудові і ратні діла.

Після повної перемоги над печенігами зі сходу під Київ, під Білгород-на-Ірпені прийшли половці, кипчаки-кумани, почалися набіги, облоги, різня, знову запалали руські гради і весі. Але як складається в окремому жит-

ті, так і в історії народу. У пам'ятному тисяча сто тридцять шостому році славні ратники Володимира Мономаха розбили під стінами Білгорода-на-Ірпені могутнє половецьке військо, розсіявши його рештки по лісах.

На жаль, трапляється й інше: після великої радості — страшна гроза. Чудовисько, кровожерне, пройняте манією руйнувань і вбивств, внук анафема — Чингісхана, нітрохи не менша анафема Саїн-хан, він же Бату, він же Батий, кинув на Русь незліченні дикі орди. І заридали дзвони у Києві, їм відгукнулись у Білгороді. «Підтримаю!»— озвалось місто на Ірпені. І вийшли на його вал, на стіни фортеці, на стрільниці всі білгородці — і старі, і малі, щоб вистояти або померти. Та сили були надто нерівні, і вони померли, нескорені, б'ючись до останнього.

Тоді впали дивні палаці й тереми, хорони і храми Білгорода-на-Ірпені, і вітер завив у руїнах, крутячи над величезним пожарищем чорну заметіль попелу. Таким він був вогненно-кривавим, тисяча двісті сороковий рік...

У житті кожної людини приходять миті такої душевної ясності і простору, коли істина осягається не лише розумом — всією істотою. Там, на стародавньому фортечному валу, я раптом пережив дивне, хвилююче почуття пізнання, наче колись уже був тут, стояв на цих стародавніх укріпленнях, дихав розпеченим повітрям пожежі.

Воно повторюється, це хвилююче почуття, і в буденному житті, коли невідомо чому ти раптом усвідомлюєш себе часточкою дороги, лісу, зріючої пшениці, світлих будиночків, вогників, що лагідно сяють у вікнах... Чи є такі слова, щоб усе це передати? Так, є: це відчуття Батьківщини. І зрозуміла урочиста зібраність тих, кому доводиться підійматись на круті bastiони стародавнього Білгорода, гідного брата Києва.

Мені випало щастя відкрити для себе, для своєї душі поета, художника, борця Тараса Шевченка. З першої ж хвилини, як тільки я побачила його могутню постать навпроти червоної споруди університету, названого його іменем, і почула від своїх нових щирих друзів — київських літераторів — про трагічну й разом з тим героїчну долю великого сина України, я відчула серцем жінки, матері величезну приваблюючу силу його особи, що полонила мене. Глибоко схвилювали рядки «Заповіту», викарбувані на пам'ятнику.

В Києві мені одразу ж надали всі можливості ще ближче ознайомитися з життям і творчістю Шевченка: я побувала на кіностудії, де мені люб'язно показали два кінофільми про Шевченка, відвідала величезний музей та будинок, де жив поет. Разом із щирою закоханістю і до сліз зворушливою любов'ю до свого генія мої київські друзі передали мені багато чого, пов'язаного з його ім'ям.

Незабаром я повертаюся додому — до Барселони, де живу й працюю. Я обов'язково напишу репортажі про життя й творчість Кобзаря України. На моїй совісті — познайомити іспанського читача, іспанський народ з цією надзвичайною людиною, поетом, сином України. Я везу з собою незабутні враження про Київ і киян, з якими мала щастя познайомитися.

Ці враження виповнені світлом і поезією!

*Анна-Марія МАТУТЕ
(Іспанія)*

КРИТИКА

Петро Кононенко

БЕРЕГИ СУЧАСНОЇ ПРОЗИ

Стало історією ще одне десятиліття. Чим залишаться 70-ті в пам'яті поколінь?

Нині незаперечно: були і епохальні відкриття в оволодінні природою та космосом, і грандіозні звершення в усіх сферах соціального та національного розвитку, духовної культури сучасності, врешті — в розвої гуманістичної сутності людини й життя, мистецтва, доказом чого є історичні здобутки суспільства зрілого соціалізму, зафіксовані в матеріалах XXVI з'їзду комуністів, яким почалося нове десятиліття.

Це ще раз засвідчило: марні потуги футурологів реакції, що через засліпленість ненавистю до демократії вже не одне десятиріччя передрікають тотальну катастрофу цивілізації та культури. Світ невичерпно глибокий, багатий і незнищено прекрасний!

Хоча... очевидні й регресивні процеси в цьому водночас і складному, суперечливому, з реальними проявами соціальних, духовних, інтимних драм, а то й жорстокого канібалізму світі. До того ж у сфері не лише суспільних відносин, а й творчості, мистецтва.

Та чи могло бути інакше, доки існують основи старої буржуазної цивілізації з усіма її атрибутами несвободи, знецінення особистості й агресивних зазіхань на право кожного народу, з її націленістю на зміцнення старих і вигадування все новітніших інституцій рабства, з ганебним прагненням її ідеологів і літера-

туру перетворити на знаряддя відчуження людей, отже, духовного самознищення їх?

Як і добро, зло існує реально, воно багатоліке, з тенденцією до тотального панування. Тому його треба виявляти, а мистецтву — зображувати. Та чи для того, щоб панічно лякатись його? Література соціалістичного реалізму завоювала світове визнання завдяки тому, що абсолютизації потворних проявів життя, філософії й психології історичного песимізму, апокаліпсично-містичним пророцтвам протиставила оптимізм молодого революційного класу — пролетаріату, в основу методу вивчення, аналізу, зображення дійсності поклала марксистсько-ленінську теорію буття, зокрема — про цілісність і незнищенність світу, про діалектичну єдність добра і зла, а тому й про гуманізм як боротьбу за щастя людини і її гармонійний розвиток, і про реалізм як про метод всебічного аналізу явищ, багатомірного підходу до виявлення сутності людини, такого зображення її, що сприяло б розвитку самопізнання та пізнання всієї багатоманітності світу, а відтак — пробудженню, утвердженню й розвитку в кожному індивідові найвищих, найбагатродніших людських якостей.

Тому-то закономірно, що і на XXVI з'їзді КПРС та XXVI з'їзді Компартії України і на VIII письменницькому з'їзді республіки надбання сучасної літератури розглядалися під цим — основним — кутом зору: чи зберігаються і чи розвиваються найкращі традиції реалістичної естетики? Зокрема, й стосовно прози: який її стан, тенденції, перспективи розвитку?

Це — логічно ще й тому, що 70-ті роки починалися з гострих полемік: чи є прогрес, гідний людей епохи будівництва комунізму? Наводилися, як відомо, численні докази видатних осягнень радянських прозаїків, зокрема Л. Леонова, Ч. Айтматова і О. Гончара, В. Бикова, Ю. Бондарева, Г. Маркова і М. Стельмаха, Н. Думбадзе і А. Беляускаса, І. Мележа, А. Ти-

монена. И все ж у середині десятиліття розгорнулася нова дискусія, зокрема на сторінках «Вопросов литературы», «Вітчизни», «Радянського літературознавства», інших видань, учасники якої Л. Новиченко і Ю. Суровцев, В. Озеров, В. Оскоцький і А. Бучіс, В. Дончик, І. Дєдков і Ф. Кузнецов, чимало письменників-прозаїків на питання, який етап переживає проза: розквіт? застою? накопичення сил? — давали найрізноманітніші (аж до взаємозаперечуючих) відповіді, зокрема й висловлену Є. Сидоровим: маємо гарні аналітичні твори, що відбивають «фрагменти» життя, але стоїмо на порозі нової художньої якості — синтезу; тому радіємо успіхам, проте маємо визнати: сучасний епос масштабу «Війни і миру» або «Тихого Дону» не створено...

Здавалося, з виходом нових творів Ч. Айтматова і О. Гончара, В. Распутіна, В. Астаф'єва, П. Загребельного, І. Шамякіна, С. Залигіна і Ю. Мушкетика, В. Шукшина, Г. Тютюнника, П. Проскуріна, Ю. Бондарєва, В. Земляка, Ч. Аміреджібі — творів і з аналітичною, романтичною, і з синтетичною основою відображення дійсності, запанує однастайність і одностайність. Але початок 80-х ознаменувався ще прискіпливішим аналізом. Знову постало: як і чим живемо? В царині прози домінують здобутки чи нерозв'язані проблеми?

Вималювалися контури знайомої картини: взаємозаперечуючі висновки. Маємо переважно критичні огляди надбань. Є й нестримно захвалювальні. А потрібна ж істина, бо лише усвідомлення правдивого стану й генезису прози може сприяти руху по висхідній.

Серед причин такої ситуації є об'єктивні, зокрема, наявність нерівноцінних творів у кожній з національних літератур, аж до компрометуючих низьким ідейно-художнім рівнем. Є й суб'єктивного плану: розбіжність у критеріях оцінювання їх, а тому й у висновках щодо справжньої вартості. Тому й відзначаємо перше: на порі глибша розробка теоретичних проблем розвитку сучасної літератури й естетики, бо реальність наших днів — включення кожної людини, нації і літератури в загальносвітовий процес. Це зумовлює необхідність вироблення й послугування відповідними — світового масштабу — критеріями. До того ж — воістину науковими. А між тим нерідко панують критерії чи й пристрасті виключно індивідуальні або групові, іноді приховано, а часом то й одверто суб'єктивістські (саме суб'єктивістські, а не яскраво суб'єктивні, бо особистісне розуміння речей не суперечить, а має бути притаманним не тільки художньому, а й науковому методу дослідження). Як наслідок: не висновки робляться на основі аналізу всіх явищ реального процесу, а навпаки: факти підганяються під схеми. До того ж ігнорується

найпосутніше: життя — це рух і розвиток, а мистецтво — «ідейно-художні» шукання, метою яких є відкриття правди про людину й життя, які, будучи і породженням й причиною руху (історії), ніколи не бувають однозначно-статичними, а відбивають усю як повноту, величність здобутки, так і суперечність вселюдського розвитку. Тому-то літературу не можна брати поза соціальною дійсністю, а оцінювати поза рухом на шляху пізнання й відкриттів, який (рух) ніколи не був однозначним, без гострих (аж до нерозв'язності на даному етапі) проблем.

Тому-то наголосимо і на другому: пліднішим видається шлях доповідців на VIII з'їзді письменників України П. Загребельного і Ю. Мушкетика, які підходили до аналізу прози в нерозривності її тривалого генезису, отже, з урахуванням і здобутків, і не менш помітних проблем. Які ж підсумки їхнього осмислення стану української прози 70-х років? Не маючи змоги (та й потреби) переказувати всю повноту наведених ними і фактів, і аргументів, зафіксуємо лише оціночні висновки.

Перший: «Самовдоволення не властиве справжній літературі, — наголошував П. Загребельний, — а все ж навіть з урахуванням цього маємо визнати: наше мистецтво слова на піднесенні; а провідним жанром у всіх радянських літературах сімдесятих років став роман, власне, вся проза...»¹ Другий: доказ тому — і загальний прогрес цього жанру, і видатні здобутки його майстрів, зокрема, О. Гончара і М. Стельмаха, В. Земляка і Ю. Мушкетика (до яких ми додаємо й самого П. Загребельного), багатьох інших самобутніх прозаїків і старшого, середнього й молодшого покоління, які йшли дорогою шукань і збагатили скарбницю відкриттів видатних попередників у сферах як змісту, проблематики, так і форм, відповідних характерові сучасного світовідчуття та світорозуміння, життєдіяльності. Незаперечно, що ми маємо сучасну радянську класику, але... саме наявність її змушує визнати наявність і творів маловартісних, а також свідчень нереалізованих можливостей навіть кращими нашими прозаїками — Ю. Мушкетиком, О. Сизоненком, Є. Гуцалом, П. Гуріненком, В. Логвиненком...

Юрій Мушкетик практично солідаризується з П. Загребельним, наголошуючи і на тому, що проза має значні здобутки (як у правдивому відображенні радянського способу життя, так і в створенні образу сучасника та в збагаченні жанрово-стильових відкриттів мовно-поетичних засобів, композиційних структур); і на тому, що водночас існує й багато проблем, зокрема в справі «поглибленого відображення людини» (конкретніше — «художнього характе-

¹ Тут і далі цитуємо за публікацією звітних доповідей в «Літературній Україні» за 9 та 10 квітня 1981 р.

ру, проблема героя, його соціальної активності») та «оволодіння реалістичною культурою зображення людей і обставин...»

Такий (всебічний) підхід плідніший, бо орієнтує на перспективу, а головне — відповідає реальному стану речей.

Справді, переконливою поставала така картина, побачена П. Загребельним: в усіх радянських національних літературах помітне зростання прози, її домінуючого жанру — роману, і цілком природно, якщо врахувати, що це «майже універсальний жанр», особливо «коли йдеться про художнє осмислення історичного шляху Радянської держави і людини, коли перед літературою стоять завдання поглиблення й збагачення способів художнього відбиття світу, ускладнення зв'язків людини й суспільства, величного процесу формування нової людини, нової особистості, її неповторності, багатства і душевної краси». Саме життя сприяло тому, що стався своєрідний вибух романних форм: «епічні, крупномасштабні форми межують з формами сповідальними, ліричними, речі, витримає в кращих традиціях старого реалістичного письма, стають поряд з філософськими притчами, фольклорно-міфологічними побудовами, публіцистично-документальні твори мирно вживаються з книжками, де панує нестримна — аж до фантастики — уява». При цьому радянська (і передусім російська) проза охоплює «всі ті тематичні напрямки, які так точно визначив у своїй доповіді на XXVI з'їзді КПРС Л. І. Брежнев. Тема революції, змалювання образів Маркса, Енгельса, Леніна, полум'яних революціонерів; героїчна історія нашої Батьківщини. Твори про Велику Вітчизняну війну, які вчать любові до Батьківщини, стійкості у випробуваннях. І, нарешті, твори, присвячені змалюванню яскравих образів наших сучасників, твори, що хваляють людей, може, найбільше викликають суперечки, примушують замислитися про сучасне й майбутнє.

Українські прозаїки теж працювали в цих тематичних шарах...»

І справа, зрозуміло, не в одній тематичній співзвучності. Література — це правда про життя і людину, це відкриття домінуючих рис та важливіших змін у їх суті, до того ж виражене у найдовершенішій, зокрема — найбільш відповідній тій суті формі, отже, справа в якості творів. Українська література вражає й кількісно: понад три тисячі нових книжок за десятиліття! З них лєвова пайка припадає на прозу. Та особливо відрядно, що серед них чимало справді актуальних глибокозмисловних і високохудожніх.

У цьому легко переконатися, ідучи навіть шляхом аналізу зазначених тематичних ліній, адже тільки останніми роками появились ваговиті твори і про життя поколінь дорадянсь-

кого часу, серед яких виділяються романи П. Загребельного («Роксолана»), Р. Федоріва («Отчий світильник»), Р. Іваничука («Черлене вино», «Манускрипт з вулиці Руської»), і найяскравіша гілка цього стовбура — твори про тернистий, але безсмертний шлях творців соціалістичної революції: В. Дрозда («Дорога до матері»), В. Канівця («Ранок генія»), М. Олійника («Пролог»), М. Сидоряка («Довірки»), В. Близнаця («Підземні барикади»), Р. Полонського («Життя як день і день як вічність»), А. Хижняка («Київська прелюдія»). Логічно, що до них примикають твори про подвиг радянського народу у битві з фашизмом: роман В. Земляка «Зелені Млини», тетралогія І. Головченка та О. Мусієнка («Золоті ворота», «Чорне сонце», «Білий морок», «Голубий берег»), діалогії А. Дімарова («Біль і гнів») та О. Сизоненка («Степ», «Була осінь...»), романи, повісті П. Гурієнка («Життя одне» і «Днів твоїх небагато»), В. Яворівського («Вічні Кортеліси»), Є. Гуцала («З вогню воскресли»), Є. Долмана, І. Власенка, О. Гурєйва, А. Хорунжого, Д. Міщенка. Йшлося-бо про захист завоювань революції. Серед цінних надбань знайдемо твори про звитязців будівництва основ соціалістичного суспільства: М. Стельмаха («Чотири броди»), А. Шияна («Хуртовина»), В. Міняйла («На ясні зорі»), Ю. Збанацького («Стародуби»), Я. Баша, Г. Колісника, М. Чернявського. І як доказ особливої уваги до людей та проблем сучасності — твори О. Гончара («Твоя зоря»), П. Загребельного («Розгін», «Левине серце»), В. Козаченка («Отчий дім»), Ю. Мушкетика («Позиція», «Сонячна вежа»), А. Мороза («Четверо на шляху»), Г. Тютюнника («Коріння»), В. Собка, Ю. Бедзика, В. Коротича, В. Ловиненка. При цьому привертає увагу широкий не лише ідейно-тематичний, а й стильовий діапазон творів цього ряду: від епічних романів до новелістичної творчості С. Жураховича, Ю. Щербака, А. Колісниченка, В. Шевчука і від романів соціально-психологічного, філософського плану до творів з елементами іронії, сатирико-гумористичних, пародійних (як «Левине серце» П. Загребельного, «Аристократ» з Валлярки) О. Черногуза, «Позичений чоловік», «Приватне життя феномена» Є. Гуцала), характерних застосуванням умовних форм («Повість о Летучем голландце» К. Кудієвського). А разом з тим маємо низку творів, у яких предмет дослідження й зображення постає саме мистецтво — осмислюється його сутність.

Цей момент, коли йдеться про якісний рівень сучасної прози, особливо прикметний: письменники практично всіх століть прагнули осмислити проблеми: мистецтво і життя, митець і народ. Але було це привілеєм переважно поезії й драматургії. Нині ж чи не найглибше докопуються до суті прозаїки.

Доказ — реальність всесоюдної прози. Тільки останніми роками особливо увагу і критики, і читачів привернули романи Ч. Айтматова «І понад вік триває день...», Ю. Бондарєва «Вибір», Н. Думбадзе «Закон вічності», Д. Граніна «Картина». Привернули завдяки тому, що в них особливо гостро ставляться проблеми буття людини й суспільства, цивілізації, культури на сучасному етапі, але не меншою мірою й тому, що деміургом усієї ідейно-художньої структури творів стало й питання, а які можливості, покликання, мета мистецтва в добу НТР? При цьому якщо Ч. Айтматов і Н. Думбадзе акцентують на його одвічній всевладності, бо воно — акумулятор і досвід народу, і його духовного здоров'я, творчості, світлих устремлінь, то Ю. Бондарєв привертає не меншу увагу до кризисних ситуацій творчого процесу, пов'язаних перш за все з інтенсивішим наростанням суперечностей суспільного, відтак і духовного (зокрема естетичного) прогресу в умовах двоборства соціальних систем, ідеологій, морально-етичних концепцій, що зумовлює й кризисні прояви світогляду, ідеалів, гуманістичних та етичних концепцій.

«...Як було гарно шукати красу в людях, в природі», — роздумує герой «Вибору» художник Васильєв. Такого роду спогади сповнюють його ество радістю. Але тут же спалахує спротив: «І що ж? Знайшов? Так дай відповідь, що таке краса — правда? Оголена суть природи? Любов? Страждання?...» Адже, зауважує собі Васильєв, ми шукали красу й щастя, синтез їх, гадали, що знайшли, але нині не можемо не відчувати: ми «загубили щось», те щось — надто істотне, адже «не усвідомлюємо, навіщо ми всі один одному», а якщо так, то ніщо «не має ніякого сенсу», «ми вправі спитати: чи знаємо сенс життя?» А разом з тим й інше: чи може мистецтво сприяти пізнанню істини й досягненню щастя людини? «Кому служити мистецтво, кому?»

Особливо важливим у всіх творах є те, що автори їх розглядають проблеми мистецтва в органічному зв'язку з проблемами генезису людини, цивілізації, природи, гуманізму, не випадково ж героя роману Айтматова Буранного Єдигея народні пісні й перекази, виконані в супроводі гри на домбрі, сповнюють внутрішнім світом, відчуттям причетності до історії поколінь, рішучістю боротися за торжество справедливості, а інший герой роману Ю. Бондарєва художник Лопатін висловлює певність: «Погляд сучасної людини на оточуючу природу: загине краса, відійде вона, загине разом з нею й людина, й життя...»

Подібною масштабністю роздумів позначені й твори українських прозаїків.

Варто зауважити: це має свої добрі традиції, започатковані у повоєнний час О. Гончарем

(в «Соняшниках») та О. Довженком (у «Зачарованій Десні», «Поемі про море»). Та ще відрадіше, що ці традиції потім успішно розвивалися М. Стельмахом («Гуси-лебеді летять...», «Щедрий вечір», «Дума про тебе»), П. Загребельним («Первоміст», «Диво», «День для прийдешнього», «Кларнети ніжності»), Ю. Мушкетиком («Старий в задумі», «Суд над Сенекою»), О. Сизоненком («Хто твій друг»), М. Олійником, В. Дроздом, Є. Гуцалом, а нині А. Морозом («Четверо на шляху»), В. Врублевською («Орфєєва наречена»), В. Яворівським («Автопортрет з уяви»).

Нині вершинним здобутком цього ряду творів став роман О. Гончара «Твоя зоря». Як відомо, сюжетною основою його є розповідь про подорож кількох радянських людей до закордонного музею, в якому виявлено картину з образом слов'янської Мадонни. Та особливістю всіх кращих творів світової літератури завжди було те, що їхній зміст не зводився до сюжету. Так і в Гончара: з реальним твором живопису ми загалом не зустрінемося, бо не в ньому суть. Важливіша ідейно-філософська основа: авторові-оповідачеві Мадонна «чомусь уявляється в образі Романової доньки-красуні, що, виринувши десь із блакиті наших дитячих степових літ, смаглочала, висока, з дитям на руках, стоїть біля свого колодязя...» Оте «чомусь» і веде героїв твору, а разом з ними й нас не тільки по дорогах сучасного, збуреного конфліктами (соціальними, расовими, ідеологічними) світу, а й по магістралях історії: колективізації, п'ятирічок, боротьби з фашизмом та силами сучасної багатолікої реакції. Прикметно: в романі Д. Граніна «Картина» також в центрі розповіді твір живописця Астахова, але його історія стає приводом до найглибших роздумів про зміст життя, зокрема про збереження й збагачення культурно-історичних, духовних, морально-етичних національних надбань. І О. Гончар будує твір так, що роздум про людину і її історію стає відсвітом роздумів про зміст життя, характер і долю народу, а оскільки він знаходиться в центрі доріг і конфліктів світової історії, то й про суть та долю загальнолюдської цивілізації. Закономірно, що «Твоя зоря» постає як відкриття і за змістом, і за формою.

У чому ж сутність, покликання мистецтва? О. Гончар з властивою йому філософічною афористичністю відповів уже самою назвою статті в «Літературній Україні»: твори людину! А щоб домогтися цього, необхідно прагнути правди, справжніх відкриттів сутності буття, людини й мистецтва, найправильніший шлях до яких один — занурення «в глибину народного життя».

Ключовими є й роздуми П. Загребельного в книзі «Неложними устами» про літературу за-

галом і про роман зокрема: «Це замкнений художній світ, в якому все існує у взаємозв'язках і взаємозчепленнях, в якому все обумовлене, все доцільне, все виправдане, в якому люди живуть не завдяки авторському вмінню описувати, а завдяки високому мистецтву звести цих людей, зіткнуті їх в суперечностях, у конфліктах, давши, таким чином, змогу героям виказати свою людську сутність, для якої існує безліч означень». Ключовими, бо і в них—розкриття як мети шукань, так і берегів реалізму, новаторства сучасної прози: людина у її природних, соціально-історичних, духовних зв'язках і боротьбі за щастя.

Отже, не описувати, а творити людину... Але який він, отой шлях творення?

Не будемо зупинятися на тому, що буржуазно-модерністське мистецтво відкидає таку спроможність слова, бо не вірить у можливість пізнання правди буття й характерів, отже, в рух, розвиток і вдосконалення. Наголосимо на іншому: є, на жаль, і такі прихильники реалізму, що зводять його до натуралістичних описів, а творення людини мислять лише засобами зовнішнього впливу на неї. І це за умови, коли ще греки, Сковорода вірили: кращий шлях до мети — істина, а до істини — самопізнання. А тим більше, коли йдеться про літературу, яка не може зводитися до замітника різних галузей наук, а є «людиназнавством, що органічно переростає в народознавство» (Л. Новиченко).

Людиназнавство — ось чому в творі мистецтва важать не всякі, а лише ті реалії, що сприяють розкриттю сутності людини, а справжніми носіями ідейності й художності, втіленням єдності їх є образи, взяті на рівні соціально-історичного буття, руху, а виражені через призму психології боротьби за ідеал.

Особлива заслуга О. Гончара у тому, зазначав Г. Марков на VII Всесоюзному з'їзді письменників СРСР, що він «малює прекрасний образ героя нашого часу», оскільки саме завдяки цьому ми пізнаємо сутність і буття, і історії, й ідеалу, а співвідносно з внутрішнім досвідом можемо визначити й свою позицію, отже — творити себе.

Від образу окремої людини до пізнання й творення сучасників — таке естетичне кредо й П. Загребельного, що, до речі, спонукає його не просто зображувати — художньо досліджувати найбільш характерні типи людей як сучасного («Розгін», «Левине серце»), так і минулого («Роксолана», «Кларнети ніжності»).

Чи немає суперечності в тезі: людиназнавство як сфера передусім індивідуальної психології й людиназнавство, що спонукає досліджувати закономірності, переростає в народознавство? Немає. І причина в концептуальності людини, буття, мистецтва, що базується на

визнанні необхідності синтезу наукового аналізу дійсності з специфічно-художньою формою вираження суті.

«Історією не завжди можна втішатися — в неї треба ще й учитися». Для літератора історія — це передусім люди з їхньою психологією як формою вираження суті — і власної, і життя. Саме — формою, бо «осмислювати історію, минуле людина стала тільки тоді, коли усвідомила себе істотою суспільною», тобто коли, не втрачаючи неповторності, стала розуміти свою сутність і як «сукупність усіх суспільних відносин» (К. Маркс). Ось чому, вважає П. Загребельний, завдання романіста — глибоко вивчати проблеми й конфлікти кожної епохи, зокрема минулого, щоб краще розуміти й передбачати майбутнє, але виражати причини, суть та наслідки тих проблем через індивідуальні долі людей, які найповніше втілювали характери й долі народні («Ти син своїх часів, — пише романіст у післямові до «Роксолани», — і маєш відчувати їхній голос, їхній поклик»). Не забувай, наголошує П. Загребельний, що «промовляють до тебе народ, історія, культура, честь, гідність, майбуття» («Неложними устами»).

Це й пояснює, чому він, як і О. Гончар, прагне не тільки синтетичності форм вираження дійсності, а й синтезу історико-філософського, що спонукає до бачення людини всебічного: у просторі й часі, в її емоціях, розумі й життєдіяльності, могутніх спалахах духу і водночас іноді у не менш масштабних виявах злодіяльності.

Приклад — всі його твори: і роман «Роксолана», в якому поєднано історію жінки далекого минулого з історією її народу (внаслідок чого вона й набуває особливої масштабності та позачальності). І роман «Розгін» та «Левине серце», в яких дійсність досліджується через призму еволюції сутності характерів сучасників. І незвична навіть формою повість-симфонія «Кларнети ніжності», центром зображення в якій є геніальний митець Павло Тичина у його неповторності як долі, так і зумовлюючого її характеру.

Не випадково так часто вживаємо означення типу «незвична»: твори П. Загребельного насправді незвичні і композицією, і вибором об'єктів зображення, і поетикою, стилем. Та ще незвичніші вони задумами та формою втілення їх. «Роксолана» — це історія боротьби нікому не званої дівчини й жінки за свою особистість, за те, щоб уціліти, зберегти і вберегти себе, а тоді вознестися над оточенням, може, й над цілим світом. Як і герої «Твоєї зорі» О. Гончара, герої «Розгону», «Левиного серця» живуть максимальним відчуттям конфліктів дійсності, спробою пізнати справжню суть себе і світу. Воістину титанічне духовне життя героя

«Кларнетів ніжності», того, хто водночас і печалився тим, що «на культурах усього світу майові губки поросли», і славив прометеїзм синів революції.

Зауважимо: це — надто різні жанровими особливостями твори. Але це й природно: перед нами люди таких неоднакових доль, характерів, епох. Проте не можна не помітити й іншого: всі вони і не менш споріднені, а основа тієї спорідненості — напружений пошук гуманістичної сутності людини, життя, прогресу. Жагуче бажання бачити людей непересічними й неоднозначними, а життя сповненим високості помислів, ідеалів, звершень — ось основа всіх творів. За цим — і відсвіт класичних традицій від Сквороди, Шевченка до Тичини і від Л. Толстого до Т. Манна. Але за цим ще більше спроб знайти відповідь на питання питань сучасності, проблем і конфліктів доби НТР, так поставлених героєм «Людини і зброї» О. Гончара: хто ж ти, людино, насправді — творець чи руйнівник? І що чекає тебе в майбутньому? Саме з цього жадання істини й досконалості і народжується повість — гімн Роксолані за її могутність природи, за ту здатність особистості, що спромоглася протистояти цілій системі рабства, знівельованої ворожечі, забобонів і страху. З цього — багатоголосий спів безмежності людського духу в «Кларнетах ніжності». З цього ж і неоднозначність ідейно-філософських акцентів у «Розгоні» та в «Левиному серці».

Абсолютно правильно відзначалося критикою, що особливе достоїнство романів П. Загребельного про сучасність — образи цільних, привабливих, сильних натур. Але не меншої уваги заслуговує й те, що герої цих творів, по-перше, сильні мірою переборюваного зла, вони не є однозначними. Найкращий доказ — Карналь: це і могутній інтелект, генератор діяльності інших, людина інтенсивного світовідчуття й інтимних переживань, чесний, принциповий громадянин. Але це і... синтез внутрішніх протиріч, бо Карналь — це не тільки антипод Кучмієнка, а й його двійник, як були двійниками Фауст і Мефістофель, що втілювали суперечливі основи сутності кожної людини.

Карнальське чи кучмієнківське начало перематиме в душах, свідомості, ідеалах сучасників — ось нерв роздумів і турботи П. Загребельного. З цього й народжуються твори, сильні не тільки соціальним, історичним, філософським аналізом, глибоким психологізмом та пристрасною утвердженням, а й не менш яскраво вираженим фанатом заперечення та елементами сатири, іронії, гротеску. Чи не переступає цим самим автор меж реалізму? Навпаки! «Я стою на тій позиції, — зауважує П. Загребельний, — що в літературі важить насамперед все ж таки зображуване, а не спо-

сіб зображення». Це зображуване — люди. Якщо врахувати і таку думку: «у всі віки людина прагнула перетворювати світ і шукати істину, і справжня література намагалася це показати. Коли мене питають, що роблять мої герої, я відповідаю: як і я сам, вони шукають істину», — стане зрозумілим як те, чому П. Загребельний особливу увагу приділяє пізнанню та самопізнанню, так і те, чому він бачить і Карналів і Кучмієнків (отже, і досконалість людську і мізерію, а також їхній взаємозв'язок), а для повноти правди вираження використовує всі засоби і поетизації дійсності, і відтинення її «присмерків». Молоде, здорове суспільство не боїться сміху. Тому так владно лунає він і в «Розгоні», і в «Левиному серці» (як і в «Зелених Млинах», «Аристократі» з Валнярки», «Позиченому чоловіку»), а читач стикається з картинами світу, в якому органічно сполучені час і простір, життя і смерть, добро і зло, людина й народ, історія.

Як бачимо, береги прози О. Гончара й П. Загребельного широкі. Ще відрадніше, що це — реальність творів і ряду інших письменників.

Уже говорилося про ідейно-тематичне багатство романів, повістей історико-революційного циклу та творів про людину на війні з фашизмом. Не меншої уваги заслуговують автори їх за гуманістичну спрямованість шукань та зумовлену ними багатоманітність художнього відображення.

Не меншої, бо «в нинішніх умовах, в умовах гострої ідеологічної боротьби, історична й історико-революційна тема набуває особливої ваги. «Це такий літературний жанр, — писав Л. Новиченко в «Вопросах літератури» (1974, № 11), — який здатен дієво впливати на формування історико-філософського, матеріалістичного мислення сучасника», а разом з тим і на його почуття, переконання та вибір життєвої позиції. Кращий спосіб досягнення цієї мети? Показ шляху людей в революцію, а революції — в душі людей, бо відображення позитивного досвіду, героїв-борців чи не найкраще сприяє виробленню ідеалів в власних життєвих принципах, особливо в молоді.

Шлях в революцію... Як показує в «Пролозі» М. Олійник, він був складним і тривалим. Але й неминучим, бо на історичну арену вийшов робітничий клас, а на чолі його стали титани мислі, праці, енергії, поборники ідеології колективізму й інтернаціоналізму Маркс і Енгельс, їхні однодумці з усіх країн світу, зокрема з революційної Росії. Шлях революції в душі людей? Він також не легший, бо над кожним поколінням тяжіють традиційні норми і побуту, і родинних, подружніх та суспільних відносин, і як нових, так і відживаючих наукових теорій, норм моралі, етики. Проте, як по-

казують В. Канівець («Ранок генія»), В. Дрозд («Дорога до матері»), М. Сидоряк («Довірники»), В. Близнець («Підземні барикади»), і не менш величний, бо ж головна мета соціалістичної революції — саме всебічний розквіт кожної особистості (що є запорукою розквіту всіх), могутній розвиток гуманістичної культури. Закономірним було відзначення твору В. Канівця в числі кращих на VII Всесоюзному з'їзді письменників: «Ранок генія» — один з небагатьох романів, у яких відображено становлення характеру революціонера — творця нового світу, а тим самим риси й діяльність нової людини, що, мріючи про щастя народу, розпізнає закони природи й суспільства, але не для сліпого підкорення їм, а заради свідомої діяльності в ім'я торжества справедливості.

Глибокий психологізм, уміння бачити діалектику внутрішнього руху характерів, а також неймовірну складність шляху до істини, отже — до здатності людини підноситись над обставинами буття, свідомо творити власну долю, шукати сенс життя в боротьбі за щастя народу, — такі риси і повісті В. Дрозда «Дорога до матері», прикметної до всього ще й гостротою сюжету та драматизмом конфліктів, за якими як реальність життя родини Богомольців, так і наснаженість роздумів самого письменника.

Не можна не порадіти й за новаторські пошуки прозаїків, що прагнуть з позицій сучасного досвіду осмислити або уроки соціалістичного будівництва в республіці, як М. Стельмах в «Чотирьох бродях», Ю. Збанацький у «Стародубах», А. Шиян в «Хуртовині», В. Міняйло («На ясні зорі»), М. Олійник в романі «Судний день», або уроки боротьби з фашизмом, коли захищалися завойовання революції, а тим самим і майбутнє цивілізації та всієї культури. Ці пошуки помітні і в змісті, і в характері зображення дійсності, в принципах образної типізації. Зокрема, М. Стельмах дає нові зразки романтичної поетики, але аналітичної щодо людських характерів прози, сила якої в тій глибині, що допомагає прозріти не лише благородно-непоступливих Бондаренків, а й таких складних, неоднозначних, схильних до мімікрії (а тому живучих і особливо небезпечних) типів, яким є Магазанник. Поглибленням соціальності відзначаються твори Ю. Збанацького, А. Шияна й В. Міняйла, а М. Олійник, продовжуючи епопею Жилюків, виявляє нові можливості поєднання соціального й ідеологічного аспектів життя людей, виражених, однаке, через призму індивідуальної психології.

Від окремої людини до народу і від факту до історії — такі принципи бачення дійсності в творах О. Гончара, П. Загребельного, М. Стельмаха, В. Міняйла, що закономірно зумовило

й появу нового типу художнього синтезу. Єдність ліричного та епічного начал — особливість кращих творів і про боротьбу народу з фашизмом. Саме завдяки цьому дилогії А. Дімарова («Біль і гнів») і О. Сизоненка («Степ», «Була осінь...»), «Вічні Кортеліси» В. Яворівського, «Гримучі озера» М. Малиновської відзначаються багатством соціальних проблем і конфліктів; П. Гуріненко, Д. Міщенко, І. Влащенко переконливо зображують військовий побут, протистояння на рівні свідомості, ідеалів, моралі представників двох ворожих таборів. А І. Головенко та О. Мусієнко творять епос захисту Києва й піднесення всенародної боротьби на рівні як соціальному, так і ідеологічному, морально-етичному. Як і в житті, дійсність навіть у творах про минуле все частіше постає у всій своїй повноті та причиново-наслідкових зумовленостях через призму роздуму про роль окремих людей, соціальних верств, класів, націй в історичному процесі.

Не менш виразно аналітичне начало проступає в кращих творах про сучасність. І це зрозуміло: життя, люди вічно в русі і змінах. Ще нічого відстояного, а знати ж не оболонку, а сутність потрібно навіть більше, бо все сьогочасне реально впливає на кожного з нас.

Впливає позитивно чи негативно? Отже, це добро чи зло? І чому? — ось питання, що визначають уже вивченя дійсності. І не дивно, що особливість творів про сучасність — це, з одного боку, прагнення просвітлити реальне майбутнім, ідеалом, все гостріший і безкомпромісний суд існуючого з позицій найвищих норм комуністичної моралі, а з другого — не менш уважне зіставлення його з минулим. Не дивно, бо крона не живе без коріння.

Реальність «Твоєї зорі», а також «Отчого дому» В. Козаченка — три часові шари: творення нового (радянського) суспільства, війна з фашизмом, протистояння двох світових цивілізацій: соціалістичної й буржуазної. Протистояння на рівні як соціальних (класових), так і духовних, морально-етичних, культурно-естетичних проблем.

Подібне помічаємо і в художніх структурах П. Загребельного («День для прийдешнього», «Розгін»), Ю. Мушкетика («Суд над Сенекою», «Біль», «Позиція»), В. Дрозда («Люди на землі»), В. Логвиненка («Мертвий якір»). Ознака чи не моди? На жаль, буває й це. Проте було б неправомірним не відзначити головного: художні структури відбивають характер сучасної як дійсності, так і свідомості, психоідеології й філософії буття. Такий підхід потрібен і для того, щоб побачити життя, людину у їх всебічних (отже, реальних) взаємозв'язках; і — для того, щоб констатація поступилася аналізу, а холодний об'єктивізм — оцінюючому погляду на дійсність.

Позитивні наслідки новаторського підходу незаперечні: ми бачимо світ у його цілісності й реальних проблемах, а сучасників через призму їх справжності, співвідносно з ідеалом не лише майбутнього, а й тими людьми, що звершили революцію і соціалізм. А це—особливо важливо, бо спонукає сучасників до самоаналізу, отже, й до питання: хто я — поборник і представник людей нового чи старого світу? Розвиваюся чи деградую? І, як підсумок: я є творцем чи руйнівником?..

Історизм сприяє поглибленню не лише соціальності, партійності, а й народності творів, бо спонукає до осмислення свого місця в житті суспільства, а також до піднесення рівня моральності сучасників, їхньої громадянської зрілості.

Цілком правомірне відзначення твору Ю. Мушкетика «Позиція» в доповіді Г. Маркова на VII з'їзді письменників СРСР: у ньому, як і в повістях «Біль», «Суд над Сенекою», зображуються люди села, але зображуються не лише в праці, побутових, виробничих клопотах, а і в роздумах, глибоких переживаннях, в руслі діяльності всього народу, а тому постають людьми історичними. Маємо відкриття в сфері не лише людських можливостей, а й художнього методу. Подібний підхід зумовлює відкриття важливих рис характерів, життєдіяльності людей і в творах А. Мороза «Товариші» та «Четверо на шляху». Саме завдяки поглибленню аналітизму цей письменник дає хай не завжди достатньо переконливі, але правдиво схоплені картини і образи села, ті дуже неоднозначні процеси, що породжуються саме сучасними умовами, і зокрема — в духовному світі різних поколінь ліборобів, а також тих, хто (як Кармазин чи Лютій) або неправильно розуміє їх, або прагне використати лише в своїх цілях.

На жаль, такого типу пошукових творів ще мало. І не тільки про село. Ще більший голод на твори-відкриття про людей міста, про взаємодію всіх шарів суспільства, адже, як зазначалося в матеріалах XXVI з'їзду КПРС, а потім і в доповіді Г. Маркова, і нині робітничий клас — основа суспільного прогресу. Він має стати об'єктом літератури, бо саме в житті виробничих колективів «відбуваються найважли-

віші події, виникають конфлікти, в яких зосереджені і суспільні, і особисті мотиви; тут відгранюється характер кожного члена колективу на фоні здійснення грандіозних соціальних, виробничих, науково-технічних, психологічних завдань». Але часто ця дійсність не знаходить належного художнього втілення. І це тим прикріше, що в радянській літературі існували добрі традиції зображення робітничого класу. Ці традиції успішно розвивалися П. Загребельним, В. Поповим, М. Колесниковим, В. Титовим, Г. Панджикідзе, С. Санбаєвим, Ю. Бедзиком, В. Собком, проте останнім часом становище не зовсім втішне. І особливо коли йдеться про створення яскравих, художньо переконливих образів представників найпередовішого класу суспільства, і передусім — як позитивних героїв нашого часу, сильних ідейною переконаністю борців за комунізм.

Однією з найгостріших є і проблема створення образу молодого сучасника, зокрема того, що йде в життя, шукає дорогу, формується, стає особистістю цільною, дійовою, адже молодь — це майбутнє кожного народу, а майбутнє треба готувати.

Зазначені раніше здобутки виявляють й інші проблеми та втрати сучасної прози, зокрема в справі посилення реалістичної типізації характерів і обставин буття, у виявленні справжніх конфліктів та тенденцій розвитку. І особливо — проблеми майстерності: ще нерідкі ерзаці описового повзучого натуралізму, що рядяться в шати реалізму (більше того, прагне підмінити його); забагато творів, автори яких не володіють секретами сюжетоскладання й композиції; нерідкі випадки, коли захоплення елементами форми, орнаменталізацією, очевидно, не лишає сил на глибинні роздуми про життя, а байдужа споглядальність видається за добротну об'єктивність.

Основа новаторства — це передусім відкриття сутності та нового в житті і людях, пошуки відповідної форми вираження їх. Відкриття українських прозаїків незаперечні, вони дають цілісну картину життя сучасного суспільства, нерідко зображують справді народні типи, а тому їхні здобутки дістали всесоюзне визнання. І це краща гарантія того, що ми на порозі нових успіхів.

*Київ, як і вся українська земля, — дуже красивий, чарівний. Після незабутніх днів перебування тут я обов'язково напишу твори, присвячені давній історії цього краю, — від Ярослава Мудрого до наших часів.
Спасибі за гостинність!*

*Моріс ДРЮОН
(Франція)*

Степан Пінчук

ГРАНІ ТВОРЧОГО ОСВОЄННЯ

Радянський історичний роман у своїх найвагоміших виявах — визначне досягнення літератури соціалістичного реалізму. В минулому десятиріччі набуток наших історичних романістів суттєво збагатився чотиритомною серією романів П. Загребельного про Київську Русь. Кожен з чотирьох романів окремо і тетралогія в цілому завоювали широку читацьку аудиторію. Перекладені російською мовою, вони вийшли на всесоюзну арену. Не обділяє їх увагою ні поточна літературна критика, ні літературознавча наука.

Проте ніхто ще не розглянув тетралогії в зіставному джерелознавчому аспекті зі «Словом о полку Ігоревім» — цим неперевершеним мистецьким витвором древньоруського генія. Зараз, коли ми відзначаємо 1500-річчя Києва і готуємось до вшанування «Слова» у зв'язку з його 800-річчям, присутня розмова на цю тему дуже на часі.

Вона допоможе глибше збагнути ідейно-художню специфіку творчого набутку провідного нашого історичного романіста, точніше оцінити тетралогію як досягнення нашої духовної культури, проникнути в деякі секрети художньої майстерності визначного радянського митця.

Павло Загребельний вступив в українську радянську історичну романістику як продовжувач справи Семена Скляренка. Тим більше, що його перший історичний роман «Диво», події якого припадають на час князювання Ярослава Мудрого, хронологічно є ніби продовження діалогії С. Скляренка в прозовому історичному жанрі, проте і «Диво», і вся тетралогія П. Загребельного у порівнянні з нею є значним кроком уперед. Тема нашої розмови спонукає нас утримуватись від докладного розкриття всіх спільностей та відмінностей між романами П. Загребельного і С. Скляренка. Вкажемо лише на найголовнішу з цих відмінностей, на яку вже звернула увагу критика¹. Йдеться про те, що П. Загребельний виявив не тільки ширший письменницький розмах, а й

піднявся на вищий рівень історизму. Майже у всіх своїх романах (за винятком хіба «Смерті у Києві») він звільнився від ідеалізаторських тенденцій у зображенні руських князів, чіткіше розкрив соціальну структуру ранньофеодального суспільства Київської Русі, відмовився від жанрової форми роману-біографії, а написав твори проблемні, сюжетні, тобто літературні в найвищому розумінні.

Почнемо свої міркування щодо поставленої теми із зауважень про роман «Диво», а відтак перейдемо до наступних творів тетралогії, принагідно висловлюючи і власні судження про ці твори, що є наслідком їх копіткого текстологічного аналізу. З роману ми дізнаємось не тільки, як жили, як боролись наші далекі предки, які чудеса доблесті проявляли вони, але й які духовні, естетичні проблеми хвилювали їх, що мучило і захоплювало їх. Письменник створив галерею осіб не лише діючих, а й глибоко мислячих. Власне, вже й С. Скляренко показав свого Володимира у складних роздумах і внутрішніх суперечностях, у великій напрузі його духовного світу. Однак С. Скляренко відчутно ідеалізував свого героя не лише в громадському, а й в особистому плані. І хоч багато поцінувачів роману, в тім числі й М. Рильський, виявляли щире захоплення поглибленим змалюванням інтимного життя великого князя, ми не поділяємо цього захоплення, бо при всій зворушливості і психологічній вмотивованості та переконливості душевного обличчя героя, якщо брати його безвідносно до конкретної постаті, це обличчя дуже мало в'яжеться з тим приватним образом Володимира, який вкладався в історичній свідомості поколінь на протязі тисячоліття.

Павло Загребельний уникнув пригладжування та ідеалізації Володимира, а разом з тим і огрублення та опошлення його образу, що мало місце в творах не одного письменника, скажімо, в неопублікованій п'єсі Г. Хоткевича «Рогнідь».

В зображенні П. Загребельного Володимир — це складна і багата натура, державний діяч, полководець і мислитель з усіма притаманними живій людині слабкостями. Він залишається великим, незважаючи на прояви дрібного, буденного і навіть порочного. Ще більшого успіху сягнув П. Загребельний в змалюванні князя, якому історія присвоїла звання Мудрого. Перед нами розкривається складний і нелегкий шлях цієї небуденної постаті. Мистецький здобуток письменника в змалюванні її набирає особливого значення, коли зважити, що до цього часу за створення повновартісного образу Ярослава Мудрого з романістів ніхто не брався. Дотепер постать цього князя була представлена в літературі хіба що драматургічним образом І. Кочерги.

¹ Див.: Оскоцкий В. Дела давно минувших дней... (Киевская Русь в романах П. Загребельного). — Радуга, 1980, № 6, с. 159—176.

Але, зрештою, не задля більше чи менш вірогідного і глибинного змалювання історичних діячів П. Загребельний писав свій роман «Диво». Є в нього своя, ніким по-справжньому не поставлена на давньоруському матеріалі тема і свій герой. Це тема мистецтва, його ролі і значення в давньоруському суспільстві, а героєм цей — легендарний, надзвичайно обдарований, можна так сказати, геніальний митець Сивоок, той, якому народна пам'ять і надто скупі історичні документи приписують збудування «рожевого дива» Русі — київського Софійського собору.

Високий рівень мистецтва Київської Русі викликає захоплення і здивування в усьому світі і в усі часи, починаючи від очевидців, які побували колись у Києві і залишили письмові свідчення, і кінчаючи сучасними знавцями і туристами, які зачудовуються незвичайною красою Софії, цим «Словом о полку Ігоревім» у камені.

А хтось же творив ці шедеври, були люди, свідомі своїх величезних завдань і свого історичного покликання. Діяли й сили, що ставали на заваді створенню таких мистецьких цінностей, як Софія, «Слово», літописи. І як завжди, життя тих, хто цілком присвятив себе мистецтву, складалося нелегко, були й муки творчості, непевність і сумніви, а була й боротьба проти всього того, що ставало на заваді світлому, прогресивному. І в цій боротьбі доводилося зазнавати не лише перемог, а й болючих втрат і поразок.

Весь цей комплекс проблем постає в романі П. Загребельного у зв'язку з творенням образу дитини природи — щасливо наділеного мистецьким даром Сивоока. Зокрема, не вдаючись до будь-якої модернізації, П. Загребельний порушив проблему мистецтва і держави. Мимоволі читач усвідомлює, яку велику роль відіграло давньоруське мистецтво в піднесенні могутності, міжнародного авторитету Київської держави, у формуванні патріотизму і самосвідомості народу, в загальному рості культури. Все це розуміє князь Ярослав Володимирович. Він цінить і оберігає Сивоока, незважаючи на його бунтарство і непокірність. Проте між вічно нуртуючим і неспокійним мистецтвом, з одного боку, і державною владою, з другого, у класовому суспільстві, а таким було ранньофеодальне суспільство Київської Русі, можуть бути певні тертя і серйозні непорозуміння, що доходить до одвертого конфлікту. Одна із таких конфліктних ситуацій призвела до загибелі Сивоока.

Хочеться зупинитись ще на одній загальній прикметній особливості роману П. Загребельного. Так уже повелося, що в романах на історичну тему, за небагатьма винятками, дуже своєрідно передається дух старовини. Оскільки

ми мовиться про наших далеких предків, вони сновігають по сторінках романів і повістей, як старезні діди, говорять надто чинно й поважно, діти і юнаки ніколи не бавляться й не пустують, а дівчата не розважаються відповідно до свого віку — не співають пісень і не пускаються в танок. Всього цього не знайдеш у П. Загребельного. З роману складається враження про суспільство давнє, але і дуже молоде. І так повинно бути: чим воно давніше, тим молодше, тим безпосередніші і, якщо хочете, примітивніші (не в негативному значенні) є його люди. В цьому зв'язку сцени чи не загального охмеління на київському торзі, своєрідні змагання і в силі руки, і в міцності голови, і в місткості шлунка, випсані з добрим гумором, видаються нам дуже правдоподібними і доречними.

Даремно шукати в романі П. Загребельного прямих запозичень і ремінісценцій з тексту «Слова», яких ми чимало спостерігали в багатьох романах інших авторів. Письменник залишився вірним своєму витвореному раніше стилю і в історичному творі. Це стиль маститих представників європейської прози другої половини ХХ ст. Скоріше можна шукати аналогій між ним і, скажімо, Арнольдом Цвейгом і Томасом Манном.

Вражає інтелектуалізм фрази і нанизування в ній безкінечної кількості зафіксованої психікою героя деталей, в нагромадженні яких змішується закономірне з випадковим. Навіть епіграфи для розділів роману П. Загребельний взяв з дуже модерної, та не дуже відомої п'єси Пабло Пікассо, за що вже критика й докоряла письменників.

Та справа не в мовному стилі. Він має бути таким, який найбільше відповідає авторському задумові. А що це так, бачимо в тому, що П. Загребельному вдалося відтворити далеку епоху без особливої мовної стилізації під старовину.

І все-таки дух «Слова», його мистецька атмосфера незримо витає і в «Диві» Загребельного. Адже це твір про митців і мистецтво, про речі, рівнозначні «Слову» та його авторів. Щоб проїнятися цим духом, письменникові потрібно було також увійти у світ високих мистецьких уявлень автора «Слова», тонкої гри його поетичної уяви. Вільний дух життєствердної і життєрадісної поганської міфології, отого язичеського вільнодумства, яке через два століття зберіг у собі автор «Слова», спонтанно вибухає в душі Сивоока — будівника християнського храму на язичеський лад. Ним перенасичена вся образна система роману.

Щоправда, трапляються окремі лексичні вкраплення, образ знаменія — поява на небі трьох сонць і трьох місяців, а також зірок, що

взаємно знищувалися (пряма паралель до чотирьох сонць «Слова»), та це не так і важливо, коли йдеться про такий великий за обсягом і архісучасний за стилем роман.

Є ще одна особливість роману П. Загребельного, яка спонукала нас до проведення паралелей з «Словом». Адже це роман не лише про старовину. В нього є й другий план. Події частини розділів твору розгортаються в наш час, буквально в останні роки і порівняно недавно — в 1941—1942 роках під час Вітчизняної війни. Як висловився М. Ільницький¹, дехто вважає, що маємо справу з двома романами в одній книжці. Але це не так, і ми також заперечуємо цю думку, можливо, кимось висловлену як жарт. Розділи про сучасність не випадають з єдиного ідейно-тематичного задуму письменника. Ними П. Загребельний стверджує безперервність інтелектуальних і мистецьких пошуків кращих представників нашого народу від найдавніших часів дотепер, закоріненість нашого громадського ества, нашого, якщо так можна висловитись, культурного типу в далекому історичному минулому.

Справді-бо, Сивоок створив «рожеве диво» Софії і поліг від підступного ножа, не дописавши останньої фрески. Професор Гордій Отава — можливо, прямий потомок Сивоока, — пожертвував своїм життям, оберігаючи Софію від знищення німецько-фашистськими варварами. Його син Борис, продовжуючи справу батька, творчу енергію віддає науковому вивченню Софії, зокрема збиранню даних про її легендарного будівничого.

Отож, йдеться про мистецьки-образний зв'язок епох, про те, з чим маємо справу в «Слові» і в творах крилатої прози.

Але є й відмінність. Там ми переважно зустрічалися з ретроспекцією — з перекиданням містків від сучасного до минулого: лише подекуди з перспективою, що набирала форми передбачення, іноді мало що не пророцтва, ясновидіння (Довженко, Яновський).

Павло Загребельний, навпаки, йде від минулого до сучасного. І ще одне. І Довженко, і Яновський, і Гончар, як і автор «Слова», творили дуже масштабні й вагомні образи, в яких, «свивая славы оба полы сего времени» (11)², спаювали воедино сучасне і минуле, а інколи й майбутнє, намалювали картини неосяжної географічної просторовості. П. Загребельний,

навпаки, покладається не на конденсацію поетичних уявлень. Якщо йому треба охопити і Новгород, і підківську пущу, і Болгарію, і Візантію, і острови в Середземному морі, кажучи словами автора «Слова», «земли незнаемѣ, Вльзѣ, и Поморию, и Посулию, и Сурожу, и Корсуню, и тебѣ, Тьмутараканський бльвань» (12), то він проведе свого героя послідовно по всіх цих землях. Якщо йому треба відтворити перегук нашої епохи з подіями тисячолітньої давнини, то він і покаже наших же сучасників, що за інших умов займаються справами, подібними до тих, які були близькі серцю наших далеких попередників. Письменицькі засоби різні, а мета, по суті, одна і та ж. Тільки ж годі сподіватися від письменника того лаконізму, який захоплював нас у В. Стефаніка, О. Довженка, Ю. Яновського, О. Гончара. Справедливості ради відзначимо, що на читабельності твору П. Загребельного його колосальний розмір суттєво не позначився. Він давно вже завоював найширшу читацьку аудиторію, і не тільки українську, а й всесоюзну.

Притаманні давньоруській літературі, зокрема «Слову», «легкість простору» (Д. Лихачов) і синтез художнього часу перестають бути компонентом і засобом зображення в другій частині тетралогії П. Загребельного про Київську Русь — романі «Первоміст».

Якщо в «Диві» відтворуваний світ постає в усій неосяжності географічних просторів, а його часовий діапазон дорівнює тисячоліттю, то «Первоміст» є твором обмеженого місця дії. Перед нами, ніби острівець, майже не зв'язане з великим зовнішнім світом селище, в якому живуть тільки ті люди, що мають пряме відношення до охорони мосту, хоч сам міст — явище, річ ясна, далеко не локального, а державного і навіть міждержавного значення.

Мостище розташоване всього за кілька кілометрів від столиці Київської Русі — Києва. Але ніхто з Києва сюди не навідується, мостищани теж ніби не відчувають ніякої потреби бувати в столиці. Воєвода Мостовик, який, очевидно, несучи державну службу, ні перед ким не заїтує про свою діяльність. Він діє, ніби незалежний, нікому не підвладний володар.

Не було б нічого простішого, як закинути письменникові зображення персонажів у відриві від оточення, епохи тощо, принаймні стосовно першої частини твору. Та в тім-то й річ, що художник поставив перед собою в цьому творі зовсім інше, у порівнянні з попереднім, завдання. Тут він розкриває соціальний механізм ранньофеодального староруського суспільства «зсередини», проникнувши в його найменшу структурну одиницю — невелику общину, у якій, проте, яскраво вирисовуються всі форми феодальних суспільних відносин і відніються всі шаблі феодальної ієрархії.

¹ Ільницький М. Історія мисляча. — Дніпро, 1969, № 4, с. 148.

² Всі ці цитати з оригінального тексту «Слова о полку Ігоревім» подаємо за виданням: Слово о полку Ігореве, под редакцией члена-корреспондента АН СССР В. П. Андриановой-Перетц, Изд. АН СССР, М.-Л., 1950 — без наступних посилань. В дужках зазначаємо сторінки.

Керуючись формальним критерієм, можна сказати, що «Первоміст» — найменш історичний з усіх історичних романів П. Загребельного. Доказом служить хоч би той факт, що джерельною основою його послужила аж надто коротка літописна замітка: «Того ж літа (6625) устрої мост через Дніпро Володимир». «Первоміст» можна б назвати звичаєвим романом на історичному тлі. Спромогтися на такий творчий задум, коли взяти до уваги, що йдеться про дуже давній період суспільного укладу нашого народу, міг письменник, наділений неабиякою художньою уявою і творчою сміливістю.

В епіцентрі свого художнього дослідження П. Загребельний поставив проблему влади людини над людиною. Він прагнув проникнути у соціальні і психологічні закони, якими породжується і на яких тримається насильство, розкрити його антилюдську, спустошливу суть, найдивовижніші його аномалії і парадоксальні нонсени.

Звироднілий світ насильства втягує у своє болото все нові й нові об'єкти. Ті, хто був покривджений, поступово стають кривдниками самі. Той, хто опустошує інших, передусім опустошується сам. Таким у романі постає воєвода Мостовик. Жага насильства і пожадлива психологія соціальної неправди тамується тільки звинуваченням і покаранням невинного. Звідси й виник ще один варіант історії Прекрасного Йосифа, де в ролі дружини Пентефрія постає нещаслива половчанка — дружина воєводи, а в ролі Йосифа — чиста душа, невинний юнак Маркерій, який стане головним позитивним персонажем роману.

Звідси випливає як неминучість, що «Первоміст» — твір, який в основних своїх обрисах має сатиричне, аж до гротескного, спрямування. Зараз, коли перед нами сійнули іскринки гумору та сатири П. Загребельного, зокрема його роману «Левине серце», ця особливість «Первомосту» може видатись цілком звичною і природною для художнього обдарування автора. Але якщо розглядати її в контексті всієї творчої еволюції письменника, та ще зважити, що сатиричним виявився роман історичний, який з'явився зразу ж після твору, сповненого позитивного, стверджувального пафосу («Диво»), то стане зрозумілішим новаторський характер «Первомосту».

Будучи за всіма жанровими ознаками романом у першу чергу історичним, «Первоміст» є художнім дослідженням таємниць людської природи взагалі, оголенням деяких типологічних особливостей систем суспільних відносин. Тому він є водночас твором з ширшим людинознавчим і соціальним значенням.

Сатиричним спрямуванням щодо світу насильства, тиранії і породженої ним інтелек-

туальної та емоційної заскорузлості ідейний зміст роману не вичерпується. Зло виступає в протистоянні добру, свободолюбству, самопожертві й патріотизму, носіями яких виступають Маркерій і Світляна. Є в творі ще один позитивний фактор: сам первоміст — велика народна споруда, яка приносить добро державі й суспільству, але виступає і як знаряддя різних форм гноблення. Міст зв'язує дві частини великої держави, але може бути використаний татаро-монголами для швидшого її загарбання. Тому Маркерій і вирішує спалити його, щоб він не послужив на зло для вітчизни. А втім, міст — це витвір людського генія і вже через це не може щезнути безслідно: «Навіть спалений Первоміст не міг вважатися знищеним остаточно, він існував і далі серед сотень і тисяч мостів майбутніх, які мали бути спалені, зруйновані, понижені а чи й уцілілі, але володів перевагою над ними, бо він був Перший»¹.

В романі «Первоміст» маємо безпосередні алюзії до «Слова о полку Ігоревім». Але їхній характер повністю визначається особливостями твору, його сатирично-викривальним пафосом. Пазло Загребельний вводить кілька разів у художню структуру свого твору єдину гумористичну формулу «Слова»: «Се моє, а то моє же» (17). Письменник використовує її в найпрямішому значенні — для характеристики міжусобиць між князями, яку він розгортає досить широко.

Ця характеристика була потрібна письменникові, щоб розкрити причини занепаду Київської Русі, який полегшив загарбання її татаро-монголами. Отож, прозаїк вводить у структуру свого твору матеріал зі «Слова» у цілковитій відповідності з Марксовим трактуванням ідейного змісту геніальної поеми. «Не було між князями ні миру, ні згоди, брат ішов на брата, син виступав проти батька, усобиці роз'єднували, розривали землю, брат братові казав: «Се моє!», а той кричав: «Моє!» Засліплені кривою, не розрізняли, де справи сутеві і де дрібні, мале називали великим і розпочинали заради нього не те що сварку, а й битви, навіть спільна загроза з боку ворогів не об'єднувала в ті часи князів, як то показав колись похід Ігорів проти половців або ж битва з татарами на Калці, якщо ж і змовлялись між собою кілька князів, то не для цілей високих, а в сподіванні знаменитої й вельми показної здобичі, для загарбання вотчини сусідової або пограбування багатого города»².

Крім самоочевидних, до яких належить пряме посилання на Ігорів похід, у наведеному уривку є й досить приховані ремінісценції, зо-

¹ Загребельний П. Первоміст. К., 1972, с. 296.

² Там же, с. 180.

крема виразу «и начяша князи про малое «се великое» мльвити» (17). А головне, користуючись властивою йому чіткістю і ясністю вислову, П. Загребельний трансформує у власний стиль надзвичайно вагомий в ідейно-викривальному відношенні матеріал «Слова».

Ми говорили про певну замкнутість вузького світу Мостища, який письменник висвітлює у романі «Первоміст». Та це стосується тільки першої частини твору. Далі романіст вводить у дію такі сили, які, завдавши нищівного удару всій Київській Русі, не могли обминати і маленького Мостища. Власне, вони торкнулися його в більшій мірі, ніж інших руських поселень, бо за долю мосту розгоряється боротьба, в полум'ї якої гинуть провідні герої роману. Так із хутірної замкнутості вони раптом потрапили під багатоосаянні вітрові історії.

Розгортаючи далі свою думку про причини слабкості Київської Русі, П. Загребельний показує, якою виявилася вона перед обличчям татаро-монгольської навали: «...Князі знов заглибились в дріб'язкові свої чвари, знов ділили й переділювали свої землі, знов залунало: «Се моє!», «А се моє!», ось так і почалося нове літо, і цілі юрмища втікачів знезацька вирости перед Мостищем і товпилися на міст, кваплячись перебраться на той бік до Києва, бо десь позаду рушив Батий на остаточне знищення Руської землі та й самого Києва і вбивав усе живе дорогою, і втікали від татар не те що люди, а навіть звірі й птиці небесні»¹. Тут асоціації зі «Словом» викликає не тільки загальна картина міжкнязівських чвар, а й прикінцева гіпербола, цілком витримана в дусі поетики природи, яку вивторив геніальний староруський митець. Справді-бо, оця втеча звірів і птиць піднебесних — не що інше, як поетична умовність. Адже ми знаємо, що і в пізніших війнах, в яких застосовувались набагато ефективніші засоби масового знищення, в тому числі і в двох світових війнах ХХ сторіччя, не спостерігалося якогось суттєвого переміщення птахів і звірів з місць їх звичного проживання.

Роман «Смерть у Києві» найбільш «історичний» з усіх частин тетралогії П. Загребельного про Київську Русь. Але, як у кожному з своїх історичних полотен, і в цьому творі письменник виявляє свою оригінальність. На цей раз оригінальність бачимо перш за все у його позиції. Прозаїк заглибився у гущу історії середини XII сторіччя. У висвітленні її він полемізує як з стародавніми літописними джерелами, так і з деякими дотеперішніми науковими інтерпретаціями цієї дуже неспокійної епохи і, зокрема, однієї з її найвизначніших постатей — володимиро-суздальського

князя Юрія Долгорукого, що став головним героєм роману. Роман відзначається гостросучасною позицією П. Загребельного як художника і дослідника історії, виразнішою, порівняно з іншими творами, публіцистичністю.

З усіх історичних романів П. Загребельного «Смерть у Києві» стоїть найближче до «Слова о полку Ігоревім» як своїми часовими рамками, так і фактичним матеріалом, ідейним спрямуванням тощо. Природно, що в ньому порівняно більше прямих ремінісценцій зі «Слова», різних навіювань. В більшій мірі вплив пам'ятки позначився на емоційно-естетичному забарвленні твору.

Можна ставити під сумнів доказовість усіх аргументів письменника, які покликані «вибілити» постать Юрія Долгорукого. Це вже й роблено деким з критиків. Скажімо, пояснення прізвиська Довга Рука як щедра рука, така, що дає, викликало заперечення в І. Кравченка¹, який, йдучи за народною образною семантикою, вважає, що довга — це рука захопана. Можна погодитись із закидами в деякій ідеалізації та схематизмі образу Ю. Долгорукого — остаточне слово тут ще за дослідниками-науковцями. Та не можна не схвалювати, і то з цілковитим визнанням і щирим розумінням, перспективності і благородності наміру письменника показати витоки історичної дружби східнослов'янських народів, навіть тих не слов'янських племен, які були втягнуті в сферу державного життя Київської Русі. П. Загребельний готував свій твір до друку якраз під час підготовки до відзначення 50-річчя СРСР. Тому стає очевидною актуальність і злободенність його ідейного задуму. 800-річної давності історія й ідейні настанови сьогодення дня злилися під пером письменника.

І тут ми не можемо утриматись, щоб не навести одну аналогію, хоч, як правило, в цих роздумах ми не надаємо ваги аналогіям поза хоч би мінімальними генетичними зв'язками. Коли ж доказів генетичної спорідненості «Смерті у Києві» зі «Словом» більш ніж достатньо, то на їх тлі і ця аналогія може дати їм глибинніше пояснення.

Справа в тому, що П. Загребельний, як і автор «Слова», центральною ідеєю свого твору поставив ідею єдності Русі. А що в художньому творі ідею можна виразити тільки через образ, то й він робить це, піднімаючи на щит слави постать Юрія Долгорукого, виділяючи його з-поміж усього князівського оточення того часу, надаючи йому всіляких позитивних рис, можливо, в більшій мірі, ніж це було властиво Юрію Долгорукому, як реальній історичній постаті. Пригадаємо, що подібну

¹ Загребельний П. Первоміст, с. 220.

¹ Кравченко І. За масштабність творення.— Літ. Україна, 1973, 15 червня.

роль, централізуючу відносно провідної ідеї поеми, відіграв у «Слові» образ київського князя Святослава Всеволодовича. Звичайно, аналогія на цьому й вичерпується, бо рівень типізації цих образів не однаковий. Лаконічний ліризм постаті Святослава не йде в порівняння з епічною ґрунтовністю і всебічністю реалістичної розробки образу Юрія.

Якщо в «Первомості» П. Загребельний згадує князівські чвари лише як причину падіння Київської Русі під ударами татаро-монгольської орди, то в «Смерті у Києві» вони є предметом прямого зображення у зв'язку з боротьбою Юрія Долгорукого за їх припинення. Якщо джерельною основою «Первомосту» є лише один рядок літопису, то джерелом «Смерті у Києві», за словами самого ж автора, є «цілий Київський літопис, що став складовою частиною Іпатіївського літопису»¹. Він весь «присвячений описові боротьби Долгорукого з Ізяславом»².

У передмові до роману «Євпраксія» П. Загребельний кількома словами визначив ідею «Смерті у Києві» як долю державної ідеї, саме тієї ідеї, яка надихнула автора «Слова» на його геніальне творіння. Прозаїк відверто визнає спорідненість свого ідейного задуму з художнім витвором свого геніального попередника з-понад 800 років: «Згадаймо, що кращі уми, народи наші споконвіку жили прагненням єдності, дружби, цілосності неосяжної землі нашої. Згадаймо, як гірко оплакував автор безсмертного «Слова о полку Ігоревім» незгоду поміж князями, роз'єднаність руських земель. Часто історичні імена промовляють самі за себе. Скажімо, князь Юрій Долгорукий (1090—1157) відомий як засновник Москви. Вже за це він заслуговує вічної вдячності нащадків. Хоча, на жаль, літописці, а за ними феодално-буржуазні історики, починаючи від В. Татищева, не були справедливі щодо Юрія Долгорукого і зробили все для його знеславлення. Однак, не маючи фактів, які б свідчили про цього видатного діяча Київської Русі, літописці обмежилися самими емоціями. Факти ж свідчать про те, що Долгорукий був одним з виразників народного прагнення до єдності нашої землі, боровся за це до самої смерті, був одним із перших, хто здружував з руським народом і його історичних сусідів: волзьких болгар, угро-фінські племена, що мешкали в межиріччях Волги й Оки, половців, торків, чорних клобуків»³.

Ідейно-тематична спорідненість роману «Смерть у Києві» зі «Словом» виявляється і в тому, що в його художньо-розповідну канву

поряд з літописними вплітаються ті або інші реалії зі «Слова». Так, П. Загребельний у відповідності зі «Словом» подає характеристику Всеслава Полоцького, хоч деталі для його зображення запозичує з літопису¹. Можливо, у зв'язку з тим, що в останні десятиріччя дослідники «Слова» часто називали Рагуїла Добриничя, тисяцького київського князя Володимира, як можливого автора поеми, П. Загребельний вводить постать цього діяча в почат високопоставлених князів, які вітали триумфальний в'їзд Юрія Долгорукого в древнюруську столицю². По-своєму інтерпретуючи образи хижих птахів сокола і кречета, що виконують своєрідну стильову функцію в «Слові», романіст описує цих птахів як характерну деталь зброярні Юрія Долгорукого, де проводить свій час божевільний син князя Ярослав: «По збройовні літали соколи й кречети, ширяли попід високою стелею, билися об стіни, хотіли волі або принаймні спокою»³. П. Загребельний ставить Юрія Долгорукого в один ряд з Володимиром Святославовичем і Ярославом Мудрим і подає його образ в таких же тонах, як автор «Слова» Святослава Всеволодовича: «...Він намислив здійснити справу велику, яка ще не вдавалася до кінця ні Володимирові, ні Ярославу Мудрому, ні самому Мономахові,— хотів побачити всі руські землі в єдності, а не в отьому жахливому роздерті й ворожнечі, серед яких гинуть землі, люди, все найдорожче; найголовніше ж: пригноблюється дух, засіваючи гіркі зерна зневіри навіть і в серця найвищі, коли такими вважати князівські серця»⁴. Окрім того, наявні в цитованому уривкові метонімія («гинуть землі») і метафора («засіваючи гіркі зерна зневіри») ніби повторюють деякі образи-тропи «Слова» («погибашеть жизнь Даждьбожа вьнука», «сѣяшеться и растяшеть усобицами», «в княжих крамолах вѣци человаѣкомь скратишась» (16).

А загалом, лишаючись в цілому вірним своєму стилеві, П. Загребельний у романі «Смерть у Києві» робить досить помітний крен у бік стилістики «Слова». Так, скажімо, уже в емоційно-стильовій тональності мінору древньої поеми П. Загребельний починає другу частину роману: «Чорніли незасіяні ниви, стояли спалені городи, вітер розносили задавлений чад з опустілих осель, земля поросла терном, наповнилася печалю і горем, людей до самих дверей переслідували вовки, ошалілі від голоду»⁵. Як тут не згадати вирази «чрѣна земля под копита костьми была посяяна» (16), «пе-

¹ Загребельний П. Смерть у Києві, ч. 1, с. 24.

² Там же, с. 43.

³ Загребельний П. Смерть у Києві, ч. 3, с. 132.

⁴ Там же, с. 7.

⁵ Там же, с. 3.

¹ Загребельний П. Смерть у Києві, К., 1972, с. 4.

² Там же.

³ Загребельний П. Смерть у Києві, ч. 1, с. 3.

чаль жирна течє» (18); «вльци грозу вырожат по яругам» (13). А весь синтаксичний період побудований за добре знаним зі «Слова» принципом синтаксичної рівнобності простих речень, яка й створює відповідний кадансовий ритм. А ось ще один уривок, який спонукає нас також пригадати вислів: «орли клетом на кости звѣри зовут» (13). «Найщасливішим вважався той, хто гинув у битві, їхнім перемогам раділи навіть звірі й птиці; вовки вибігали з байраків і, задираючи морди до неба, щасливо завивали; орли й жовтоногі птахи радісно кричали на перемогу, половецьким богом була лиш сила»¹.

У другій частині роману стилістичну формулу «Слова» «сокіл і кречет» П. Загребельний використовує в такому характерному для системи тропів пам'ятки символічному значенні. Соколом і кречетом величають кияни Юрія Долгорукого², коли той став великим київським князем.

В окремих місцях П. Загребельний начебт вбивається романтикою дружинної доблесті, і стиль його починає звучати захоплено, поривно, нагадуючи нам найпіднесеніші моменти з «Чотирьох шабель» Ю. Яновського чи вірш П. Тичини «Як упав же він з коня»: «Доблесть битви знана тільки тому, хто, вражений списом або стрілою, упав, засміявся і вмер»³.

В міру все глибиннішого проникання в епоху Київської Русі П. Загребельний чим далі, тим більше проймається поетикою фольклору, вводить фрагменти народнопоетичних творів у художню тканину своїх романів. Але, крім справжніх фольклорних зразків, він використовує і так звані власні фольклор, тобто свої імітації під народну пісенність, легенди, повір'я тощо. Матеріалом для одного з витворів власного фольклору послужила поетична фраза «Слова»: «Дружину твою, княже, птиць крили приодѣ, а звѣри кровь полизаша» (24). Так, зазнавши поразки в битві з Ізяславом коло Василева, воїни Юрія Долгорукого вимушені були співати сумну пісню: «Дружину твою, княже, птиці крильми зодягнуть, а звірі кров повилизують». Відчувши пісенний характер цієї фрази, письменник проявив неабиякий такт.

Під кінець твору, виражаючи його мінорну тональність відповідною стильовою інструментовкою, П. Загребельний вдається вже до відомого нам синтаксичного прийому «Слова», так майстерно розгорнутого О. Гончарем в «Людині і зброї» та «Нескореній полтавчанці»,— до використання потоку речень з анафо-

ричними зачинами: «Ще будуть пожежі в Києві, грабування, колотнеча, ще гримітимуть упродовж століття битви, і може видатися, ніби намарне загинув Долгорукий, намарно йшов усе своє життя до цього великого города, бо йшов по свою смерть. Побачити Київ — і вмерти. Може, й для цього іноді варто жити людині?»

Так думав Дуліб, переправляючись у насаді через Дніпро. Ще не вписав у свої пергаменти — лиш думав»¹.

Не будемо говорити про спонтанність чи навмисність застосування цього прийому — для цього у нас нема певних даних, однак художня доречність його тут безсумнівна.

Завершує тетралогію П. Загребельного про Київську Русь роман «Євпраксія». Та географія цього твору виходить за межі древньоруської держави. Русь постає у творі лише як початкове місце дії, а далі, коли життєві обставини переносять героїню в Західну Європу, батьківщина постає лише як сюжетно-композиційний контрапункт цієї своєрідної словесної симфонії про нещасливу людську долю, як предмет ностальгічних марень і спогадів зацькованої на чужині жінки. Тому образ Русі тут лірично забарвлений, романтично-піднесений, але й до певної міри туманно-розпливчастий.

«Євпраксія» за своїм змістом, характером поставлених проблем найближче стоїть до «Первомосту». Отже, якщо аналізувати всю тетралогію в такій послідовності, в якій оце ми її розглядаємо, то можна сказати, що вона зцементована письменником за принципом замкової композиції. Одну паралель становлять собою «Диво» і «Смерть у Києві». А між ними вклинюється друга паралель — «Первоміст» і «Євпраксія». І зв'язані вони між собою ніби рядки катрена, що римуються перехресно.

Критики вже відзначали, що «Євпраксія» — це роман про жіночу долю. І це не випадковість. Коли виникає потреба зупинитися на особистих людських якостях, що вирисовуються у ворожому їм жорстокому оточенні, тоді стає найзручніше виявляти ці якості саме в жіночих постатях. На цьому й наголосив сам письменник: «А що доля людська, надто в трагічних її вимірах, найвиразніше простежується на прикладі жінки, то й написано цей роман про жінку, про трагедію розлуки з рідною землею, про трагедію втрати любові»².

Якщо проводити паралель далі вглиб, то слід зіставити образ Євпраксії з образом Маркерія з «Первомосту». Вона так само людина, над якою чиниться велика несправедливість, нару-

¹ Загребельний П. Смерть у Києві, ч. 2, с. 118—119.

² Там же, с. 173.

³ Там же, с. 106.

¹ Загребельний П. Смерть у Києві, ч. 1, с. 200.

² Загребельний П. Євпраксія. К., 1975, с. 3.

га. І вона так само бореться за себе, за свою людську гідність. Але якщо боротьба Маркерія виявляється в зовнішніх активних діях (негайна втеча, митарства, повернення в Мостище сильним, здатним звести порахунки), то боротьба Євпраксії виражається лише у внутрішньому, психологічному самозахисті, в збереженні, загартуванні і розвитку свого особистого «я», своєї зболеної, але не знівченої душі.

Євпраксія пережила і витримала найбільшу трагедію, яка може випасти на долю людини, трагедію незаслуженої неслави, опалювання, особливо болісного для жінки. І все ж роман залишає не пригноблююче, а світле враження, бо «духовна вищість, навіть покарана, однак залишається вищістю».

Віддана батьком Всеволодом за незначного германського маркграфа дванадцятирічною дівчинкою, Євпраксія овдовіла на чужині, ще не ставши дружиною, відтак була пошлюблена імператором Генріхом IV, що вгадав в ній чисту, сповнену життєвих сил натуру, якими він хотів компенсувати власну моральну і фізичну спустошеність. З того часу її нелегке життя стало суцільними тортуррами. Озлоблений духовною вищістю дружини і її неподатливістю до всякого морального бруду, Генріх садистично знищується над нею, ув'язнює після невдалої втечі на батьківщину, врешті понаклепницьки знеславлює і організовує над нею папське судилище. Навіть повернувшись на батьківщину, Євпраксія не знайшла у співвітчизників розуміння своєї трагедії і, самотня, помирає ще дуже молодою. Цей монолітний і надзвичайно емкий у своїй людській значущості образ П. Загребельний виводив із нетрицяти кінця XI — початку XII століття силою своєї творчої уяви. І Русь, і, особливо, Західна Європа — це типове середньовіччя. Отже, історичність роману поза всяким сумнівом. Але своїм ідейним спрямуванням, пафосом утвердження людської особистості, відповідальності людини за себе і активності її життєвої позиції він веде у сьогоденні. Це ніби роман-синекода, зі змістом, множинним, як у притчі, але без властивого цьому жанру дидактизму.

Оскільки «Євпраксія» — роман про жінку, то алюзії до «Слова» в ньому накладаються передусім на образ Ярославни та образи руських жінок, хоч є й інші аперцепції відповідно до складного зображувального змісту цього твору.

Коли кияни випроводжали Євпраксію крізь Золоті ворота в її далеку мандрівку, «мужі київські старші й молодші стали на заборолі перед надворітною церквою»¹ подібно до того, як Ярославна, виглядаючи чоловіка, стояла «на заборолі; аркучи» (27). З уст єпископа Федора по багатьох роках перебування на чу-

жині Євпраксія дізналася про смерть свого батька Всеволода і про те, як ревно оплакували його кияни: «Дзвонів київських не було чути від плачу людського»¹. А далі йде розповідь про загибель рідного брата Євпраксії Ростислава, який втопився у річці Стугні. Про цю подію письменник розповідає за версією «Києво-Печерського патерика», але кінцівка розповіді споріднена з жалісливою інтерпретацією події в «Слові»: «По Ростиславу теж плавав гірко люд київський, бо завжди жалко молодого життя»².

Опис туги матері за Ростиславом належить до найменш розвинених ліричних відступів «Слова»:

Не тако ти, рече, рѣка Стugna;
худу струю имѣя,
пожрѣши чужи ручьи и стругы,
рострена к устью,
уношу князю Ростиславу затвори.
Днѣпрѣ темнѣ березѣ
плачется мати Ростиславля
по уноши князи Ростиславѣ.
Уныша цвѣты жалобою,
и древо с туюго кѣ земли
прѣклонилось». (29)

Лише задля поетичного враження П. Загребельний вводить в опис визволення Євпраксії з темниці отаку деталь: «Мовчазний сокольник... випустив одразу цілий десяток соколів у передранкове небо»³, які асоціюють з десятьма соколами віщого Бояна.

Як і в попередніх двох романах, відгомін «Слова» вчувається в зображенні спустошення краю наслідком княжих міжусобиць⁴. Решта алюзій до «Слова» носить переважно джерельний характер — це збіг потрібних письменникові історичних реалій, які знайшли таке або інше висвітлення в «Слові». Однак знавець літописів П. Загребельний не обмежується «Словом» як джерелом історичної інформації. Воно в нього або додаткове джерело, або використовується задля наявності в ньому естетичних, політичних та інших оцінок. Про те, як кияни посадили на престол одного з героїв «Слова» Всеслава Полоцького, письменник розповідає в основному за «Повѣстю времяньных лѣт». Але от у згадці про князя-колотника Олега Святославовича він наділяє його іменням, відомим нам саме зі «Слова», — іменням Гориславича⁵. Певною мірою відгомонам зі «Слова» та коментарів до нього є розповідь про загибель Бориса Вячеславовича на Ніжатиній ниві: «Була битва на Ніжатиній ниві коло Чернігова, і там загинув Борис Вячеславович, але загинув неспогадно й Ізяслав,

¹ Загребельний П. Євпраксія, с. 255.

² Там же, с. 255.

³ Там же, с. 248.

⁴ Там же, с. 20, 23.

⁵ Там же, с. 15.

¹ Загребельний П. Євпраксія, с. 3.

бо ніколи не може ніхто визначити наперед перебігу й кінця бодай щонайменшої битви»¹.

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що жоден представник української радянської прози у своїх творах про Київ і Київську Русь не розминувся зі «Словом о полку Ігоревім» як визначною пам'яткою культури й літератури давнього періоду східнослов'янської історії. Вона завжди виступає джерелом історичних та поетичних реалій, ідейної наснаги та мовно-художніх засобів. Не становить винятку в цьому плані й тетралогія П. Загребельного, хоч пунктів стикання зі «Словом» у ній порівняно менше, як у творах інших прозаїків (С. Скляренко, Д. Міщенко, А. Хижняк та ін.). Зате спосіб творчого освоєння пам'ятки у П. Загребельного складніший, вибагливіший, неоднаковий його грані, коли йдеться про різні частини тетралогії.

Роман «Диво», будучи досить віддаленим від «Слова» у формально-стильовому відношенні, посередньо зв'язаний з ним своїм предметом, яким є високе мистецтво Київської Русі, втілене і в неперевірній Софії, і в безсмертному «Слові». До того ж напрошується на певну паралель і поетика зрощення часів, яка, хоч і по-своєму, досить відмінно, вирішується П. Загребельним, але все ж уперше була застосована автором «Слова» і слідом за ним продовжена та розроблена представниками романтичної стильової течії в українській радянській прозі.

Звичасвий історичний роман «Первоміст», що має виразне сатиричне забарвлення, містить у собі набагато вужчі, зате текстово конкретніші асоціації до «Слова». Всі вони в сфері викривального пафосу пам'ятки, зокрема єдиної її глузливої формули («се мое, а то мое же» (17), і допомагають письменникові накреслити правдиву реалістичну картину дійсності Київської Русі у всій наготі її соціальних контрастів і непривабливості психологічних людських колізій, що їх супроводжують.

Найтисніше та найорганічніше пов'язаний зі «Словом» роман «Смерть у Києві». Цей зв'язок проявляється в спільності провідної проблеми твору (ідеї єдності Русі), способах змалювання головних персонажів (Юрій Долгорукий — Святослав Всеволодович Київський). Набагато ширше використовується матеріал «Слова» для негативного емоційного інтонування княжих уособиць середини XII ст.— періоду, що безпосередньо передував походів Ігоря Святославовича. Поруч з тим простежується різнобічне проникання в стилістичні засоби «Слова» як способу вираження емоційних ідейних та естетичних оцінок подій і явищ (синтаксична рівнобіжність речень, ритмічність прозової фрази, анафоричні зачини як засіб епічної монументальності та ліричного мінору, аплікація поетичних формул у зразках так званого авторського фольклору тощо).

Заключний роман тетралогії «Євпраксія», будучи твором про нелегку долю руської жінки на чужині, сповнений алюзією до плачу Ярославни і взагалі всієї постаті новгород-сіверської княгині до образів руських жінок «Слова». Відповідно до способу інтерпретації П. Загребельним центрального образу роману всі ці алюзії пройняті щемливо-сумним настроєм.

Дослідження генетичних зв'язків тетралогії П. Загребельного зі «Словом» дає переконливі свідчення його виняткової творчої оригінальності та самобутності. Робота над циклом справді художніх історичних творів — справа складна, структурно різноелементна. У ній не можна обійтися без писемових, літературних джерел, бо вони — чи не єдині двері й вікна, крізь які можна проникнути в давноминулу епоху. Тому дослідження їх місця у творі — річ плідна й актуальна. Та разом з тим перебільшувати їх значення, зокрема одних на противагу іншим, аж ніяк не слід, бо в остаточному рахунку бій за історичний художній твір так само, як і за твір із сучасного життя, вирішує творча уява митця, сила його письменницького таланту.

¹ Загребельний П. Євпраксія, с. 33.

Україна, її прекрасна столиця Київ — це рідні моєму серцю місця. Тут я провів юність, тут я вчився. Більша частка мого серця належить цій землі, яку безмежно люблю і якій бажаю ще більшого процвітання, вічної дружби з братньою Польщею.

*Ярослав ІВАШКЕВИЧ,
лауреат міжнародної Ленінської премії
«За зміцнення миру між народами»
(Польща)*

План Києво-Печерської лаври. Гравюра видання 1638 р.

НАУКА МИСТЕЦТВО

Платон Білецький

ОБРАЗИ КИЄВА В ЖИВОПИСУ ТА ГРАФІЦІ

На горах, кручах, пагорбах, між гаями та садами, біля широкої ріки ось вже півтора тисячоліття стоїть Київ. Місце для нього обране таке мальовниче, що архітектурні ансамблі, як би не змінювалися у віках, а з давніх-давен до сьогодні чарують око. Тож і не дивно, що галерея «портретів» Києва величезна. На підставі збережених творів ми можемо простежити зміни в обличчі міста від початку XVII ст. Ця галерея тим прикметніша, що дозволяє відчувати і зміни у ставленні художників до міста, те, що в різний час здавалося привабливішим в його обличчі. І це не менш цікаво.

Майже всі твори першої половини XVII ст. присвячені Києво-Печерській лаврі, яка на той час була твердинею православ'я у краї, поневоленому панамі-католиками. Беручи до рук книги, випущені Лаврською друкарнею, на їхніх гравюрах і українець, і білорус, і росіянин бачили Успенський собор. Стародавня спільна святиня кликала їх до боротьби за возз'єднання. Собор, як видно за гравюрами, протягом десятиліть збільшувався. До стародавньої споруди, піднятої у XVI ст. з руїн князем Симеоном Олельковичем, прибудовувалися нові приділи й каплиці. У 1623 р. собор ще був одноверхим, у 1630—1640 рр. стараннями митрополита Петра Могили перетворився на величний дев'ятиверхий храм. У виданні 1638 р. подані плани-панорами Києва, на яких бачимо

оборонні земляні вали, дерев'яні споруди Лаври, виноградники на схилах Дніпра, Хрещатий яр, густо порослий лісом.

Середина XVII ст. пройшла у збройній боротьбі селянсько-козацької маси за соціальне й національне визволення. 1651 року під тиском переважаючих сил литовського гетьмана Януша Радзівілла козакам Богдана Хмельницького на невдовгий час довелося залишити Київ. Придворний художник Радзівілла голландець Абрахам ван Вестерфельд малював Київ, виходячи з своєї тенденції. Київ цікавив його у двох аспектах: як добре укріплена фортеця, котру литовцям пощастило здобути, і як місто, що рясніє руїнами православних церков. Ми бачимо на його малюнках литовське військо, що входить до Києва, бачимо оточену валами і частокілами Лавру, дерев'яний замок на Замковій горі, ратушу на Подолі, площу перед Софійським собором з дерев'яною баштою над брамою і кілька сумних, але і в сумі величних руїн, біля яких жебрачать кияни — старі діди й дітлахи. Вестерфельд зробив начерк з реставрованої Петром Могилою фрески Софійського собору — групового портрета родини Ярослава Мудрого. Особливу увагу він приділив тим частинам храму, які ще не були відбудовані. Воїни Радзівілла у гордовитих позах переможців на тлі руїн — його улюблений мотив.

Після остаточної перемоги над загарбниками й повернення Україні Києва його святині одягаються у пишне барокове вбрання. Поряд з давніми, але оновленими храмами зводяться монументи новоздобутої слави. Тепер уже не сама Лавра, а й заснована Петром Могилою Київська академія утверджують у гравюрах своє значення як культурних осередків України і всієї держави. Поряд з книжковою графікою популярним жанром стають панегіричні гравюри — «тези» театралізованих диспутів, які влаштовувалися в Академії на честь ви-

Л. Тарасевич. Нестор-літописець. Гравюра з «Кієво-Печерського патерика». 1702 р.

Пришествіє Іконописцевъ зъ Цариграда въ Монѣ: Печерскій.

Како сілою Бжією понуждені приплышя.

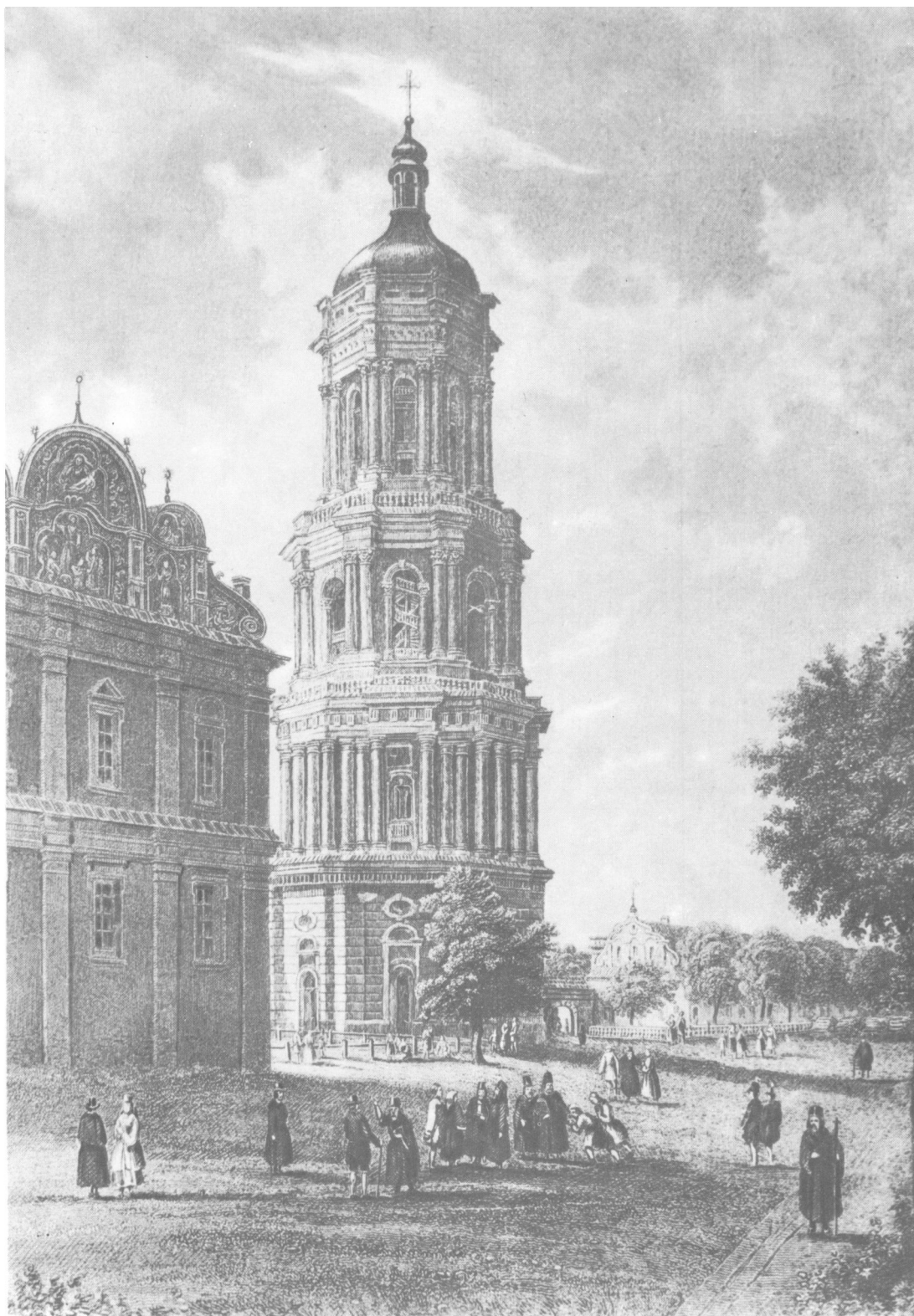

сих духовних ієрархів. В кінці XVII—середині XVIII ст. у Києві працює плеяда блискучих майстрів гравюри, зокрема Олександр та Леонтій Тарасевичі, Інокентій Щирський, Григорій Левицький. Ілюструючи «Києво-Печерський патерик», Л. Тарасевич відтворив, можна гадати, з документальною точністю вигляд сучасної йому Лаври, її ченців, інтер'єри келій. В його гравюрах переважає радісний, життєстверджуючий настрій, уславлюється працелюбність. Ми бачимо «святих отців» під час роботи в пекарні, за мольбертом, письмовим столом тощо. І. Щирський у гравюрі на честь П. Колачинського зобразив учнів Академії — «спудеїв» — на тлі її будинку. Вони простують бруківкою на площу, де споруджено невисокий поміст з «Мінервою» на чолі — мабуть, теж «спудеєм», який одягнувся у псевдоантичне вбрання. Ймовірно, що перед нами більш-менш реальна сцена, бо диспут міг відбуватися на площі, оскільки великого залу в Академії на той час не було. Григорій Левицький у тезі диспуту, що відбувся 1731 р. на честь київського архієпископа Рафаїла Заборовського, славить його як діяльного опікуна Академії, щедрого мецената, що добре дбав про зведення нових і оздоблення давніх будівель Києва. Запрошений з Петербурга архітектор Йоганн Готфрід Шедель з блиском виконав замовлення Рафаїла. Левицький оточив портрет архієпископа постатями не лише святих, а й гарненьких пухеньких жінок, що персоніфікували науку, знання, мудрість. Не обминув і творів Шеделя — Великої лаврської дзвіниці, будинку Академії, перетвореного ним з присадкуватої споруди на справжній палац із стрункою колонадою, величезним, у два поверхи висотою, актовим залом. У врочистому інтер'єрі цього залу й відбувся диспут. Тези київських майстрів XVIII ст., особливо присвячена Заборовському, — це своєрідні гімни не тільки певним діячам, а й Києву — оновленому, сповненому гордості не лише за своє славне минуле, а й за своє сьогодення.

У першій половині XIX ст. Київ приваблює художників передусім його мальовничістю і пам'ятками архітектури — свідками невмирущої слави минулих століть. У 1830—1840 рр. київські краєвиди малює академік Ф. Солнцев, якого цікавили одні лише пам'ятники старовини, — Софійський собор, де під шаром тиньку були відкриті стародавні розписи, Межигірський монастир тощо. Багато уваги Києву приділив В. Штернберг; він був першим, кого зацікавив різкий контраст між розкішною природою, красою білокам'яних церков й миршавими будиночками київської бідноти («Київський краєвид», 1837 р.). З великою любов'ю відтворювали образи «матери городів руских» Т. Шевченко та М. Сажин. За короткий

час свого перебування в Києві у 1843 році Шевченко виконав кілька начерків — вигляд Лаврського ансамблю з лівого берега Дніпра, Межигірський монастир, у якому колись-то, весело погулявши після важкої військової служби, доживали свій вік запорожці, а серед них і славний Семен Палій, а то й просто дерева та горбочки. Два сюжети за цими начерками відтворив художник у довершених офортах альбому «Живописна Україна». Це чудові, овіяні романтичним настроєм краєвиди, подібних яким ще не було ні в українському, ні в російському мистецтві. В одному з них змалював Шевченко крилаті дерева над Дніпром, у затінку яких сидить у народному вбранні чоловік, а жінка вдягається у щойно випрану сорочку. Ніякої давнини! Буденна картина, що вражає ефектом світла і тіней та своєрідним затишком. Інший улюблений Шевченком мотив — Видубицький монастир. Сприймання його елегічне: на першому плані відгороджене тинном пасовисько, пастух біля куреня, дніпрові кручі, на другому — Михайлівська церква, вірніше, її верх, що височить над дібровою, виділяючись на захмареному небі. Прикметно, що в обох краєвидах змальовано київські околиці, які своїм побутом не відрізнялися від села.

У 1845—1847 рр. Т. Шевченко був зарахований співробітником Археографічної комісії і за її завданням змальовував пам'ятки стародавньої архітектури, мандруючи по містах і селах України. Він так захопився Києвом, що замислив був видати окремий великий літографований альбом, який відтворював би різноманітні тогочасні образи міста, а не лише пам'ятки старовини. Щоб скоріше підготувати оригінали для літографування, на допомогу собі він запросив досвідченого у «перспективному живописі» М. Сажина, котрий мав доробляти деталі в його начерках. Збереглися окремі акварелі, до яких Сажин не встиг доторкнутися, а також і ті, що були наслідком колективної праці. Крім того, до нас дійшли літографії, які виконані на підставі спільно зроблених акварелей, а частково самостійних творів Шевченкового товариша. В сукупності це чудовий портрет тогочасного Києва, який у ті роки інтенсивно розбудовувався. Лавра, Софійський собор з двоповерховою дзвіницею, збудованою при Рафаїлі Заборовському, Михайлівський Золотоверхий монастир, а також околиці, справжнісічкькі села — Куренівка, Приорка, з XVIII ст. лишалися незмінними. А тим часом явилися нові споруди у стилі класицизму: Миколаївська церква на Аскольдовій могилі, костюл св. Олександра (нині планетарій), університет. Останній височів на пустирі, з одного краю якого вишикувалися зовсім ще молоді топольки й поодинокі стан-

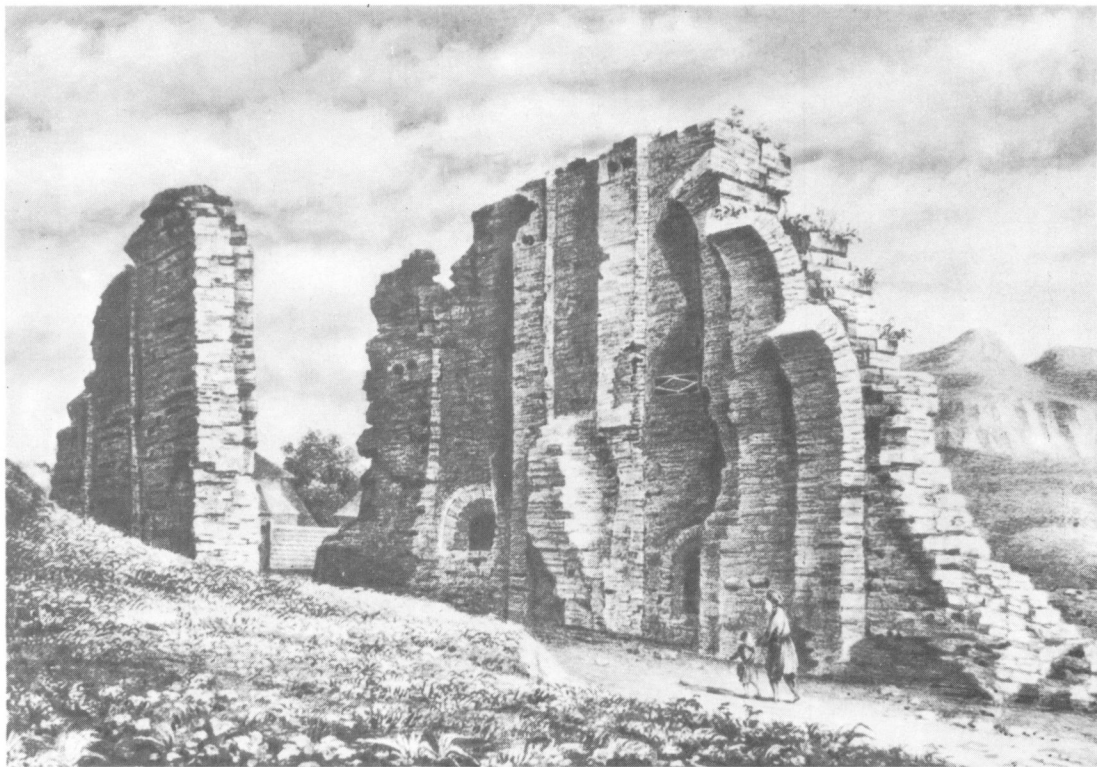

Велика дзвіниця Києво-Печерської лаври. Літографія. 1850-ті рр.

Софійський собор у Києві. Гравюра Б. Брауна за аквареллю акад. С. Сонцева, рис. К. Космакова.

Золоті ворота в Києві. Літографія І. Селезньова. 1850 р.

М. Сажин. Андріївська церква у Києві. Акварель 1850-ті рр.

Т. Шевченко. Межигірський монастир. *Олівець. 1843 р.*

Т. Шевченко. Костьол св. Олександра в Києві. *Акварель. 1846 р.*

дартні дерев'яні будинки (так починався майбутній бульвар Шевченка). Прикметою часу було захоплення археологією. Залишки засипаних землею Золотих воріт були відкопані й укріплені, на Ірининській вулиці, поблизу Софійського собору, виявили руїни якоїсь стародавньої споруди. Все це не обійшло увагою художники. Дуже цікаві на малюнках і літографіях постаті перехожих — селян і селянок з палицями й торбинками, панів у циліндрах з ціпками, огрядних міщанок у довгих строях, ченців. Всі рухаються повільно, поспішати їм нема куди. Типовими для київських вулиць часів Шевченка були кози, бездомні собаки, вози, вершники. У деяких композиціях значну роль відіграють постаті. На Царській площі (нині Ленінського комсомолу) біля нового водомету, прозваного Іваном (на честь цивільного губернатора І. І. Фундукля) походжають представники київського «вищого світу». Колоритні постаті визначають обличчя подільського ринку... Посилення жанрового елемента у київських краєвидах першої половини XIX ст. внесло новий нюанс в образ міста. Картина М. Сажина «Біля переправи через Дніпро» (олія), хоча краєвид і посідає в ній значне місце, є жанровим твором.

Минали десятиліття. У Києві збільшувалося цивільних мурованих споруд, зводилися кількоповерхові житлові «прибуткові будинки», контори, готелі, театри. Хрещатик, де наприкінці XVIII ст. ще полювали, перетворився на широку впорядковану магістраль, проте художників все це не надихало. Новобудови тіснили сади, заради них вирубувалися гаї, що ж до архітектури, то вона не могла захопити своєю красою. Такі живописці, як С. Світославський, П. Левченко та інші, оспівували київські задвірки, навіть пишні храми малювали порівняно рідко. Не велич знаменитої споруди, не красу брами-дзвіниці (на той час вже дещо зіпсованої добудовою третього ярусу), а «Задвірки Софійського собору» увічнив Левченко в одній з своїх картин. Світославський малював непоказні будиночки Подолу, околиці Києва, в одному з кращих своїх полотен («Зима») намалював зажурених коней в упряжці коло паркану (таке побачити можна було і в Києві, і на селі), в іншому — «Пором на Дніпрі» (хоча тоді вже були мости, зокрема Ланцюговий), у третьому — «Розлив Дніпра на Оболоні». Все це — ліричні краєвиди, в яких переважає меланхолійний настрій. Володимирська гірка, з котрої відкривається гарний краєвид на Поділ, Дніпро, острови й ліси на Лівобережжі, стає для киян улюбленим місцем прогулянок і розваг. Все частіше, починаючи з кінця XIX ст., малюють її живописці — як жанристи (С. Костенко), так і пейзажисти (Г. Дядченко). Дніпро під вечірнім, під полуд-

невим і ранковим небом — ось мотив, що владно притягує художників початку XX ст., відвертаючи їх і від Хрещатика, і від інших київських вулиць. Щоправда, М. Пимоненко якось намалював широкий, припечений сонцем, присипаний пилом Хрещатик, особливу увагу звернувши на перехожих. Захоплення зображенням у цьому його творі не відчувається, швидше вловлюється легка іронія: ось яка вона, найфешенебельніша вулиця провінційного міста! Не в Києві, а на селі шукав художник красу. Змінений димарями промислових підприємств краєвид Подолу якось привабив Г. Дядченка, привабив передусім ефектом освітлення. Відвідавши Київ, І. Труш захопився Дніпром; київські вулиці з їх еклектичною забудовою львів'янина не могли вразити. У своїх картинах М. Маневич милувався фарбами Києва, мереживом дерев, крізь гілки і листя яких проглядають білі фасади церков, а частіше сіруваті стіни будинків.

Фотографія більшою мірою, ніж живопис та графіка, дає нам уявлення про обличчя Києва кінця XIX — початку XX ст.

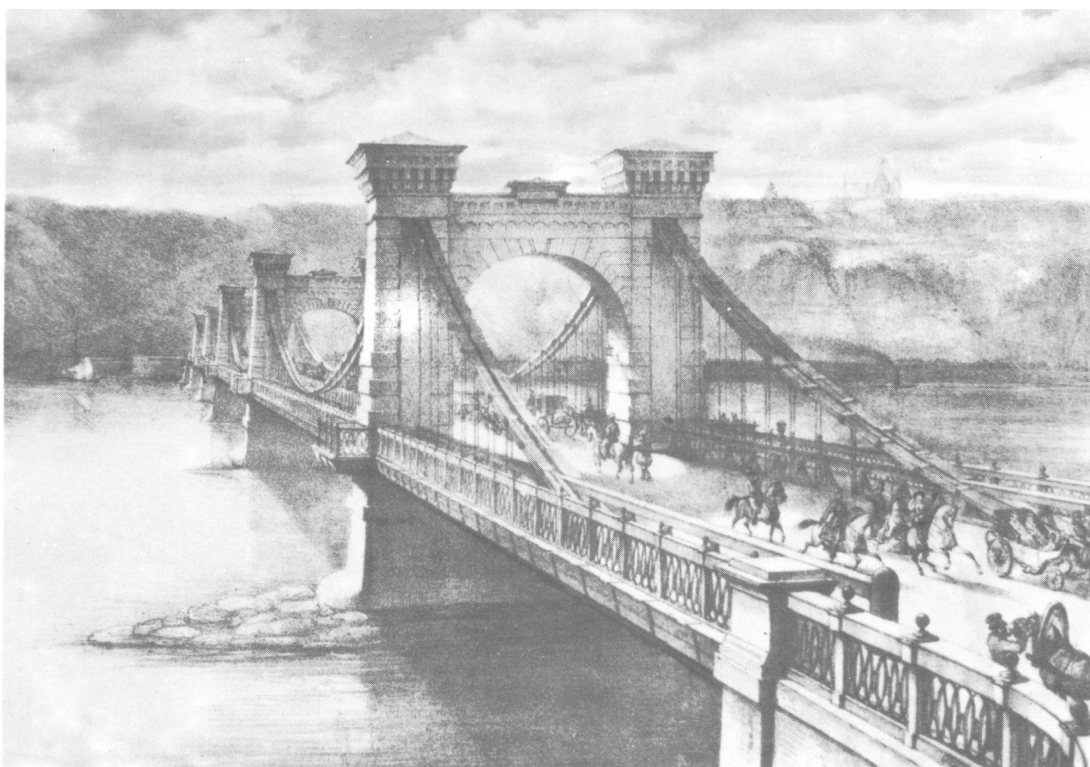
Новий образ Києва з'являється вже в радянський час. Л. Хижинський у 1920 р. створив малюнок, на якому, здавалося б, нічого нового й нема: Софійський собор і дзвіниця, дахи будинків, що потопують у зелені дерев. Проте новий тут настрій, що його утворює і динамічна композиція, і світло, яке виблискує на банях, пронизує густі крони дерев. Дереворит О. Усачова (1927 р.) не оспівує красу міста, а відтворює його нові ритми. Вже сама техніка, енергійні спалахи білого на чорному передає пульсування міста, над вулицями якого зависли дротині електронів, а будинки зарясніли типовими для того часу незграбними вивісками. Тут — «Перукар», там — «Дальня», ще десь — «Відділ»... А Василя Касіяна, що ступив на київську землю 1927 року, перш за все вразив казковий, дивовижний для нього, звиклого до архітектури західноєвропейських міст, ансамбль площі Богдана Хмельницького з Софійським собором. При місячному сяйві, за словами художника, ця площа видавалася «дивом з «Тисячі й однієї ночі». Та невдовзі уяву художника прикував інший образ — стіни заводу «Арсенал», покарбовані кулями. І він створив іншу гравюру, присвячену київським робітникам та революційним солдатам, що першими на Україні підняли прапор Великого Жовтня. Навальні ритми вуличного руху і своєрідну динаміку будинків відтворив О. Богомазов у полотнах, кольорі яких гранично-чисті й насичені, ніби дзвенять, гомонять у своїй яскравості, що, здається, перевищує можливості олійних фарб. У Києві 1920 — початку 30-х років художник передчував майбутнє. Його пензель перетворює старі будівлі на нові,

М. Сажин. Товкучий ринок на Подолі в Києві. Літографія. 1850 р.

Краєвид Подолу в Києві. Літографія І. Цеглинського за малюнком М. Рачинського. ХІХ ст.

Ланцюговий міст через Дніпро в Києві. Літографія XIX ст.

Бібіковський бульвар у Києві в середині XIX ст. Гравюра XIX ст.

С. Шишко. Київські тополі. Олія. 1967 р.

◀ В. Штернберг. Переправа через Дніпро коло Києва. Олія. 1837 р.

◀ А. Петрицький. Не сад — місто Київ. Олія. 1961 р.

чимось подібні до тих, які виростуть в місті через кілька десятиліть.

Та ось, згідно з постановою XII з'їзду КП(б)У від 22 січня 1934 року, Київ став столицею УРСР. Обличчя міста, зрозуміло, не змінилося відразу, але в художніх образах його з'явилося щось нове. У ліногравюрах О. Пащенко кінця 1930-х рр. багато простору й повітря. Далеко видно з Володимирської гірки, погляд легко перетинає ажур огорожі, робить стрибок через купі дерев, летить над Подолом, мчить над Дніпром, і ні обрій, ні небо не стримують його руху; вийшов Дніпро з берегів, піднялось дзюркотисте дзеркало вод аж до ганочків, може, й непоказних, але аж ніяк не похмурих будинків на Трухановому острові; небо й дерева ніби радіють весняному привіллю — це аркуші «Київської сюїти» О. Пащенко (1937 р.). Розлив Дніпра, колись мальованій С. Світославським, у творі Пащенко викликає інший, життєрадісний, оптимістичний настрій.

Починаючи з 1937 р., столиця України інтенсивно оновлюється. Дніпро, береги якого були захаращені різноманітними, вкрай непоказними халабудами й причалами, завдяки спорудженню трикілометрової набережної почав відігравати нову роль в художньому образі Києва. Він отримав рівний і вишуканий «фасад». Це оком живописця побачив І. Штільман і відтворив у серії картин «Дніпро одягається в граніт». Це був світлий образ Славутича і Києва, який гарнішав з року в рік. Зростали нові величні будинки, але тільки-но вони побудулися рихтування, у київському небі з'явилися гітлерівські бомбардувальники.

Коли художники повернулися до визволеного з-під фашистського гніту міста, вони побачили його знівеченим й сплюндрованим. Такі майстри, як О. Шовкуненко, О. Пащенко, М. Глущенко, Й. Дайц та інші, увічнюють і спотворені кістяки будинків Хрещатика, і руїни безцінних пам'яток архітектури. І що показово: жаху та відчаю нема навіть у цих образах. Свою літографію Й. Дайц (1945 р.) назвав «Відбудова Хрещатика», хоча в дійсності на ній відтворено працю по розчищенню магістралі від уламків зруйнованих будівель. І все ж назва точно передає образ, насичений пафосом саме відбудови. На акварелі О. Шовкуненка змальовано руїни підірваного Успенського собору. Виблискує над ними у променях сонця, ніби шолом казкового богатира, золотий немеркнучий верх собору, який руйнували свого часу і орди Батия, але він відродився, бо йому судилося безсмертя. У ліногравюрі О. Пащенко вишукане смарагдове мереживо листя, жовтогаряча земля, бузкові тіні, а на їхньому тлі ними оповита холодна блакить підкреслюють велич Маріїнського палацу, гра-

ційного і в руїні, який викликає асоціацію аж ніяк не сумної мелодії. Ні, не вбите, лише поранене місто малювали художники! Біль втрат поєднувався в їхніх творах з радістю перемоги. З особливою ніжністю дивилися художники на те, що чудом збереглося від довоєнного Києва. Цикл кольорових гравюр, присвячених Печерській лаврі, створює О. Пащенко. Він веде глядача тінистою стежкою під гору до криниць, показує йому і Велику дзвіницю, і Ковнівський корпус, і інші споруди завжди в природному оточенні, при різному освітленні — місячному та сонячному. Це не екскурсія, що знайомить з історією архітектурного ансамблю, а некваплива прогулянка, яка викликає поетичний заміряний настрій. Околиці міста, базар на Подолі, де йде, як колись, жвава торгівля, малює С. Шишко. Походжаючи над Дніпром, знаходить безліч ліричних мотивів І. Плещинський. Простуючи на етюді рано-вранці, коли повітря прозоре, а вуличні тротуари оздоблені довгими тінями від дерев, Є. Волобуєв знайшов нескладний, але зворушливий мотив: дівчата-двірники відпочивають після вже виконаної праці. Це чудовий образ мирного, ласкавого й привітного міста.

Замилувано малювали художники Володимирську гірку і задніпровське далі. Для І. Штільмана, М. Глуценка це був напрочуд гарний і дорогий серцеві краєвид, для Т. Яблонської і С. Шишка найзворушливішим було те, що на гірці гуляють під мирним небом радянські люди. Виконані у різній манері, їхні картини втілюють однакові почуття й думки. Відомий французький письменник-комуніст Луї Арагон, виступаючи на з'їзді своєї партії проти голої декларативності в мистецтві, як приклад виявлення громадянської позиції художником, навів картину Т. Яблонської «Над Дніпром». Будучи краєвидом, — зауважив він, вона «також і історична картина», бо «не могла бути написана кілька років тому». Історичними картини художників були у тому значенні, що вони висловлювали загострену до болю роками Великої Вітчизняної війни любов до рідної землі, турботу про мир і щастя для майбутніх поколінь. У доробку київських митців були і «чисті» краєвиди, і твори, присвячені наймолодшим киянам. Могутні дуби у Кончі-Заспі не випадково з кінця 1940-х років стали улюбленим мотивом О. Шовкуненка: вони теж, як люди, вистояли у час найтяжчих випробувань, чекали й дочекалися мирного часу. Ці дуби або ж весняна повінь у Кончі-Заспі та інші мотиви пензлем майстра й людини чистої душі одухотворилися, виростили в символи вічності і життєдайності київської землі. «Не сад — місто Київ» назвав А. Петрицький свою картину. Дотепна назва, адже те, що намалював він з балкона свого будинку — крони кві-

С. Шишко. Пам'ятник В. І. Леніну в Києві. Олія. 1962 р.

тучих каштанів, між ними «птахи миру»— білі голуби,— справді нагадує не місто, а розкішний сад. Київ одночасно і велике індустріальне місто, і сад: недаремно на його гербі квітуче каштан. Але й широка смуга гаїв, що його оперізує, невід'ємна прикмета столиці УРСР, зона відпочинку киян, зелений масив Києва.

Живописний літопис Києва істотно збагатився своєю картиною О. Шовкуненка. Зрозумілий і успіх картин С. Григор'єва і Т. Яблонської, удостоєних Державних премій СРСР. На дворі діти грають у футбол, дорослі «боліють» («Воротар» Григор'єва); на скверу малюки жваво бавляться, ніби старанно працюють, а жінки на лавочці сидять спокійнісінько («Весна» Яблонської). Дія відбувається у Києві, місце її відтворене з документальною точністю (двір Художнього інституту, сквер на розі Сінної площі), але не сказати, що в обох картинах воно чимось особливим прикметне. Проте в цих нібито скромних творах, не кажучи про майстерність їхнього виконання, прикметне вже те, що такі сцени стали звичайними, буденними проявами київського побуту після вікопомних трагічних і героїчних років.

За останні десятиріччя було створено набагато більше київських краєвидів, ніж за всі попередні століття. Про якийсь один або два типових для даного часу образи міста не може йтися,— годі сподіватися їх навіть перелічити. З'являються все нові й нові майстри. У 1950-х рр. виступили І. Батечко (автор серії «Пам'ятники Києва» і «Поема про Київ»), О. Бабкова (автор серії «Київ», «Київські пейзажі»), які продовжують у кольорових ліногравюрах справу свого вчителя О. Пащенко. А учні І. Штільмана— Б. Рапопорт і Я. Мацієв-

ська створили цикли картин, що оспівують красу природи Києва і його нових районів, Г. Неледва змалювала типову для сучасного Києва сцену: терпяче стоять у довжелезній черзі біля Музею українського мистецтва шанувальники образотворчих мистецтв. Число їх і справді зростає з року в рік.

Останнім часом з'явилися, так би мовити, «синтетичні» краєвиди Києва, які можна назвати «варіаціями на теми київської архітектури» (В. Захарової— фреска «Київ», Г. Вербицького та В. Голованова— серії акварелей). У таких композиціях мовби підсумовуються враження від прогулянки по вулицях і площах міста, бачене з різних точок зору сполучається в одній картині. Не всі подібні спроби в однаковій мірі вдалі, але вони є ознакою часу, коли людина здебільшого перебуває в постійному русі і середовище сприймає у зміні ритмів.

Широкий, як ніколи, розмах будівництва став типовою ознакою сучасного Києва. Його не уявити сьогодні без баштових кранів, без будівельників у їхніх касках і «мундирах війська мирної праці». Образ Києва, що будується, і його будівничих бачимо в картині В. Одайника. Бригада Героя Соціалістичної Праці І. Бушми на тлі споруджуваної Оболоні— такий справді груповий портрет підніс художник до рангу символа столиці Радянської України. І цей символ буде зрозумілим киянам наступних століть так само, як нам і дітям нашим сьогодні, бо просто неможливо повірити, що настане час, коли Київ хоч на мить припинить чи пригасить темпи свого будівництва.

Моє серце полонила краса ваших міст і сіл. Я не зразу зрозумів, чим приваблюють вони мене — людину, що так багато бачила у своїх мандрах по світу. Та потім я збагнув секрет принакності Києва, Канева, могутнього Дніпра.

Розгадка — в атмосфері здоров'я й щастя, що паує в них. Нове, красиве й здорове зустрічаєш у вас на кожному кроці. Краєвид не можна відділити від людей, а радянські люди всюди вітали нас як бажаних гостей, як братів! Таке запам'ятовуєш на все життя. І, звичайно, ніколи не забудеться поїздка до Канева — до національної святині не тільки українців, але й людей усього світу.

*Гурбахш СІНГХ
(Індія)*

С. Шишко. Київ, вулиця Леніна, 1969 р.

В. Масик. Палац культури «Україна» в Києві. Офорт. 1976 р.

В. Масик. Київ. Офорт. 1976 р.

Ярослав Боровський, Гліб Івакін

БІБЛІОТЕКИ СТАРОДАВНЬОГО КИЄВА

Високої матеріальній культурі стародавнього Києва відповідала і блискуча духовна культура. Швидке освоєння візантійської культури (найвищої у тогочасному світі) і писемності, зокрема на ґрунті Київської Русі, стало можливим тому, що її суспільство було підготовлене до цього усім попереднім духовним розвитком, а також завдяки пристосуванню візантійської культури для місцевих потреб, традицій, естетичних смаків, що формувалися у давнішу епоху.

Князь Володимир Святославович створює в країні школи (посилає «збирати у знатних людей дітей і віддавати їх у книжне навчання»), книгописні майстерні, привозить багато книг з Візантії, Болгарії. За часів його сина Ярослава Мудрого засновується перша на Русі бібліотека. Нестор-літописець пише, що «Володимир земля зорав і розпушив її, тобто просвітив християнством, а син його Ярослав засяв книжними словами серця людей, а ми вже тепер пожинаємо, приємлем книжну науку».

Писемність як основний компонент всякої культури, навіть при пануючому релігійному напрямку, була для тогочасної Київської Русі могутнім загальнокультурним фактором, давала засоби до загального розвитку всієї країни, розвитку самосвідомості всього народу.

Культурно-історичну роль книги важко переоцінити. Сама книга несла ті прогресивні, гуманістичні ідеали, які так чітко відображені у творах давньоруських авторів. Наші предки дуже високо цінували і поважали книги. Надзвичайно популярний у Давній Русі збірник «Пчела» повчає: «Ум без книг як птиця без крил. Як і вона злетіти не може, так і ум не домислиться досконалого розуму без книг. Світло денне є слово книжне, залишившись без нього, безумний наче у тьмі ходить і загине навіки».

Блискучий оратор і проповідник Давньої Русі Кирило Туровський стверджував: «Солодкий медовий сік і добрий є сахар, але ж його добріший книжний розум». («Зборник 1076 р.» починався дуже повчальним «Словом калугера (ченця) про читання книг»: «Добро есть, братіє, почитаніє книжне... Коли читаш книгу, не поспішай швидко дійти до іншої глави, але

поміркуй, що говорять книги і словеса ті, і тричі повертайся до однієї глави. Не збудувати корабель без цвяхів, а праведника без почитанія книжного. Краса воїну зброя, кораблю— вітрила, також праведнику почитаніє книжне».

Всі ці повчання давньоруських книжників варто не забувати і нам.

Книга на Русі завжди була у великій шані. «Велика користь буває від учення книжного. Книги — це ріки, що напоюють світ, це джерело мудрості, адже в них глибина незміряна, пірнаючи в яку, добуваєш дорогі перли»,— пише давньоруський літописець. Тому й зрозуміло, чому у Київській Русі існувало чимало книгозбірень при монастирях і церквах, при дворах князів та бояр. Про це переконливо свідчать різні історичні джерела.

Студійний монастирський статут, прийнятий у Київській Русі, вимагав створення при монастирях бібліотек. Для зберігання книг призначалась спеціальна людина. Ченці повинні були збиратися у відповідний час у бібліотеці, де їм видавалися книги до вечора. Після того, як вдарять у дзвін, усі мали повертати книги до книгозбірні. Хто затримував книгу, підлягав епітимії — покаранню. Вивчення «Києво-Печерського патерика» дає підстави говорити, що цей статут у Печерському та інших київських монастирях суворо витримувався.

Дослідники встановили, що на Русі до середини XIII ст. було близько десяти тисяч церков. Виходячи з необхідного мінімуму книг, потрібних для служби у кожному храмі (а також додаючи сюди світську літературу), можна отримати певне уявлення і про загальну кількість книг в усій країні. Так, дослідник давньоруської книги Б. В. Сапунов вважає, що книжкові багатства Давньої Русі можна визначити у 130—140 тисяч томів.

Книга коштувала дорого, не тільки як духовний скарб, але й як матеріальна цінність, адже пергамен був дуже дорогий. Наприклад, для того, щоб виготовити 294 аркуші пергамену для знаменитого Остромирового євангелія (найдавнішої з відомих нам давньоруських книг — 1056—1057 рр.), потрібні були шкури з цілої череди телят — понад 60 голів. Праця переписувача була важка і повільна, вимагала пильної уваги та зосередженості, щоб уникнути помилок. Недарма переписувачі надзвичайно раділи, закінчивши роботу над книгою, і часто робили такі приписки: «Як радіє заєць, вирвавшись із тенет, а птах із клітки, риба із сіті, а боржник від лихваря, а холоп від господаря, так само радіє переписувач, закінчивши книгу, дописавши останню сторінку».

Визначною подією загальнооруського значення було заснування київським князем Ярославом Мудрим першої на Русі бібліотеки. У статті 1037 року «Повісті временних літ» чита-

ємо: «Ярослав же, як ми вже сказали, любив книги, багато їх написав і поклав їх у церкві святої Софії, яку сам збудував». При бібліотеці Ярослава заснував книгописну майстерню—скрипторій, де переписувались та перекладались книги.

Дуже вірогідно, що біля створення Софійської бібліотеки стояв видатний державний діяч, письменник та ідеолог молоді Київської держави, перший руський за походженням митрополит — Іларіон. Його творам притаманний високий патріотичний пафос, гуманізм, свідомість могутності та величі Київської Русі, її історичного покликання. «Не до невідущих-бо пишемо, але до преізлиха насичених сладості книжності»,— з гордістю говорить Іларіон про своїх співвітчизників у знаменитому «Слові про закон і благодать».

При Софійському соборі було зібрано цілий загін переписувачів, які перекладали з грецької мови на слов'янську та переписували їх. Багато книг для бібліотек було закуплено у греків та болгар. Отже, Київська Софія стала першою книгозбірнею на Русі. Це й зрозуміло, адже собор був замислений як релігійний та ідеологічний центр всієї держави. А Ярослав та його сподвижники ясно розуміли, якою грізною зброєю є книга. Тому й були зібрані тут як церковні твори, так і література з світової історії, географії, астрономії, філософські та юридичні трактати.

Які ж саме книги зберігались та переписувались у Софійській бібліотеці? На жаль, ми знаємо про це не так вже і багато, але й те відоме переконливо доводить, що Київська Софія була центром передової думки на Русі в XI ст. Відомий знавець давньоруських літописів О. Шахматов вважав, що саме тут був складений літописний ізвод 1037—1039 років. У Софії було написано й виголошено десь між 1037—1051 рр. і знамените «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона. Тут розроблялись і складались основи першого збірника законів Київської Русі, що ввійшов в історію під назвою «Руська правда»; тут створено «Зборник» Святослава 1076 р. З 21 жовтня 1056 р. по 12 травня 1057 р. пише тут диякон Григорій для новгородського посадника Остромира знамените Остромирове євангеліє.

Вірогідно, що в Софії зберігались також слов'янські та грецькі книги більш раннього часу. Деякі настінні написи, виявлені С. О. Висоцьким, свідчать про те, що соборні дяки мали учнів, котрих навчали грамоти. Один з них зробив на стіні собору такий напис: «Піщан писав до дяка ходивши виучеником».

Історико-літературні твори старої писемності та різні державні акти тих часів зберігались у Ярославовій бібліотеці, яка налічувала понад

950 томів, і являли собою безцінні скарби культури нашого народу. Знаходились тут і численні грецькі рукописи. Ярослав, за літописом, «зібрав книгописців багато, і перекладали вони із грецької на слов'янське письмо». Звичайно, переважала церковна література, але було багато книг і світського характеру. Це перш за все сторичні твори візантійських авторів, які були дуже популярні на Русі. Ними охоче користувались складачі давньоруських літописів. Особливо популярні були хроніки Іоанна Малали, Георгія Амартола, Костянтина Манасії. Змістом їхнім була всесвітня історія, починаючи від створення світу до часів життя автора. Популярністю користувався на Русі і роман «Александрія» — про життя Александра Македонського, різні збірки притч з церковних житій та творів давньогрецьких авторів (Плутарх, Ксенофонт, Арістотель, Евріпід, Геродот, Демосфен тощо), такі як «Пчела», «Ізмарад», «Златоструй», «Маргарит». Уважне вивчення творів Іларіона, і особливо іншого руського митрополита Кліма Смолятича, підказує нам, що їм були відомі твори давньогрецьких філософів.

Та чи не найбільша заслуга Ярославової книгозбірні та переписувальної майстерні при ній полягає в тому, що книги, які вийшли звідти, стали основою інших бібліотек, послужили справі найширшого розповсюдження писемності на Русі. Виникає величезна бібліотека Печерського монастиря, який з кінця XI ст. перетворюється на найкрупніший в країні культурно-ідеологічний центр. В різних куточках великої держави виникають бібліотеки, створюються літописні ізводи, літературні твори.

Отже, в Ярославовій бібліотеці зберігались безцінні скарби духовної культури тих часів. Але в літописах нема жодної згадки про знамениту бібліотеку після 1037 р. Яка її наступна доля, що з нею сталося? Це питання хвилює багатьох дослідників і в наш час.

Думки з приводу дальшої долі бібліотеки Ярослава розділились. Дехто вважає, що вона збереглась до нашого часу. Начебто під час татаро-монгольської навали 1240 р. бібліотека була схована в київських підземних лабіринтах, яких у Києві чимало і які обросли багатьма легендами. Особливо поширена думка, що бібліотека переховується в підземних галереях Софійського собору. На чому ж ґрунтується ця думка?

У 1916 р. неподалік від Софійського собору провалилась земля і був виявлений підземний хід. Дослідник київських старожитностей А. Ертель провів невеликі розкопки цього ходу і на земляній підлозі знайшов шматок березової кори з таким написом: «Аще кто найде сей ход, той найде велий клад Ярослав». От на це джерело і посилаються ті, хто вважає, що

саме тут і зберігається книгозбірня Ярослава. Треба сказати, що в своїй переважній більшості це аматори історії, які не можуть (або не хочуть) підійти критично до своїх висновків. Бажане вони видають за дійсне. Але романтичний підхід до серйозних справ далеко не завжди приводить до успіху. Адже при більш-менш серйозному перегляді цього «джерела» стає ясним і зрозумілим, що їх надії марні.

Цікаво, кому це потрібно було вказувати на місцезнаходження «скарбу Ярослава» і чому він не дістав його сам. Це більше схоже на містифікацію, як, зрештою, вважав і сам А. Ергель. А головне, що напис зроблений палеографією, характерною для кінця XVII—початку XVIII ст. До того ж всі відомі підземні ходи Софії викладені з цегли кінця XVII—XVIII ст. Отже, напис аж ніяк не може бути вірогідним джерелом. Однак він свідчить, що бібліотекою Ярослава цікавились і в той час.

Таким чином, вагомим підстав вважати, що книгозбірня Ярослава зберігається у підземеллях Софійського собору, на сьогодні немає. Значно вірогіднішим здається припущення, що книги з бібліотеки Ярослава Мудрого розійшлися по бібліотеках різних соборів та монастирів, перейшли до рук його нащадків. Адже сліди цієї бібліотеки ведуть до інших значних на той час книгозборищ. Наприклад, до книгозбірні сина Ярослава — чернігівського князя Святослава (згодом у 1073—1076 рр. він став великим князем Київським).

У письмових джерелах є відомості, що Святослав збирав книги, де лише міг, і навіть завалював ними свої кліті. Звичайно, до нього потрапила частина батькової бібліотеки. Про це свідчить хоча б «Ізборник 1076 р.» Святослава, що зберігається нині в Ленінграді у Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна. Саме в Святославовому «Ізборнику 1076 р.», на думку дослідника давньоруської книги М. М. Розова, збереглися чіткі сліди бібліотеки Ярослава. Коли Святослав став київським князем, він, безперечно, перевіз і книги до Києва. При ньому продовжувала працювати книгописна майстерня. І саме на основі матеріалів бібліотеки Київської Софії і було складено «Ізборник 1076 р.».

Заслужують на увагу також твердження М. М. Розова про те, що «не лише в цьому «Ізборнику» збереглися сліди бібліотеки Ярослава. «Масмо ще біля 20 руських книг XI ст., — пише дослідник, — і хоча ні на одній не позначено, де книга написана, не важко додумати, що коли не всі, то більшість із них вийшли із книгописної майстерні, заснованої Ярославом. Крім того, і це дуже важливо, до нас дійшли твори руських письменників середини XI ст., розмножені в наступні віки багать-

ма поколіннями переписувачів. Їх тексти походять від оригіналів, що зберігались у княжій бібліотеці в Києві».

Книги із бібліотеки і книгописної майстерні Софійського собору довгий час зберігались в інших церквах і монастирях, на що вказують згадки у наступні сторіччя. Швидше за все, доля Софійської та Святославової бібліотек пов'язана з іншою славетною книгозбірнею — Києво-Печерської лаври, що збагачувалася в основному за рахунок пожертвувань знатних осіб. Святослав помертв; зав великі кошти на будівництво Успенського собору Печерської лаври і сам брав участь у плануванні майданчика для нього. Дуже вірогідно, що він передав або заповів Печерському монастиреві і свою бібліотеку.

Багато книжок було вивезено з Києва і під час численних князівських чвар. Так, Іпатіївський літопис розповідає про події 1171 р., коли «и церкви обнажиша иконами, и книгами, и коло колы изнесоша все, смоляне, и суздальци, и черниговци, и Ольгове дружина». Ось ще один запис цього ж літопису: «6711 (1203 р.). Місяця генваря в 2 день було взято Київ Рюриком, митрополію святу Софію пограбували, і монастирі всі, і ікони зірвали, і книги». Звичайно, книги, вивезені з Софії та інших київських монастирів, приходили до бібліотек в інших давньоруських центрах. Серед них були і книги з Ярославової бібліотеки. Це ще один аргумент проти гіпотези про зберігання бібліотеки Ярослава у підземеллях Софії.

Книги Софійської бібліотеки служили цілям просвіти і розходились по всій Русі, сіючи добро, розвіюючи темряву, оповідаючи про велику і могутню державу наших предків. І вдячні нащадки у червні 1969 р. на території Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей» встановили меморіальний знак на честь заснування у далекому XI ст. першої, згаданої у літопису, бібліотеки. Автор пам'ятника — відомий український скульптор І. П. Кавалерідзе. На гранітному камені викарбувано портрет Ярослава з книгою в руках, а під ним напис: «Року 6545 (1037). Ярослав цей, син Володимира, засіяв книжними словами серця вірних людей. Велика ж бо користь людині від учення книжного».

Вже з кінця XI ст. Печерський монастир стає головним ідеологічним і культурним центром Київської держави. Тут жили і працювали відомі письменники та історики Феодосій, Нестор, Полікарп, художник Алімпій, лікар Агапіт та інші. Саме з ценців Печерського монастиря призначалися єпископи в усі землі Руської держави. Ігумен монастиря був впливовою людиною у державному житті країни. Тут знаходились художня і книгописна майстерні. Саме в стінах Печерської лаври була створена

(1113 р.) Нестором невмируща пам'ятка історії Київської Русі—«Повість временних літ». Тут же Нестором були написані «Чтеніє о житії і о погубленії Бориса і Гліба» та «Житіє Феодосія». Видатний письменник та історик, палкий патріот був похований у Ближніх печерах монастиря. Тут же в XIII ст. було створено історико-літературний твір «Києво-Печерський патерик»—безцінне джерело для вивчення історії, літератури і взагалі тогочасного життя нашої країни. Безперечно, творці таких відомих пам'яток користувались чималою бібліотекою монастиря, яка зберігалася тут довгий час, незважаючи на численні пожежі, набіги половців, монголо-татарську навалу тощо. Про книгописну майстерню згадує Нестор у «Житії Феодосія». Він розповідає про великого Никона, що «писав книги» (у 1068—1073 рр. Никон складав так званий Київський літописний ізвод), про вельми вмілого книжкового майстра Іларіона, які переписували книги «і вдень і вночі». Сам Феодосій випишував рукописи для книгозбірні монастиря.

Поповнювалась бібліотека і дарами від князів. Так, «Патерик» розповідає про те, що чернігівський князь Святослав Давидович (Микола Святоша), онук Святослава Ярославовича, у 1106 р. постригся в ченці Печерського монастиря і в келію свою перевіз велику бібліотеку, яку після смерті заповідав монастиреві. «Книг його і до сьогодні багато в монастирі»,— записано у «Патерику».

Про багатющу книгозбірню Печерської лаври із захопленням говорить Павло Халебський, який супроводжував антіохійського патріарха Макарія в його подорожі до Москви у 1653 році: «Тут є прекрасне книгосховище, де знаходяться надзвичайно дорогі книги. В пошуках архімандрита Печерського ми бачили старі грамоти за 500 років на пергамені...» На превеликий жаль, і ця величезна, безцінна своїми скарбами бібліотека майже повністю згоріла 1718 року під час великої пожежі в монастирі.

Хоч у літописах нічого не сказано про бібліотеку Видубицького «Всеволожа» монастиря, але ми гадаємо, що вона існувала. Заснував цей монастир Михайла на Видубичах 1070 р. син Ярослава Мудрого Всеволод. Поруч з монастирем розташовувався і Красний двір Всеволода. Монастир став родовим гніздом Всеволодових нащадків. Сам Всеволод був надзвичайно освіченою людиною. Достатньо сказати, що він володів п'ятьма мовами. Син його — Володимир Мономах—був не тільки видатним державним діячем, але й талановитим письменником. Можливо, що саме у Видубицькому монастирі було написано знамените «Поученіє Володимира Мономаха». Адже тут велась робота по редагуванню «Повісті вре-

менних літ». Відомо, що за завданням Володимира Мономаха у 1116 р. ігумен монастиря Сильвестр зробив другу редакцію «Повісті временних літ». Ясно, що таку важливу справу важко було зробити, не маючи під рукою історичної літератури, державних актів, княжого листування тощо. Пізніше інший ігумен Видубицького монастиря Мойсей склав у 1199 р. Київський літопис.

Бібліотеки були не лише при монастирях і княжих дворах, але й у приватних осіб. Велика бібліотека була у Кліма Смолятича, який згодом став другим після Іларіона в історії київським митрополитом, руським за походженням. Іпатіївський літопис писав, що «він був книжник і філософ, якого в Руській землі не було». Сам Климент, звертаючись до смоленського пресвітера Фоми (який звинувачував його у гордині), писав, що користувався творами Гомера, Арістотеля і Платона.

Данило Заточник, перебуваючи на засланні біля далекого лісового озера Лача, щоб створити своє знамените «Слово», повинен був мати під руками велику кількість книжок. Розповідаючи про свою працю, він писав: «Я, княже, ні за море не їздив, ні у філософів не вчився, але був як бджола,— припадаючи до різних квітів, збирає вона мед у стільники, так і я по багатьох книгах збираю солодощі слів і смисл їх збирав, як у міх води морські».

Була власна бібліотека й у ченця Григорія з Києво-Печерського монастиря. Як розповідає «Патерик», на книги Григорія не раз зазіхали злодії. Коли ж їх зловили і вони опинилися перед судом, ченцеві стало їх жаль, і він подарував книги київському тисяцькому, щоб той змилювався і відпустив злодіїв. Решту книг Григорій, щоб «не спокушувати людей», продав, а гроші роздав бідним. У зв'язку з цим можна припустити, що неабияка книгозбірня була у мудрого боярина Яна Вишатича, що був київським тисяцьким з 1089 по 1093 рр.

Лаврентіївський літопис розповідає, що під час величезної пожежі 13 квітня 1185 р. у Володимирі на Клязьмі мешканці міста виносили з будинків «куні, і книги, і паволоки». Отже, і серед рядових городян були розповсюджені книги. Підтверджують це й археологічні знахідки. Так, чимало мідних застібок від книжкових обкладинок було виявлено під час розкопок житлових кварталів давнього Києва. Наприклад, надзвичайно майстерно зроблену мідну платівку із зображенням Христа, яка прикрашала обкладинку однієї з давньоруських книг, знайшли на вул. Рейтарській. Біля Львівських воріт давнього Києва нещодавно були виявлені застібки у вигляді мініатюрних мечів.

Крім згаданих вже, на Русі існували також книгозбірні в інших давньоруських центрах при монастирях і церквах, дворах князів і дру-

жнинників. Насамперед слід згадати бібліотеку Софійського собору у Новгороді, побудованого старшим сином Ярослава Мудрого—Володимиром (1052 р.). Тут зберігалося чимало церковних книг, хронографів, княжих грамот. Серед них збереглися Остромирове євангеліє Путятіна Мінея (біля 1100 р.), Мстиславове євангеліє (1117 р.), «ціну якому знає лише один бог», та інші. Любив та збирав книги курський посадник (XI ст.), у якого служив ще отроком Феодосій Печерський. Звідти він і виніс любов до книги. Шанувальником та збирачем книги був смоленський (потім київський) князь Роман Ростиславович. Вражає своїм діапазоном бібліотека ростовського князя Костянтина Всеволодовича Мудрого (XIII ст.), що займався перекладами з грецької, та й сам писав історичні твори. Його бібліотека, можливо, пов'язана з бібліотекою ростовського єпископа Кирила.

Чимало бібліотек в XI—XIII ст. було і в Галицько-Волинському князівстві. «Був-бо Тимофій в Галичі премудрий книжник»,— пише про одного з галицьких письменників Іпатіївський літопис. Але чи не найбільшим книголюбом того часу був Володимир Василькович, князь Володимиро-Волинський (XIII ст.). Будуючи на Волині церкви та монастирі, він не жалів коштів і на книгозбірні для них. «Був-бо він,— читаємо в Галицько-Волинському літописі,— великий книжник і філософ, що другого такого не було ні перед ним, ні після нього не буде». Крім того, літописець зазначав, що Володимир Василькович був «великим філософом», а також що він власною рукою «списа євангеліє, апрокос і апостол». Із Галицько-Волинського літопису (чи не найпоетичнішому і високохудожньому за всі інші) постає перед нами мудра людина, котра щиро цікується про освіту для людності цілого краю. При дворі князя існувала книгописна майстерня, вироби якої вражали своїм мистецьким оздобленням. Тут виготовлялись не тільки церковні книги. Двічі згадує літописець про писаний для церкви Богородиці у Володимирі та для церкви в Каменці «Збірник» батька Володимира. Можливо, це був збірник поученій або законів. В часи, коли монголо-татарське лихоліття душило руську культуру, Володимир Василькович допомагав книгами й іншим містам Русі (Чернігову, Перемишлю та ін.).

Книгозбірні Київської Русі були не бідніші (а Софійська та Печерська і значно більші), ніж бібліотеки Західної Європи тих часів. В середньому у західноєвропейських бібліотеках зберігалося кілька десятків рукописів. Якщо в них нараховувалося більше сотні томів, то це вважалося як велике зібрання. Наприклад, бібліотека ігумена Ольберта Гемблу, що зібрав у своєму монастирі 150 рукописів. На-

прикінці XIII ст. в Німеччині був знаменитий своїми книжковими скарбами Гуго фон Тримберг, у якого було біля 200 книг. І зовсім виключним явищем вважалася сучасниками книгозбірня Крейландського абатства в Англії, що нараховувала 300 томів.

Писемність у Давній Русі була набутком найширших верств міського населення. Свідченням цього є численні новгородські грамоти на бересті, графіті на стінах давніх монументальних споруд, написи на горщиках, корчагах, пряслицях, на багатьох інших предметах домашнього вжитку. Такі написи (на камені, металі, дереві, кістці тощо) уже за своїм змістом містять багатий історичний матеріал. Вони засвідчують належність того чи іншого предмета певному власникові, відзначають дарування, передачу в монастир і зберегли нам дорогоцінні відомості про майстрів, що їх виготовляли (Братило, Лазар і т. д.).

Дуже цікавими є написи на пряслицях для веретен. Це і «Потворин прясльн» (Київ), і «Невесточь» (Вишгород), і особливо напис на пряслиці, знайденому на Старокиївській горі: «Янька вѣдала пряслень Жирьце». За гіпотезою П. П. Толочка, це пряслиця належало Янці— дочці київського великого князя Всеволода, яка створила при Андріївському (Янчиному) монастирі першу на Русі жіночу школу, де навчала грамоті, вишиванню, гаптуванню тощо.

Чимало написів і на давньоруських глиняних посудинах. Добре відома корчага з Києва із таким написом: «Благодатнеша плона корчага сия». Кілька таких корчаг знайдено в Києві за останні роки. При розкопках руїн Успенського собору Києво-Печерської лаври було знайдено корчагу, на якій продряпаний напис: «доброга». Але оскільки корчага повністю не збереглася, частина напису втрачена. Тому можливі декілька варіантів реконструкції цього напису. Зважаючи на те, що здебільшого у таких випадках мова йде або про власника речі, або про те, що в ній знаходилось, можна припустити, що напис починався із слова «добро» (в значенні— майно). А далі йшли початкові літери імені Гаврила— ГА, тобто «добро Гаврила» (чи якогось іншого імені, що починалось з цих же літер). Можна відновити напис і в іншому читанні: «Корчага доброго вина».

Багато уламків від амфор та корчаг з різними написами було виявлено і на Подолі— головному ремісничо-торговому посаді Києва. Велику корчагу із написом «Гаврило» знайдено на вул. Лівера. Вона значних розмірів і призначалась для зберігання якоїсь рідини. А напис— це ім'я її власника. На Житньому торзі виявлено фрагмент амфори з написом «Олкси», тобто вона належала якомусь Олек-

слю. Часто зустрічаються монограми: ПВА — Павла, ДЛ — Данила тощо.

А на вул. Жданова знайшли корчагу з написом: «Мстиславля корчага». Вона чи не єдина вціліла корчага з написом у давньоруській археології. Корчаги в Київській Русі призначалися здебільшого для зберігання вина. Письмові джерела часто вказують на це. «Житіє Феодосія» розповідає, як у 1068 р. ключниця князя Всеволода Ярославича послала з Видубичів ченцем Печерського монастиря «три вози, повних корчаг з вином». Коли князь Ізяслав Мстиславич захопив у 1146 р. Путивль, то на княжому дворі Святослава в підвалах було «вина 80 корчаг». «Вопрошаніє Кирика» прямо вказує: «А вино своє тримай, купивши корчагу». За палеографією напис можна датувати кінцем XII — початком XIII ст.

Якого Мстислава має на увазі напис? Звичайно, відкинемо ремісників і купців, адже Мстислав — ім'я князівське. В цей час в Києві правив лише один Мстислав — Мстислав Романович, який зайняв великокнязівський стіл у 1214 р., після того, як разом з іншими Ростиславичами вигнав з Києва Всеволода Святославича Черемного і князував біля 10 років. Він трагічно загинув під час відомої битви на річці Калці.

Напис на корчазі, можливо, позначав партію вина, призначену для Мстислава Романовича. Згадаймо напис на фрагменті корчаги з Пінська «Ярополче вино», який позначав вино, що призначалося на весілля князя Ярополка Георгійовича у 1132 р. Місце, де була знайдена корчага, з півдня безпосередньо прилягає до знаменитого подільського торжища. Саме тут могли розташовуватися садиба чи

склади якогось великого купця-оптовика, по-стачальника двору великого київського князя.

Про грамотність широких народних верств у Києві свідчать і стила (писала — залізіні, бронзові і кістяні) для письма на воскових дощечках, бересті, штукатурці. Недавно такі писала знайдені під час археологічних досліджень стародавнього Києва. Більшість із них залізіні. Це загострені стержні з лопаточкою у вигляді перевернутого трикутника. Надзвичайно рідкісне кістяне писало X ст. було знайдене на Подолі. Воно, безперечно, є і прекрасним вивором мистецтва: вирізьблена голова ведмедя вінчає собою круглий в перерізі стержень, трохи зігнутий для зручності. Таким писалом могли писати й на бересті, і ми певні, що знахідка берестяних грамот у Києві лише проблема часу. Ці писала носились у Давній Русі в спеціальних шкіряних чохлах, що прив'язувались на ремінцях до пояса.

Отже, написи (на пряслицях і корчагах, графіті, на стінах соборів), предмети писання (стила), окремі елементи давньоруської книги (мідна накладка, застібки), знайдені під час останніх археологічних розкопок у Києві та на його околицях, вказують на той факт, що застосування писемності серед ремісничо-торгових верств населення в X—XIII ст. було вже досить значним. Та й це не дивно. Адже знання грамоти твердо вимагали окремі ремісничі спеціальності. Відповідно й писемність була дуже поширена серед ремісників Київської Русі, а отже, була привілеєм не тільки князів, духовництва, всієї пануючої верхівки, але й надбанням широких верств міського населення.

З дитинства я чув про Україну як про велетенську житницю. Сьогодні, коли я побував уперше на цій багатій землі, коли все побачив на власні очі,— я зрозумів, що це ще й житниця поезії.

Мені, поетові, так і кортить назвати українську землю «Зеленою поемою» — настільки вражає ця казково красива земля, її столиця — Київ. Тут не зустрінеш похмурого скопища каміння, брудних тротуарів і повитих димом заводських труб, які дуже часто складають пейзаж сучасного великого міста.

А Дніпро, великий Дніпро! В моїй пам'яті він залишиться неповторним художником, який прикрасив свої пагорби і кручі чудовими картинами.

У Києві мені здалося, що я потрапив до майстерні чарівника-ювеліра, який перетворює в золото все, що торкається його рука.

*Нізар КАББАНІ
(Ліван)*

Зміст

- ОЛЕСЬ ГОНЧАР.
Місто п'ятнадцяти віків 4
- Наші інтерв'ю.**
З Валентином Згурським 12
- БОРИС ОЛІЙНИК
Золота брама. *Поема* 14
- ПЕТРО ОСАДЧУК.
Вічне поле. *Історичні ритми* 21
- ПЕТРО ПЕРЕБИЙНИС.
Небо Дніпра. Блок у Києві 24
- СЕРГІЙ ПЛАЧНИДА.
Роси. *Повість-фреска* 25
- ВАСИЛЬ ШЕВЧУК.
Князь Кий (*уривок з драматичної поеми*) 83
- РАЙСА ІВАНЧЕНКО.
Так почнемо повість сію...
Оповідання 86
- ВАСИЛЬ ШВЕЦЬ.
Святослав. *Балада* 93
- ГРИГОРІЙ КОВАЛЬ.
На кручах дніпрових. *Вірш* 96
- ВОЛОДИМИР КОЛОМІЄЦЬ.
Світень. *Цикл віршів* 98
- Наші інтерв'ю.**
З Костянтином Ситником 101
- МИКОЛА УПЕНИК.
Клеву. *Вірш* 103
- ВІКТОР СОКОЛОВ.
Київські етюди. *Вірші* 104
- ГАННА ЧУБАЧ.
Міський туман. В Ірпені.
Вірші 105
- ЮРІЙ ЗБАНАЦЬКИЙ.
Шукайте і знайдете.
Оповідання 106
- ЮРІЙ БЕДЗИК.
Штурман. *Оповідання* 120
- ЮРІЙ ЩЕРБАК.
Знаки. *Оповідання* 133
- Наші інтерв'ю.**
З Дмитром Чоботарьовим 139
З Олександром Скобликовим 141
- ЮРІЙ КРУГЛЯК.
Київські образки. *Вірші* 143
- ІВАН СОЧИВЕЦЬ.
Кум Королю. *Гумореска* 144
- ВАСИЛЬ ШУКАЙЛО.
Враження після відродження.
Вірш 147
- Наші інтерв'ю.**
З Адою Роговцевою 148
З Юрієм Муравицьким 149
- НАШІ ПУБЛІКАЦІЇ**
- ВАСИЛЬ ЗЕМЛЯК.
Місто добрих духів. *Шкіци* 151
- ІВАН СЕНЧЕНКО.
Київські оповідки 158
- НАРИСИ ТА ПУБЛІЦИСТИКА**
- МИКОЛА ПОДОЛЯН.
Добрідень, миротворче! 171
- АНАТОЛІЙ ДРОФАНЬ.
Поклоніться кургану 174
- ПЕТРО СЕВЕРОВ.
З легендарної минувшини 179
- КРИТИКА**
- ПЕТРО КОНОНЕНКО.
Береги сучасної прози 186
- СТЕПАН ПІНЧУК.
Грані творчого освоєння 194
- НАУКА. МИСТЕЦТВО**
- ПЛАТОН БІЛЕЦЬКИЙ.
Образи Києва в живопису
та графіці 203
- ЯРОСЛАВ БОРОВСЬКИЙ,
ГЛІБ ІВАКІН.
Бібліотеки стародавнього
Києва 208

К И Е В

Выпуск 6

Литературно-художественный
и общественно-политический
сборник

Составитель
Юрий Дмитриевич
Б е д з и к

Издательство
«Радянський письменник»
(На украинском языке)

Редактор
В. Я. П'янов

Художній редактор
Д. О. Лукомський

Технічний редактор
Л. Д. Макачук

Коректори: С. І. Слабошевська,
Л. П. Яблонська

Информ. бланк № 1127.
Здано на виробництво 12.10.81.
Підписано до друку 27.01.82.
БФ 45443. Формат 70×108¹/₁₆.

Папір для глибокого друку.
Гарнітури: академічна,
журнальна рублена, літературна.
Високий друк.
13¹/₂ фіз.-друк. арк. + 8 вкл.,
20,3 ум.-друк. арк., 24,33 ум.-фарб. відб.,
23,71 обл.-вид. арк.
Тираж 12 000 пр.
Зам. 2638. Ціна 1 крб. 80 к.

«Радянський письменник»
252133, Київ-133,
бульвар Лесі Українки, 20.

Одеська
книжкова фабрика
РВО «Поліграфкнига»,
270008, Одеса-8,
вул. Дзержинського, 24.

Київ: Літературно-художній та громадсько-політичний збірник. Випуск шостий. /Упорядник Ю. Б. Бедзик. — К.: Рад. письменник, 1982. — 214 с.

Шостий випуск літературно-художнього та громадсько-політичного збірника «Київ» укладено з нових творів письменників столиці Радянської України. Це — добірки поезій та оповідань, повісті і нариси, інтерв'ю і документи, літературно-критичні статті, нові публікації, гумор і сатира. У збірнику подано численні репродукції картин видатних живописців і графіків, слайди і фотографії, у яких увічнено образ Києва в його історичному русі з далеких часів до наших днів. Збірник присвячений 1500-річчю Києва.

К 70303-042 5.82. 4702590200
М223(04)-82

У2

